

T.C.

**KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN
İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA**

**SABRİ KAAN HALICI
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAHBAZ KILINÇ**

KIRIKKALE 2022

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN
İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA**

**SABRİ KAAH HALICI
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAHBAZ KILINÇ**

KIRIKKALE 2022

Sabri Kaan HALICI tarafından hazırlanan “COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

İmza:

İktisat Politikası Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan: Prof. Dr. Fuat Sekmen

İmza:

İktisat Politikası Anabilim Dalı, Sakarya Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Cengiz SAMUR

İmza:

İktisat Politikası Anabilim Dalı, Kırıkkale Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 29.09.2022

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Abdussamed YEŞİLDAĞ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYANI

Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Sabri Kaan HALICI

29/09/2022

ÖZET

COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA

Kırıkkale Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

Eylül 2022, 157 sayfa

Çin’de ortaya çıkan ve dünya geneline yayılan Korona virüs, hızla yayılıp ülke ekonomilerini ciddi bir şekilde etkilemektedir. Covid-19, Dünya Sağlık Örgütü tarafından 2020 yılı Mart ayında pandemi olarak ilan edilmiştir. Geçmişte de insanlık birçok salgın ile mücadele etmek durumunda kalmış ve devletler çeşitli ekonomik zararlar ile mücadele etmiştir. Dünyanın hızla globalleşmesi, salgınların pandemik hale gelmesinde büyük rol oynamaktadır. Covid-19 pandemisi 2020 yılı Mart ayında ülkemizde görülmüş, birçok insanın ölümüne neden olmuştur. Bunun yanında ülke ekonomileri salgından ciddi ölçüde etkilenmiş, sosyal mesafe, evde kalma ve seyahat kısıtlamaları birçok sektörü sekteye uğratmış, bu nedenle çeşitli iktisadî tedbirler alınmak zorunda kalmıştır. Arz ve talep şoklarının yaşandığı bu durumda ekonomiler, özellikle de gelişmekte olan ülkeler, yatırımların azalmasından dış ticaret dengesinin bozulmasına, üretim hacminde meydana gelen azalmaya ve fiyat artışlarına maruz kalmışlardır. Kısacası dünya çapında çeşitli makroekonomik şoklar yaşamışlardır. Yaşanan bu süreçte aşılamanın başlaması insanoğluna ümit vermiş olsa da virüsün mutasyona uğraması tekrardan bir dizi soru işaretlerini beraberinde getirmiştir. Bu durum, önümüzdeki günlerde insanoğlunu sadece ekonomik olarak değil hayatta kalma olarak da endişelendirmeye devam ettirecektir. Bu çalışmamızda; geçmişteki bazı salgınların ekonomik etkileri, salgından önce dünya ve Türkiye ekonomisinin genel durumu, Covid-19’un ekonomik etkileri, sektörlere olan etkileri ve uygulanan iktisat politikaları 2020 ve 2021 yılları özelinde incelenmiştir. Aynı zamanda 2020 Mart – 2022 Nisan dönemleri arasında OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkileri panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Yapılan analiz sonucunda Covid-19 vaka sayısı ve Covid-19 nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısındaki artışın OECD ülkelerinde sanayi üretimini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Makroekonomik Etkiler, İktisat Politikaları, Panel Veri, OECD Ülkeleri

ABSTRACT

AN INVESTIGATION ON THE ECONOMICAL EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC: AN APPLICATION ON THE OECD COUNTRIES

Kırıkkale University

Social Sciences Institute

Department of Economics, Master's Thesis

Supervisor: Asst. Prof. Dr. Nazan ŞAHBAZ KILINÇ

September 2022, 157 pages

Coronavirus which emerged in China and influence whole world spreads rapidly and seriously affects of the economies of the country. Covid-19 was declared as a pandemic by the World Health Organization in March 2020. Humanity struggled against many epidemics and governments had to take various measures in the past. The rapid globalization of the world is one of the vital reason for occurrence of pandemics. Covid-19 pandemic was seen in our country in March 2020 and caused the death many of people. Besides, the economies of the countries were vitally affected by the pandemic, social distance, staying at home and travel restrictions disrupted many sectors and many economic measures had to be taken. In this state that demand and supply shocks were experienced, economies, especially developing countries, were exposed to the decrease in investment, the deterioration of the foreign trade balance, the decrease in production volume and price increases due to the outbreak. In short, worldwide various macroeconomic shocks have occurred. Although the initiation of vaccination in process has given hope to human beings, the mutation of the virus has again brought a series of question marks. This situation will continue to make human beings worried not only economically but also in terms of survival in the upcoming days. In this study, the economic effects of some epidemics in the past, the general situation of the world and Turkey's economy before the epidemic, the economic effects of Covid-19, its effects on the sectors and the applied economic policies were examined for the years 2020 and 2021. At the same time, the effects of the Covid-19 pandemic on industrial production in OECD countries was analyzed with the panel data method between March 2020 and April 2022. As a result of the analysis it was concluded that the increase in the number of Covid-19 cases and the number of deaths due to Covid-19 decreased industrial production in OECD countries.

Key Words: Covid-19, Macroeconomic Effects, Economic Policies, Panel Data, OECD Countries

TEŞEKKÜR

“COVID-19 PANDEMİSİNİN EKONOMİK ETKİLERİNİN İNCELENMESİ: OECD ÜLKELERİ ÜZERİNE BİR UYGULAMA adlı tez çalışmamda bilgi ve tecrübeleri ile çalışma sürecime destek olan saygıdeğer tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAHBAZ KILINÇ Hocama, çalışmaya katkılarından dolayı Doç. Dr. Efe Can KILINÇ Hocama, ayrıca çalışmanın son hale gelmesinde fikir ve önerileriyle katkıda bulunan jürideki hocalarım Prof. Dr. Fuat SEKMEN ve Dr. Öğr. Üyesi Cengiz SAMUR Hocalarıma, her koşulda benden desteğini esirgemeyen annem Buket YILMAZ’a, bugünlere gelmemde pay sahibi olan dedem Sabri YILMAZ’a teşekkürlerimi arz ederim.

İÇİNDEKİLER DİZİNİ

Sayfa

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER DİZİNİ	vii
ÇİZELGELER DİZİNİ	x
ŞEKİLLER DİZİNİ	xii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
1. GİRİŞ	1
2. COVID-19 PANDEMİSİNİN KÜRESEL EKONOMİYE ETKİLERİ	3
2.1. Tarihte Salgın Tecrübelerinin İktisadî Sonuçları	5
2.1.1. Kara Veba	7
2.1.2. Kolera Pandemileri	8
2.1.3. İspanyol Gribi	8
2.1.4. Asya Gribi.....	9
2.1.5. Hong Kong Gribi	11
2.1.6. AIDS (HIV)	11
2.1.7. Kuş Gribi	13
2.1.8. Domuz Gribi	15
2.1.9. SARS	16
2.1.10. EBOLA	18
2.1.11. MERS	19
2.2. Pandemi Öncesi Dünyada Ekonomik Görünüm	20
2.3. Covid-19 Pandemisinin Ekonomiye Etkileri	25
2.4. Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Analizi	37
2.4.1. Covid-19'un İktisadî Büyümeye Etkisi	37
2.4.2. Covid-19'un Enflasyona Etkileri.....	39
2.4.3. Covid-19'un İşsizliğe Etkileri.....	41
2.4.4. Covid-19'un Bütçe Açıklarına Etkisi	45
2.5. Salgınla Mücadelede Alınan İktisadî Tedbirler	46
2.5.1 ABD'de Alınan Mali Önlemler	48
2.5.2 Almanya'da Alınan Mali Önlemler	49

2.5.3. İngiltere’de Alınan Mali Önlemler	50
2.5.4. Brezilya’da Alınan Mali Önlemler	51
2.6. Salgının Sektörel Etkileri	53
2.6.1. Covid-19’un Tarım Sektörüne Etkisi	54
2.6.2. Covid-19’un Turizm Sektörüne Etkisi	57
2.6.3. Covid-19’un Otomotiv Sektörüne Etkileri	59
2.6.4. Covid-19’un Lojistik Sektörüne Etkileri	60
2.6.5. Covid-19’un İlaç Sektörüne Etkileri.....	61
2.7. Covid-19 ve E-Ticaret.....	66
2.8. Salgının Uzun Dönemde Muhtemel Etkileri.....	68
3. COVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ.....	71
3.1. Literatür Özeti.....	71
3.2. Covid-19’un Türkiye’deki Gelişimi	74
3.3. Salgından Önce Ekonominin Genel Görüntüsü.....	75
3.4. Covid-19 Pandemisi ve Türkiye Ekonomisine Etkileri	79
3.5. Pandeminin Makroekonomik Analizi: Türkiye İncelemesi.....	84
3.5.1. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’nin İktisadî Büyümesine Etkisi.....	84
3.5.2. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Enflasyona Etkisi	86
3.5.3. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de İşsizliğe Etkisi.....	88
3.5.4. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Bütçe Açıklarına Etkisi.....	88
3.6. Türkiye’de Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler.....	89
3.7. Covid-19 ve Türkiye’de E-Ticaret.....	94
3.8. Salgının Türkiye’de Sektörel Etkileri	96
3.8.1. Covid-19’un Türkiye’de Tarım Sektörüne Etkisi.....	96
3.8.2. Covid-19’un Türkiye’de Turizm Sektörüne Etkisi.....	99
3.8.3. Covid-19’un Türkiye’de İmalat Sanayii Sektörüne Etkisi	101
3.8.4. Covid-19’un Türkiye’de Bankacılık Sektörüne Etkileri.....	104
3.8.5. Covid-19’un Türkiye’de İlaç Sektörüne Etkileri.....	107
4. OECD ÜLKELERİNDE COVID-19 PANDEMİSİNİN SANAYİ ÜRETİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ	111
4.1. Amprik Çalışmalar Literatürü.....	111
4.2. Veri Seti, Model, Yöntem ve Bulgular	113
4.2.1. Veri Seti ve Model.....	113
4.3. Yöntem.....	114
4.4. Bulgular.....	118

5. SONUÇ	125
KAYNAKLAR	131
ÖZGEÇMİŞ	157

ÇİZELGELER DİZİNİ

Sayfa

Çizelge 2.1. Tarihte meydana gelmiş bazı salgınlar	7
Çizelge 2.2. Seçilmiş ülkelerde tarımın 1950-1958'de GSYİH oranı	10
Çizelge 2.3. Kuş Gribi salgını sonrası ülkelere gelen turist sayıları [Gelen turist sayısı (bin)- değişim oranı]	15
Çizelge 2.4. 2003 yılında SARS kaynaklı Pekin'de turizmle ilgili sektörlerin tahmini gelir kayıpları (%)	17
Çizelge 2.5. Seçilmiş ülkelere gelen turist sayısı (bin)-turizm gelirleri (milyon\$)..	17
Çizelge 2.6. Seçilmiş ülkelere Ebola dönemleri Reel GSYİH (%).....	19
Çizelge 2.7. Tüm düşük orta gelirli ülkelerin dış borç göstergeleri.....	23
Çizelge 2.8. Seçilmiş ülkelere göre reel GSYİH, enflasyon, işsizlik (%).....	23
Çizelge 2.9. Genel devlet borçları (%).....	31
Çizelge 2.10. Seçilmiş ülkelere göre 2019-2021 arası büyüme oranları (%).....	38
Çizelge 2.11. Ülke grupları ve bölgelere göre büyüme oranları (%).....	39
Çizelge 2.12. Seçilmiş ülkelere göre 2019-2021 yılları arasında enflasyon oranları (%)	41
Çizelge 2.13. Ülke gruplarına göre 2019-2020 yılları işsizlik oranları (%).....	42
Çizelge 2.14. Seçilmiş ülkelere göre 2019-2021 arası işsizlik oranları (%)	43
Çizelge 2.15. Çeyreklik dönemler itibariyle genç işsizlik oranları (%).....	44
Çizelge 2.16. 2019-2021 yılları arası genel hükümet mali dengesi (%)	46
Çizelge 2.17. Covid-19 kapsamında seçilmiş ülkelerin açıkladıkları mali destekler	48
Çizelge 2.18. Covid-19'dan etkilenme derecesine göre sektörler	54
Çizelge 2.19. 2022'de Dünyanın en büyük ilaç ve sağlık sigortası şirketleri	64
Çizelge 2.20. Başlıca Dünya İlaç ve Eczacılık Ürünleri İthalatçısı Ülkeler	65
Çizelge 2.21. Başlıca Dünya İlaç ve Eczacılık Ürünleri İhracatçısı Ülkeler	66
Çizelge 2.22. Seçilmiş ülkelere göre 2018-2020 yıllarında online perakende satışlar	67
Çizelge 3.1. 2013-2019 yılları arasında Türkiye'de mali denge.....	78
Çizelge 3.2. Çeyreklik dönemler itibariyle seçili GSYİH bileşenlerinin harcama yöntemiyle büyüme hızları (%)	80
Çizelge 3.3. Türkiye'de 2019-2020 yılları işgücü ve istihdam göstergeleri (Bin kişi)	80

Çizelge 3.4. Eş değer hânehalkı kullanılabilir fert gelirine göre yoksulluk sınırı, yoksul sayısı, yoksulluk oranı ve P80/P20 oranı	81
Çizelge 3.5. Türkiye'nin 2018-2021 yılları arası dış ticaret istatistikleri	82
Çizelge 3.6. Merkezi yönetim iç borç ve dış borç istatistikleri.....	83
Çizelge 3.7. 2019-2021 yılları GSYİH (cari fiyatlarla ve reel % değişim) ve kişi başına GSYİH	85
Çizelge 3.8. 2019-2021 yılları enflasyon oranları (%).....	87
Çizelge 3.9. 2019-2021 yılları Türkiye'de işsizlik oranı	88
Çizelge 3.10. 2019-2021 yılları Türkiye'de kamu maliyesi (Milyon TL)	88
Çizelge 3.11. Sektörler bazında 2019 ve 2020 yıllarında kapanan firma sayıları .	96
Çizelge 3.12. 2019-2021 yılları arasında seçilmiş tahıl ve seçilmiş diğer bitkisel ürünlerin ton bazında üretim miktarı	97
Çizelge 3.13. Seçilmiş sebze, meyveler, içecek ve baharat bitkilerinin ton bazında üretim miktarları	97
Çizelge 3.14. Türkiye'de 2019-2021 yılları arası gelen ziyaretçi sayısı ve turizm geliri.....	100
Çizelge 3.15. Bankacılık sektörünün pandemi döneminde kârlılık durumu	105
Çizelge 3.16. Pandemi döneminde banka sayısı, şube sayısı ve istihdam edilenlerin sayısı	107
Çizelge 3.17. 2015-2021 yılları arası Türkiye ilaç pazarı (milyar TL).....	109
Çizelge 3.18. Türkiye İlaç Pazarı (Milyar bazında ilaç kutu adedi)	109
Çizelge 4.1. Veri seti.....	114
Çizelge 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler	118
Çizelge 4.3. Yatay Kesit Bağımlılığı (CD) Testleri.....	119
Çizelge 4.4. Pesaran (2007) CIPS testi	119
Çizelge 4.5. Pesaran ve Yamagata Katsayı Homojenliği Testi.....	120
Çizelge 4.6. Model 1 İçin AMG Tahmincisi Bulguları	120
Çizelge 4.7. Model 1 İçin Grubu Özgü Etkiler	121
Çizelge 4.8. Model 2 İçin AMG Tahmincisi Bulguları	122
Çizelge 4.9. Model 2 İçin Grubu Özgü Etkiler	123

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa

Şekil 2.1. 2019-2020 yılları iki farklı zamanda GSYİH tahminleri IMF verileri kullanılarak tarafından hesaplanmıştır.....	29
Şekil 2.2. Küresel üretim ve hizmetler PMI endeksleri	32
Şekil 2.3. 2020 yılında 2019 yılına kıyasla kaybedilen işgücü gelirinin payı (%).....	34
Şekil 2.4. Bölgelere göre Covid-19 nedeniyle yoksulluk sınırının altındaki kişi sayısında tahmin edilen artış.....	35
Şekil 2.5. Küresel ticaret hacmi yıllık değişim (%) Dünya Ticaret Örgütü verilerine dayanılarak *Tahmin	36
Şekil 2.6. Covid-19'un tarım sektörünü etkileme kanalları	55
Şekil 2.7. 2020 yılı gıda fiyat endeksi (Aylık).....	56
Şekil 2.8. Bölgelere göre uluslararası turist varışları (% değişim 2019)	58
Şekil 2.9. Yıllara göre dünyada otomotiv üretimi.....	60
Şekil 2.10. Küresel ilaç pazarı (Covid-19 aşılı hariç mevcut görünüm).....	63
Şekil 3.1. Türkiye'de 2012-2019 yılları arası büyüme oranları	76
Şekil 3.2. Türkiye'de 2008-2019 yılları arasında enflasyon oranları.....	76
Şekil 3.3. Türkiye'de 2008-2019 yılları arasında işsizlik oranları.....	78
Şekil 3.4. Türkiye'de 2020 yılı politika faiz oranları.....	92
Şekil 3.5. Türkiye'de 2020 yılı toplam kredi hacmi	93
Şekil 3.6. Türkiye'de 2019-2020 yıllarında e-ticaretin aylara göre dağılımı (Milyar TL)	95
Şekil 3.7. Türkiye'de e-ticaretin GSYİH içindeki payı.....	95
Şekil 3.8. Tarım, gıda ve içecek sektörünün 2020 yılı dış ticaret dengesi (milyar dolar).....	98
Şekil 3.9. Türkiye'de 2020 yılı imalat sanayii kapasite kullanım oranları	102
Şekil 3.10. 2020 yılı imalat sanayii üretim indeksi	103
Şekil 3.11. Banka gruplarının pandemi döneminde kârlılık durumu	106
Şekil 3.12. Türkiye İlaç Endüstrisinin Üretimi (Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı, sanayi üretim indeksi, 2015=100)	108

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AIDS	Kazanılmış Bağışıklık Yetersizliği Sendromu
API	Açık Piyasa İşlemleri
CDC	Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri
ECLAC	Latin Amerika Ülkeleri Ekonomik Komisyonu
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HIV	İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü
HMB	Hazine ve Maliye Bakanlığı
ILO	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	Uluslararası Para Fonu
KDV	Katma Değer Vergisi
KLİMİK	Türk Klinik Mikrobiyoloji ve İnfeksiyon Hastalıkları Derneği
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
MERS	Orta Doğu Solunum Sendromu
ÖTV	Özel Tüketim Vergisi
SARS	Şiddetli Akut Solunum Sendromu
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TGDF	Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu
TİM	Türkiye İhracatçılar Meclisi
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TURSAB	Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
TÜBA	Türkiye Bilimler Akademisi
UNWTO	Dünya Turizm Örgütü
YİGM	Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü

1. GİRİŞ

Salgınlar, insanlığın başına gelen en büyük felaketlerden biridir. Salgınlar, sağlık sistemlerinde çöküş yaratarak insanlığa büyük acılar yaşatmıştır. İlk çağlardan beri insanoğlu salgınlar nedeniyle; siyasal, sosyal, ekonomik alanlarda çeşitli yapısal değişikliklere tanık olmuştur. Özellikle Veba, İspanyol Gribi, Covid-19 gibi bulaşın fazla olup dünyayı etkisi altına alan salgınlar, küresel ekonomi bazında ciddi çöküşlere yol açarken, bulaşın daha kısıtlı seyrettiği SARS, MERS, Ebola gibi salgınlar bu alanda daha çok bölgesel ekonomik tahribatlara neden olmuştur. Hayatın olağan akışına bir set çeken bu tip pandemik salgınlar, küreselleşmenin hızla artmasıyla birlikte insanlığı daha fazla tehdit etmeye başlamıştır. Çin’de ortaya çıkan ve etkisi devam eden Covid-19 pandemisi de günümüzde ölümcül sonuçlar ortaya koymaya devam ederken, ülke ekonomilerinin çöküşüne neden olmaktadır.

Geçmişte küreselleşmenin bugünkü seviyelerde olmamasından dolayı birçok salgın endemik safhada kalmıştır. Eğer bu salgınlar pandemiye dönüşmüş olsaydı, dünya 1929 Büyük Buhranı gibi çok fazla ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmış olurdu. İnsan hayatında büyük yıkımlara neden olan ve sosyal hayatı neredeyse tamamen değiştiren salgınlar, insanlığı salgın koşullarına göre yaşamaya mecbur bırakmaktadır. Covid-19 özelinde bu koşullar; maske takmak, sosyal mesafe kurallarına uymak, kalabalık ortamlarda bulunmamak, temizlik ve hijyen kurallarını artırmak şeklinde özetlenebilir.

2019 yılında ortaya çıkan ve 2020 yılı Mart ayında Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi ilan edilen Covid-19, sağlık krizi olması yanı sıra bir ekonomik krize dönüşmüş arz ve talep şoklarının yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Salgın ile birlikte vatandaşlarını korumak adına hükümetlerin uyguladıkları kısıtlamalar, ekonomik aktiviteleri durma noktasına getirmiştir. Salgın ile üretimde meydana gelen kayıplar, küresel tedarik zincirinde meydana gelen aksamalar, finansal piyasalarda artan risk ve belirsizlikler sonucu aksaklıklar, talep cephesinde ise geliri azalan ve panik ortamında tüketim kalıplarını lüks tüketimden ziyade zorunlu tüketimlerine ayıran hânehalkları iktisadî krize zemin hazırlamıştır. Merkez bankaları ve hükümetler,

oluşan bu iktisadî olumsuzlukları hafifletmek ve arz ile talep cephesini korumak adına para ve maliye politikaları uygulamışlardır (Demirel, 2021: 3-4).

İnsanlığı sâdece sağlık alanında değil iktisadî açıdan da ciddi zorluklara sokan Covid-19 pandemisinin ekonomik etkilerinin ele alındığı bu çalışmada; geçmişteki bazı salgınların ekonomik etkileri, salgın öncesi dünya ve Türkiye ekonomisinin genel durumu, 2020-2021 yılları özelinde makroekonomik veriler kullanılarak ekonomi üzerindeki etkileri, gelecekte yaşanabilecek seneryoları ve sektörel analizleri yapılacaktır. OECD ülkelerinde 2020 Mart ve 2022 Nisan dönemleri arasında salgının sanayi üretimi üzerindeki etkisi panel veri yöntemi ile analiz edilecektir. Bu salgın ilk salgın değildir ve muhtemelen son salgın da olmayacaktır. Salgının iktisadî etkilerini daha iyi anlayabilmek ve gelecekte oluşabilecek salgınların iktisadî etkilerini öngörebilmek adına geçmişteki salgınların teorik kökenlerini ortaya koymak gerekmektedir. Bu anlamda, çalışmanın ikinci bölümünde geçmişteki salgınlardan ve bu salgınların iktisadî etkilerinden bahsedilecektir. Bu bölüm özelinde Covid-19'un dünya ekonomisi üzerindeki etkileri detaylıca analiz edilecektir. Covid-19 pandemisinin dünya ekonomisine etkileri bakımından güçlü bağlantı kurulabilmesi açısından pandemiden önce dünya ekonomisinin görüntüsüne yer verilecektir. Ayrıca pandeminin makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisi, sektörel etkileri ve uygulanan iktisat politikaları analiz edilecektir. İkinci bölümde son olarak pandeminin uzun dönemdeki muhtemel etkileri analiz edilecektir. Üçüncü bölümde, pandeminin Türkiye'deki gelişimi ve pandemi öncesi Türkiye ekonomisi ele alınacak olup, ardından pandeminin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri açıklanacaktır. Aynı şekilde, üçüncü bölüm özelinde Türkiye'deki makroekonomik göstergelere ve sektörel etkilere yer verilip, Türkiye'de uygulanan iktisat politikaları analiz edilecektir. Bu dönem özelinde yaygın hale gelen e-ticaret üçüncü bölümde ele alınacaktır. Dördüncü bölümde 2020 Mart ve 2022 Nisan dönemleri arasında OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenecektir.

2. COVID-19 PANDEMİSİNİN KÜRESEL EKONOMİYE ETKİLERİ

İktisadî krizler tüketici talebi ve firma yatırımlarında düşüş, işsizlik oranlarının yüksekliği, piyasalardaki belirsizlikler, mali sistemin bozulması, refah düzeyinin hızla gerilemesi, yerel parada meydana gelen değersizleşme, insanların gelirlerinin ciddi bir şekilde düşmesi biçiminde ortaya çıkabilir. Reel krizler mal ve hizmet, işgücü piyasalarında kendini gösterirken, finansal krizler ise para ve menkul kıymetler piyasalarında yaşanan dalgalanmalar ile bankacılık sistemindeki aksaklıklar şeklinde kendini gösterir. Sosyal ve iktisadî düzende ağır hasarlar bırakan krizler halkın fakirleşmesine, sektörlerin ekonomik faâliyetlerinin düşmesine, banka ve firmaların iflas etmesine, kayıt dışı ekonominin yaygınlaşmasına, dış dengenin bozulmasına neden olarak makroekonomik istikrarın önünde önemli bir engel oluşturmaktadır (Eğilmez, 2019: 48-49; Karaca, 2020: 32-35).

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte, kapitalizmin küreselleşmesi ciddi bir hız kazanmıştır. Kapitalizmin küreselleşmesi ile sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, piyasa sisteminin doğasında bulunan kriz mekanizmasını günümüzde bir zincir oluşturan ekonomilere sıçramasını kolaylaştırmaktadır. Bunun sonucunda, dünya ekonomisinde daha büyük paya sahip ülke ekonomilerinde ortaya çıkan ekonomik krizler, hızla küresel krize dönüşme imkânı bulmaktadır. Serbest piyasa sistemini benimseyen kapitalizm, küresel krizler ile mücadelede 1930'lardan günümüz Covid-19 krizi de dahil olmak üzere Keynesyen reçetelere başvurmaktadır. Kapitalist sistemin küreselleşmeden önceki pozisyonunda, krizlerin yayılması daha sınırlı olmakta ve krizler bölgesel kriz olarak ortaya çıkmaktaydı. Örneğin, Japonya'da 1990'lı yıllarda meydana gelen mali kriz, küreselleşmenin bugünkü seviyesinde olmamasından dolayı küresel krize dönüşmeden Japonya bölgesinde sınırlı kalmıştı. Bu kriz, dünyanın en büyük bankaları arasında yer alan Japon bankalarının iflasına neden olmuştu. ABD'de 2008 yılında mortgage krizi olarak ortaya çıkan krizde ise küreselleşme ve sermaye akımlarının serbestleşmesinin katkısıyla bölgesel kriz olmaktan çıkarak 2008 yılının ikinci çeyreğinde küresel bir

kriz haline gelmiştir. Bu bağlamda Covid-19 pandemisi, her ne kadar kendine özgü farklılıklar içerse de küresel kriz yaratma hususunda aynı karakteri taşımaktadır. Salgın, Çin’de kendini göstermesinden sonra Çin’de ekonomik hayatta aksamalara neden olmuştur. Özellikle son yirmi yılda imalatta önemli atılımlar gerçekleştiren Çin, dünyanın en büyük ihracatçısı ABD’den sonrada ikinci büyük ithalatçısı konumundadır. Dünya’da üretim motoru olarak gösterilen Çin, küresel ekonominin üretim ve tedarik zincirlerinde kilit bir konumda bulunmaktadır. Bu bakımdan Çin’de meydana gelen bir iktisadî durgunluğun tüm dünyada kendini göstereceği kaçınılmaz olmuş, dünya ekonomileri şiddetli daralmalar yaşamıştır (Aydoğuş, 2020: 232; Eğilmez, 2019: 44-53).

Covid-19 pandemisi yol açtığı tahribatlar bakımından 2008 mali krizi gibi diğer küresel krizlerden farklılıklar içermektedir, bu yüzden kıyaslanması pek olası değildir. Çünkü Covid-19 ile birlikte yeni zorluklar ile karşı karşıya kalınmıştır. Küresel salgın, sâdece düşük-orta gelirli ülkelerde yıkıcı ekonomik tehditler oluşturmamış, aynı zamanda tüm dünya ekonomilerini etkisi altına almıştır. Mevcut durumun doğası gereği insan sağlığını tehdit etmesi, faiz seviyelerinin çok düşük seyretmesi, dünyanın eskiye göre çok daha entegre olması ve bunun sonucunda tedarik zincirinde meydana gelen etkilerin büyümesi, arz ve talep şoklarının beraber kendini göstermesi bakımından farklılıklar göstermektedir. Pek çok ülke Covid-19 pandemisi nedeniyle, maliyeti ciddi ekonomik zararlar olması pahasına insanların hareketliliğini kısıtlayıcı önlemler almak zorunda kalmıştır. İnsanların toplu halde bulunduğu aktiviteler, toplantılar, spor faaliyetleri, AVM’ler, toplu taşıma kullanımı, kafe ve restoranlar, müzeler, ibadet alanları bu kısıtlamalar çerçevesinde faaliyetlerini durdurmuştur. Eğitim ve öğretimde ise, online uygulamalara geçilmiştir. Bu dönemde sosyal mesafe kavramı herkes için temel prensip haline gelmiş, insanlar birbirlerinin arasına en az 1,5-2 metre mesafe koymuşlardır (Kimi epidemiyologlara göre virüsün mutasyon versiyonu ile 2 metre mesafe dahi güvenilirlikten çıkmış durumdadır). Bu sosyal mesafe ve izolasyon süreçleri sektörleri olumsuz etkilemiş, ekonomik yaşam sekteye uğramıştır (Fernandes, 2020: 5-11).

Neoliberal politikalar ile kaynakların sistemin devamlılığını sağlama amacına yönelmesi sonucunda sağlık, eğitim gibi alanlar piyasaya bırakılmış, daha düşük gelirli insanların bu alanlara kaliteli ve bedelsiz ulaşmasının önüne bir set çekilmiştir.

Salgın ile mücadelede devlet tarafından finanse edilen sağlık sistemlerinin başarısı ortaya çıkmıştır. Almanya ve Güney Kore bu alanda öne çıkmış, salgın krizi etkin bir şekilde yönetilmiştir. Türkiye’de çoğu ölkede yaşanan vahim tablolara kıyasla salgın ile mücadelede sağlık sistemi başarılı bir görüntü çizmiş, salgın ile mücadelede gerekli olan koruyucu ekipman gibi konularda Türkiye çeşitli ölkelere yardımda bulunmuştur (Erdayı, 2021: 63-76; Aydoğuş, 2020: 231-232).

2.1. Tarihte Salgın Tecrübelerinin İktisadî Sonuçları

Geçmişten günümüze insan ırkı, avcı yaşamdan tarım toplumuna geçmiş hayvanların yaşam alanlarına müdahil olmuştur. Coğrafi keşifler ile birlikte ticaret yaygınlaşmış, tarımdan sanayiye geçiş ile insan ırkı doğayı tahrip etmeye başlamış ve kalabalık yerlerde istihdam edilmiştir. Sanayi Devriminden sonra kalabalık şehirler oluşmuş, ölkeler iktisadî gelişme ve kalkınma hususlarında gelişim göstermeye başlamış ve insan mobilitesi de artmıştır. Bu durumlar, salgınların ortaya çıkmasında ve yayılmasında hayati rol oynamıştır. Günümüzde ise hızla dijitalleşmeye evrilen insanoğlu, küreselleşmenin hızla artmasıyla ulaşımın bir hayli kolaylaşması ve teknolojinin yaşamın her alanına yerleşmesi her ne kadar insanlığın yaşamını kolaylaştırmış olsa da ekolojik dengeyi bozup çeşitli salgınların hayatımıza girmesine zemin hazırlamaktadır. Geçmişte yaşanan savaşlar, göç, iklim değişiklikleri, yetersiz ve kötü beslenme gibi etmenler de salgınların ortaya çıkmasının nedenleri arasında gösterilmektedir (Aybarç, 2021: 21-22; Han ve Polat, 2021: 12).

İnsanlık, binlerce yıldır salgın hastalıklarla yaşamakta ve salgınlara karşı mücadele yöntemleri geliştirmektedir. Özellikle küreselleşmenin hızla artması, günümüz dünyasında hastalıkların yayılımına daha elverişli bir ortam sağlamaktadır. Bu salgınlar, insanlığın ciddi ölçüde can kayıpları yaşamalarına ve iktisadî olarak da yıkımlara neden olmuştur. Salgınların kısa ve uzun vadede önemli sonuçları olabileceği gibi toplumlar arasında da eşit seyretmemektedir. Günümüzde yaşanan Covid-19 pandemisinde de tecrübe ettiğimiz gibi toplumun her kesiminden insanlar hastalığa maruz kalsalar dahi salgının iktisadî etkileri düşük gelirli ölkelerde daha olumsuz seyretmektedir. Salgına karşı daha güçlü politikalar izleyebilen ölkeler, salgının olumsuz etkilerini daha kolay bertaraf edip vatandaşlarını salgının güçlüklerine karşı daha rahat koruyabilmektedir (Pamuk, 2020: 33-49).

Eski çağlardan beri insan ırkını tehdit eden salgınların ekonomik zararları büyük olmuştur. Salgınların meydana gelmesi ile arz ve talep şokları oluşup ekonomileri bir krize sürükleyebilmektedir. Özellikle ölüm oranları yüksek salgınlar üretimde, iş gücünde ve iş gücü verimliliğinde azalmalara neden olmuştur. Bu da emek arzının azalmasının sonucu olarak reel ücretlerin artmasına yol açmıştır. Salgın etkisi ile tarım ve hayvancılık yapılamadığı için kıtlık sorunu ve enflasyon problemleri ile karşı karşıya kalınmıştır. Üretim üzerinde ciddi olumsuzluklara neden olan salgınlar, tüketici talep yapılarında da değişikliklere neden olmuştur. Yaşanan belirsizlik ve panik ortamı, insanların yatırım kararlarını olumsuz etkilemiştir. Enfekte olma korkusu sonucu iradi veya zorunlu olarak izole olan insanlar, sektörlerin faaliyetlerinin azalmasına veya durmasına neden olmuştur. Geçmişteki bu salgın evreleri toplumsal, siyasal, ekonomik alanlarda yapısal değişimlere fırsat penceresi açmıştır. Geçmişte yaşanan salgınlarda, devletin ekonomi içindeki payı sınırlı kalmaktayken, 1930 yılından sonra Keynesyen ekolün ekonomide genel trende dönüşmesi ile devletlerin ekonomi içindeki payı artmış, salgınların yarattığı olumsuz ekonomik koşullarda aksayan piyasalara müdahale edebilme imkânı fazlalaşmıştır. Bu bağlamda hükümetler, günümüz salgını Covid-19 ile mücadele ederken tarihte benzeri görülmemiş para ve maliye politikalarını uygulamaya koyabilmişlerdir. Tarihte yaşanan salgınlar kısaca; salgının süresi, yayılım hızı, ölüm oranı gibi etkenlere bağlı olarak ekonomiler üzerinde ciddi olumsuz etkiler yarattığı görülmektedir (Pamuk, 2020: 50; Karaoğlu, 2020: 21-22).

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasıyla hükümetler çok zorlu seçimler yapmak durumunda kalmaktadır. Hükümetlerin vatandaşlarını salgından korumak için çeşitli kısıtlayıcı tedbirler alması gerekmektedir. Kısıtlayıcı tedbirlerin hayata geçirilmesi ile birlikte, hükümetler ekonomik zararları tazmin edici politikalar uygulamak durumunda kalmaktadır. Özellikle borç stoğu fazla, risk primi yüksek, makroekonomik göstergeleri pek sağlam olmayan gelişmekte olan ülkeleri yönetenler, bu süreci etkin yönetememe tehlikesi ile karşı karşıya kalabilirler. Gelişmiş ülkeler ise günümüzde de tecrübe ettiğimiz Covid-19 pandemisinin yönetiminde gelişmekte olan ülkelere göre daha büyük destek paketleri hayata geçirebilmiştir. Çalışmanın bu kısmında Kara Veba salgınından başlayarak geçmişte yaşanan bazı salgınların iktisadî sonuçları incelenecektir.

Çizelge 2.1. Tarihte meydana gelmiş bazı salgınlar (LePan, 2020)

SALGIN	DÖNEM	TÜRÜ / İNSAN ÖNCESİ KONAK	ÖLÜM SAYISI
Kara Veba	1347-1351	Yersinia pestis bakterisi / sıçanlar	200 Milyon
Kolera Pandemileri	1817-1923	Vibrio Cholerae bakterisi	1 Milyon +
İspanyol Gribi	1918-1919	H1N1 virüs / Domuzlar	40-50 Milyon
Asya Gribi	1957-1958	H2N2 virüs	1,1 Milyon
Hong Kong Gribi	1968-1970	H3N2 virüs	1 Milyon
HIV/AIDS	1981- devam	Virüs / Şempanzeler	25-35 Milyon
Domuz Gribi	2009-2010	H1N1 / Domuzlar	200,000
SARS	2002-2003	Koronavirüs / Yarasalar, misk kedileri	774
Ebola	2014-2016	Ebolavirüs/ Vahşi Hayvanlar	11,000
MERS	2012- devam	Koronavirüs / Develer, yarasalar	823
COVID-19	2019- devam	Koronavirüs/ Bilinmiyor	6,5 Milyon

2.1.1. Kara Veba

Tarihte görülen önemli salgınlardan biri bulaşıcı ve ölümcül özellik gösteren bizde de kıran adıyla bilinen veba salgınıdır. Bu salgın, insanları fare pireleri aracılığıyla etkilemekte her yaşta, cinste ve ırkta görülebilmektedir. Bilinen ilk büyük veba salgını, 6. Yüzyılda Akdeniz kıyılarında görülmüş oradan da tüm dünyaya yayılmıştır. Veba geri topluluklarda kötü ruhların etkisine bağlanmış, bu problemin din adamları tarafından çözülebileceği düşünülmüş ve zamanla tanrının azabı şeklinde yorumlanmıştır. Ardından insanların bilim dışı uygulamalardan sonuç alamaması, insanlığın bu hastalıkla baş edebilmek için daha somut adımlar atması gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Bazı ilaç denemeleri olmuş, o dönemin imkânları doğrultusunda bilimsel araştırmalar yapılmış, tecrit ve karantina uygulanmıştır (Arık, 1991: 27-31).

14. Yüzyılda başlayan diğer veba salgını, Avrupa nüfusunun yaklaşık üçte birinin ölümüne neden olmuştur. Kara ölüm adını alan bu salgın, fetihler ve ticaretler yoluyla Güney Doğu Asya'dan başlayarak tüm Avrupa kıtasına yayılmıştır. Veba ile Avrupa'da feodal sistem sarsılmaya başlamış, bu sarsılma Avrupa'yı daha modern sistemli ticaret imkânına kavuşturmuştur (BBC, 2020; Pamuk, 2020: 35-36).

Bu salgının iktisadî sonuçları ise; yaşanan ölüm sonuçları azalan emek arzı ile birlikte ücretler artmıştır. Üretimde yaşanan azalmaya karşın talep artma eğilimi göstermiş, bu da enflasyon sorunu yaşanmasına neden olmuştur. İktisat teorisinden bilindiği üzere üretimde meydana gelen azalmalar, toplam arz (AS) eğrisini sola doğru kaydırarak fiyatlar genel seviyesinin birikimli bir artma göstermesine neden

olmaktadır. Bu da iktisat teorisinde maliyet enflasyonu olarak bilinmektedir. Veba salgınında, üretimdeki azalışlar ve talep artışları ile bu tarz bir şokdan bahsedebiliriz. Bu durumda, yarı köle olarak feodal yapının zorluklarına göğüs geren insanlar, bir de vebadan en çok etkilenen kesim olunca bazı şeylerin değişmesi için mücadele içerisine girmiştir. Kara Veba sonrası da salgının etkileri devam etmiş, uzun yıllar boyunca nüfus eski seviyelerine ulaşamamıştır (Snell, 2019; Han ve Polat, 2021: 5-6).

2.1.2. Kolera Pandemileri

İlk olarak kolera salgını, Kalküta şehrinde 1816 yılında kendini göstermiştir. Daha sonra Çin'e, Doğu Asya'ya, Orta Doğuya, Akdeniz ve Afrika'ya yayılım göstermiştir. Kolera salgını, İngiliz gemileri aracılığıyla Avrupa ve Amerika'ya da yayılmıştır. Kolera salgını, bu bölgelerde binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir (Tekeli, 2020: 64).

Koleranın 19. yüzyılda yayılmasında özellikle; sanayileşme, kara ve demir yollarının gelişmesi, buharlı gemilerin yaygınlaşması, insan ve mal mobilitesinin artması, sağlıklı çalışma koşulları önemli rol oynamıştır. 1961 yılında ise Endonezya'da görülen yedinci kolera salgını, 1960-1970 yılları arasında Güney Asya'da yayılım göstermiş, daha sonraki yıllarda Afrika ve Latin Amerika'ya yayılmıştır. Türkiye'de ise 1970'lerde İstanbul'da gecekondü bölgelerinde görülmüştür. Bu salgının ardından, Dünya Bankası ve uluslararası finansal kuruluşlar yerel yönetimlere hibe veya düşük faizli krediler sağlamışlardır (Tekeli, 2020: 65-69).

2.1.3. İspanyol Gribi

H1N1 virüs kaynaklı olan bu virüs, tarihte ölüm oranı çok fazla olan salgınlardan biri olarak büyük bir yıkıma neden olmuştur. Salgın, İspanyol Gribi olarak adlandırılmıştır fakat İspanya'da ortaya çıkmamıştır. İspanya'da sansür uygulanmadan haber yapılması salgının İspanyol Gribi olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Sağlıklı gençlerin hedef noktası olan bu salgın, I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde etkili olmuş ve savaşın sona ermesinin önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir. İspanyol Gribinin dünya çapında yaklaşık 50 milyon insanın ölümüne neden olduğu tahmin edilmektedir (Aslan, 2020: 37).

Yüksek ölüm oranlarına sahip olmasına rağmen, literatürde İspanyol Gribi ile ilgili fazla çalışma bulunmamaktadır. Brainerd ve Siegler 2003 yılında bu alanda bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışmalarında salgının ABD ekonomisi üzerindeki etkilerini incelemişler ve İspanyol Gribinin 1918 ve 1919'da neden olduğu yüksek ölüm oranlarının sonraki yıllarda kişi başına düşen geliri artırdığı sonucuna varmışlardır. Literatürde İspanyol Gribi ile ilgili bir diğer önemli çalışma 1964 yılında Schultz'un o dönem ağırlıklı tarım ekonomisine sahip Hindistan üzerine yaptığı çalışmadır. Bu çalışmada Schultz üretimin %3,3 tarımsal işgücünün ise %8 oranında azaldığını tahmin etmiştir (Bell ve Lewis, 2005: 150-152; Brainerd ve Siegler, 2003; Schultz, 1964).

İspanyol Gribinin ekonomik faturasını özetle; nüfus kayıpları, işgücü miktarında meydana gelen azalmalar ile üretimde yaşanan kayıplar ve kişi başına düşen gelirdeki artış olarak sıralamak mümkündür. Kişi başına düşen gelirdeki artışın sebebini, nüfusta meydana gelen azalmanın üretim miktarındaki azalmadan çok daha fazla olmasından kaynaklandığının altını çizmek gerekmektedir (Han ve Polat, 2021: 9).

2.1.4. Asya Gribi

Asya Gribi, H2N2 virüs kaynaklı olup Çin'de ortaya çıkmıştır. 1957 yılının yaz ayında Güney Yarım Küreye sıçrayan virüs, Haziran aylarında Amerika'da da kendini göstermiştir. Bu dönemlerde virüs kaynaklı 1-2 milyon insanın öldüğü tahmin edilmiştir. Üç mevsime yayılan salgının toplam ölüm oranı ABD'de 70.000 kişiye ulaşmıştır. Genel olarak virüsün yaşlı nüfusta öldürücülük oranı daha fazla olmuştur. 1957 yılının ilk sezonunda görülen 65 yaş altı ölümlerinin oranı ise %40 dolaylarında görülmüştür. İzleyen dönemlerde, bu yaş grubunda seyreden ölüm oranı daha düşük seviyelere gerilemiştir. İspanyol Gribi ile ölüm oranı bakımından karşılaştırıldığında Asya Gribi, İspanyol Gribine kıyasla %10'dan daha az olarak kayıtlara geçmiştir (Faulds ve Bridel, 2009: 9).

Bu salgın, 1918 yılı İspanyol Gribinde olduğu gibi ekonomik etkileri bakımından çok ilgi görmemiştir. Aslında baktığımızda salgın döneminde bir resesyon yaşanmış, fakat şaşırtıcı bir şekilde o dönemde yaşanan resesyonla salgın arasında detaylı bir ilişki kurulmamıştır. Uluslararası kuruluşlar, o döneme denk gelen yayınlarında bu

ilişkiye yer vermemiştir. Aynı şekilde FED de bu kapsamda Asya Gribin'den bahsetmemiştir (Taşkın ve Akıncı, 2021: 760).

1957 yılının son çeyreğinde ABD'de büyüme oranı -4% olmuştur. 1958 yılının ilk çeyreğine bakıldığında ise -10% 'luk bir büyüme oranı gerçekleşmiştir. Bu büyüme oranları, ikinci dünya savaşından sonra görülen en kötü büyüme oranları olarak göze çarpmaktadır. 1958 yılının üçüncü ve dördüncü çeyreğine baktığımızda, büyüme oranları 10% 'lara gelerek ciddi bir toparlanma süreci yaşanmıştır. Yaşanan bu resesyonun otoriteler tarafından pandemi ile ilişkilendirilmemesi ilginç bir durum olmuştur. Dünya çapında yaşanan bu resesyonun salgınla aynı döneme denk gelmesi, salgının ölüm oranları her ne kadar az seyretmiş olsa da enfekte olan birçok insan olduğu göz önünde bulundurulduğunda salgının resesyon üzerinde bir etkisi olduğu tezi güçlenmektedir (Tabarrok, 2020).

Salgın sürecinde tüketici harcamalarına baktığımızda keskin bir düşüş göze çarpmaktadır. Örneğin, otomobil satışlarında 1958 yılında keskin bir düşüş yaşanmıştır. S&P 500 endeksi, 1957 yılında Temmuz ayındaki zirvesinden sonra Ekim ayındaki dibe kadar $20,7\%$ düşüş göstermiştir. ABD'de 1957-58 yıllarındaki işsizlik, virüsün gelmesiyle birlikte $4,1\%$ 'den $7,4\%$ 'e yükselme göstermiştir. Tüm bu iktisadî olumsuzluklara bakıldığında bunun bir tesadüf olduğunu düşünmek güçleşmektedir (Richards, 2020: 5-7).

Çizelge 2.2. Seçilmiş ülkelerde tarımın 1950-1958'de GSYİH oranı (United Nations, 1959: 27)

ÜLKELER	1950	1958
Kanada	13,2	7,3
Almanya	10,9	8,6
Hollanda	14,2	11,2
İngiltere	6,0	4,4
ABD	7,8	5,5
Norveç	14,9	11,8
Japonya	26,0	18,4
İtalya	29,3	20,8
Danimarka	21,3	17,5

Sonuç olarak bakıldığında, Asya Gribi'nin bir iktisadî bunalım yaratmış olabileceği güçlü bir tez olarak göze çarpmaktadır. Tarımsal ürünlerde Çizelge 2.2'de görüldüğü gibi Asya Gribi'nin olduğu dönemlerde azalış görülmektedir. İşsizlik oranlarında salgının meydana geldiği periyotlarda bir artış görülmüş, büyüme oranlarında da

düşme meydana gelmiştir. Ardından hızlı bir toparlanma süreci yaşanmıştır. Otomobil satışları özelinde yarı yarıya düşme görülmüştür. Uluslararası ticareti nasıl etkilediğine dair bir veri mevcut olmadığından bu hususta bir çıkarım yapmak mümkün olmamaktadır (Taşkın ve Akıncı, 2021: 762; United Nations, 1959: 27).

2.1.5. Hong Kong Gribi

Hong Kong Gribi, ilk olarak Hong Kong'da 1968'in başlarında ortaya çıkmıştır. Salgın, 20. yüzyılda ortaya çıkan üçüncü grip salgınıydı. Yaklaşık olarak bu salgından bir milyon civarında can kaybı olduğu tahmin edilmiştir. Hong Kong Gribine 1957'de meydana gelen salgından evrimleştiği şüphelenilen H3N2 olarak bilinen virüs neden olmuştur. İki dalga hâlinde meydana gelen salgının ikinci dalgası daha ölümcül olmuştur. Salgından kaynaklanan ölümler, Aralık 1968 yılı ve Ocak 1969 yılında zirve yapmıştır. Salgından ölümler 65 yaş üzerinde daha fazla gözlemlenmiştir (CDC, 2019a; Rogers, 2020).

Hong Kong Gribi öncesi dünyada ekonomik görünüm gelişmiş ülkeler lehine olumlu seyretmekteydi. Savaş sonrası önceki yıllarda görülen ekonomik dalgalanmalar bu dönem için görülmedi. Az gelişmiş ülkeler için ise yoksulluk bir problem olarak devam etmekteydi. 1960'ların ilk yarısı için, Batı Avrupa ve Japonya'da reel üretim yılda %5'ten fazla artış gösterdi. Fiyat istikrarı, yüksek istihdam seviyelerine yönelik iktisat politikaları bu genişlemede rol oynadı. Aynı zamanda yüksek sermaye oluşumu, teknolojik gelişmeler çıktı artışına katkıda bulunmuştur (FED, 1967).

Jinjarak ve arkadaşları 2020 yılında yaptıkları ampirik çalışmada 52 ülkeden oluşan örneklemede, WHO'dan pandemi dönemi ölüm oranlarına ilişkin verileri kullanmışlardır. Yaptıkları bu ekonometrik çalışmada, 1968 pandemisine bağlı aşırı ölümlerin çıktıda, üretkenlikde, tüketim ve yatırım harcamalarında meydana gelen düşüş ile bir ilişki olduğu sonucuna varmışlardır. Salgının, iki sezonda üretim artış oranını kümülatif olarak %2,4, özel tüketim harcamalarında %1,9, yatırımlarda ise %1,2 oranında azalma meydana getirdiğini belirtmişlerdir (Jinjarak, 2020: 1-13).

2.1.6. AIDS (HIV)

AIDS, HIV olarak kısaltılan “İnsan Bağışıklık Yetersizliği Virüsü” virüsün neden olduğu bir hastalıktır. Türkçe'de “Kazanılmış Bağışıklık Yetmezliği Sendromu” olarak bilinmektedir. Hastalık, bağışıklık sisteminde ciddi bir yıkıma neden olarak

fırsatçı enfeksiyonlara ve kanserlere yol açar. Hastalığı tamamen iyileştiren bir tedavi yöntemi günümüz koşullarında henüz bulunmasa da hastalığın düzenli ilaç kullanımında büyük oranda kontrol altına alınıp, ortalama yaşam süresi beklentisini artırdığı bilinmektedir. Bu noktada, hastalığın erken tanı ve erken tedavi altına alınması hastalığın yayılımını engellemede önemli bir rol oynamaktadır (KLİMİK, 2016).

HIV/AIDS, kişilere verdiği fiziksel tahribat bir yana kişilerin ekonomik ve sosyal koşullarını da önemli ölçüde etkilemektedir. Kadın ve çocuklar üzerinde ağır etkilere neden olan bu salgın cinsiyet eşizliği, çocuk işçiliği gibi birçok olumsuz tabloya neden olur. Salgının ekonomik etkilerine bakıldığında, yoksulluk önemli bir sorun hâlini alır. Yoksul olan insanlar, AIDS ile olan mücadelede savunmasız hale gelerek mikro açıdan ciddi olumsuz ekonomik sonuçlara maruz kalır. Bu sonuçlar kısaca; enfeksiyonlu kişilere ekonomik olarak bağımlı olan hânehalkları için ekonomik problemler yaratmakta, bu etki firmalara ardından da ekonominin geneline yayılım göstermektedir. Tüketicilerin hayatını kaybetmesi veya enfekte olmaları sonucunda tedavi-bakım masrafları gibi nedenlerle harcamalarını minimum düzeyde tutmaları piyasaların negatif etkilenmesine yol açar. Verimli işgücünü etkileyerek çalışma hayatını olumsuz olarak etkileyen bu virüs, verimi ve üretimi azaltmakta, işgücü maliyetlerini artırmakta, deneyim ve beceri kayıplarına paralel olarak işletmelere ağır maliyetler yüklemektedir. Aynı zamanda HIV/AIDS, sağlık sistemi üzerine ciddi bir ekonomik yük oluşturmaktadır (ILO, 2001: 28-30).

AIDS'in makro açıdan etkisine baktığımızda en önemlisi, kaynakları üretken yatırımlara ayırmak yerine hastalığın henüz iyileştirici olmayan tedavi yöntemlerine ayrılmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde, kaynak dağılımı ve yatırımlar üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Bireylerin tasarruf kararlarına da olumsuz etkiler bırakır. Turizm gelirleri üzerinde azaltıcı bir etkisi bulunmaktadır. Yabancı sermaye gelişi ve dış ülkelere işgücü talebi üzerinde de negatif etkiye sahiptir. Bu salgında, maliyet analizi noktasında görünür ve görünmeyen doğrudan ve dolaylı maliyetlerin belirlenmesi gerekmektedir. Doğrudan görünür maliyetler; sağlık ve sosyal bakım maliyetleri, kan taraması, sağlık eğitimleri, personel ve danışmanlık hizmetleri, araştırma-geliştirme faaliyetlerini kapsamaktadır. Doğrudan görünmeyen maliyetler ise hastanın yakınlarına yardım kuruluşlarınca para karşılığı olmadan verilen hizmetleri kapsamaktadır. Dolaylı görünür maliyetler, hastalık sonucu meydana

gelen ölümler sebebiyle üretimde meydana gelen azalmaları içerir. Dolaylı görünmeyen maliyetler hastalık nedeniyle yaşanan ağrı, depresyon, travma, kapasite kaybı, izole olma, korku, suçluluk hissi ile birlikte yaşam kalitesinde meydana gelen zararları kapsar. Birçok ekonomik maliyeti olan AIDS, bu olumsuz tablolar çerçevesinde ülkelerin iktisadî büyüme ve kalkınma hedefleri üzerinde ciddi bir problem yaratmaktadır (Çilingiroğlu, 1998: 232-236).

2.1.7. Kuş Gribi

Kuş Gribi A(H5N1), virüsü kuşlar arasında görülüp kuşlar arasında oldukça yaygın bir virüs türüdür. Virüs, ilk olarak Çin’de kazlarda ortaya çıkmıştır. Kuş Gribi, insanlarda ilk kez bir kümes hayvanı salgını sırasında 1997 yılında Hong Kong’da tespit edilmiştir. Ardından salgın, Asya’dan Avrupa’ya ve Afrika’ya yayılmıştır. Kuş Gribi milyonlarca kanatlı hayvanın enfeksiyonuna, birkaç yüz insan vakası ve birçok insan ölümüne neden olmuştur. 2003 yılında bu salgın, yaygın olarak yayılma göstermeye başlamıştır. Asya, Afrika, Avrupa ve Orta Doğu’da kuş gribi ile enfekte olan insan vakaları bildirilmiştir. Kuş gribi ile enfekte olan insanların çoğu, enfekte olmuş kuşlarla yakın ve uzun süreli temas sonucu enfekte olmuşlardır. Kümes hayvanlarındaki salgından etkilenen ülkelerde ekonomik kayıplar önemli boyutlarda olmuştur (CDC, 2018; WHO, 2018).

Hall ve arkadaşlarının 2006 yılında Amerika Birleşik Devletleri Gıda ve Tarım Örgütü verilerini kullanarak yapmış oldukları çalışmalarında Kamboçya, Vietnam ve Endonezya’da Kuş Gribi kaynaklı ekonomik zararları analiz etmişlerdir. Bu ülkelerdeki 1200’den fazla küçük ve orta ölçekli kümes hayvanı üreticisi bunun yanında araçlar ve pazar satıcılarından; çiftlik üretimi, çiftçi profilleri, kaynakların kullanımı, yüksek derecede patojenik kuşlarla ilgili epidemiyolojik bilgiler, demografik ve ekonomik veriler toplamışlardır. Güneydoğu Asya ülkelerinde geçim kaynağı olarak hayvancılık önemli bir yer tutmaktadır. Endonezya’da salgın ile birlikte, tüketicilerin tercihlerini kanatlı ürünlerden yana kullanmaması sonucu talep keskin bir şekilde düşmüştür. 2004 Ocak ayında kg başına ortalama 1,20\$’dan fazla olan tavuk fiyatları 0,13\$ dolara kadar gerilemiştir. Haziran 2004’ten sonra ise fiyatlar tekrar artış göstermeye başlamıştır. Salgının olumsuz ekonomik sonuçları; günlük yem ve civcivlere olan talep düşüşü, bu alanda çalışan işçilerin istihdam kayıpları şeklinde görülmüştür. Yumurta ve piliç üreticilerinin ekonomik faâliyetleri

ciddi zarara uğramıştır. Endonezya'nın kuş gribi özelinde salgın maliyeti 387 milyon ABD dolarından fazla olduğu tahmin edilmektedir. Vietnam'da bu maliyet, 200 milyon ABD dolarından daha fazla tahmin edilmiştir. Kamboçya'da ise bu ülkelere nazaran salgının ekonomik etkisi daha az olmuştur (Hall vd, 2006: 5-19).

Türkiye'de ilk Kuş Gribi vakası Ekim 2005 yılında Kuzeybatı Anadolu'da Balıkesir-Manyas'da görülmüştür. Karantina uygulamaları, itlaf yöntemi ve etkin yönetim ile birlikte salgın kontrol altına alınmıştır. Aralık 2005'ten itibaren ise çeşitli bölgelerde Kuş Gribi vakalarına rastlanmıştır. 2006 yılına gelindiğinde farklı şehirlerden 21 insan kuş gribi nedeniyle enfekte olmuştur. Bu kapsamda Türkiye'de 2,5 milyon kanatlı hayvan itlaf edilmiştir. Türkiye'ye Kuş Gribi'nin ekonomik olarak yansması ise, kanatlı hayvan ve turizm sektörlerini olumsuz etkilemesi olmuştur. Kanatlı hayvan sektörü istihdam yaratma açısından, üretim ve milli gelire katkı yönünden önemli bir yere sahiptir. Türkiye'de Kuş Gribi vakaları nedeniyle tavukçuluk sektörünün günlük zararı 10 milyon TL'yi bulmuştur. İki aylık toplam zarara bakıldığında ise 300 milyon TL'yi geçtiği tahmin edilmiştir. Sektörün borsadaki hisse senetlerinin 2006 yılı Ocak ayında %30 oranında düştüğü gözlemlenmiştir. Hükümet, zararların tazmini için nakdi tazminat, kredi faiz indirimi, borç erteleme gibi mali kolaylıklar sağlamıştır (Sarıç, 2006).

2006 yılında hızla büyüyen cari açığın finansmanı konusunda 20 milyar dolar getirisi olan turizm sektörü çok önemli bir konumda bulunmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığının verilerine bakıldığında, Türkiye'ye 2005 yılında gelen turist sayısı yaklaşık 21 milyon kişi olmuştur. Kuş Gribi vakalarının Türkiye'de görülmesiyle gelen turist sayısı 2006 yılında 2005 yılına kıyasla %6,18 oranında azalmıştır. Bunun paralelinde, turizm gelirlerinde %8,50 azalış gerçekleşmiştir. Aynı şekilde 2006 yılına bakıldığında kişi başına harcama, geçen seneye kıyasla 39 ABD doları düşüş göstermiştir. Kuş Gribinin, Türkiye'de ekonomik etkisine baktığımız zaman döviz, faiz, borsadan daha çok reel ekonomi ve beklentiler üzerinde etkin olduğu göze çarpmıştır. Kanatlı hayvan işletmeleri ile turizm sektörü bu alanda zarar gören sektörler olmuştur (Sarıç, 2006; Doğruol, 2021: 101).

Özellikle kanatlı hayvan sektörü ve turizm üzerinde ciddi etkileri olan Kuş Gribi'nin turizm sektörüne olan etkilerini analiz edebilmek için, salgının en çok görüldüğü ülkelerden olan; Mısır, Çin, Vietnam, Endonezya ve Tayland'da 2002-2007 yılları arasında ülkelere gelen turist sayıları Çizelge 2.3'te gösterilmiştir.

Çizelge 2.3. Kuş Gribi salgını sonrası ülkelere gelen turist sayıları [Gelen turist sayısı (bin)- değişim oranı] (Dünya Turizm Örgütü akt. Çeti ve Ünlüöner, 2019: 119)

YIL	Endonezya		Vietnam		Mısır		Çin		Tayland	
2002	5,033	-	2,628	-	4,906	-	36,803	-	10,873	-
2003	4,467	-11,25	2,429	-7,57	5,479	17,12	32,970	-10,41	10,082	-7,27
2004	5,321	19,12	2,928	20,54	7,795	35,66	41,761	26,66	11,737	16,42
2005	5,002	-6,00	3,477	18,75	8,244	5,76	46,809	12,09	11,567	-1,45
2006	4,871	-2,62	3,583	3,05	8,646	4,88	49,913	6,63	13,822	19,50
2007	5,506	13,04	4,229	18,03	10,610	22,72	54,720	9,63	14,464	4,64

Çizelgeye bakıldığında, 2003 yılında Mısır dışında ülkelere gelen turist sayısında azalma olduğu görülmektedir. 2004 senesine bakıldığında ise gelen turist sayısının 2002 yılını aştığı göze çarpmaktadır. Vaka sayılarının yüksek olduğu bu beş ülke arasında Mısır'da bir azalma görülmemesi ise şaşırtıcı bir sonuç olmuştur (Çeti ve Ünlüöner, 2019: 119).

2.1.8. Domuz Gribi

Domuz Gribi, Nisan 2009 yılında ilk olarak ABD'de görülmüş, ardından tüm dünyaya bulaşmıştır. 11 Haziran 2009 tarihinde ise Dünya Sağlık Örgütü kırk yıl sonra bir grip salgınının başladığını bildirmiştir. Domuz gribi nedeniyle Amerika Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezi tarafından dünya genelinde 151.700 ile 575,400 arasında ölüm yaşandığı tahmin edilmiştir. Virüs, 2009 yılında ortaya çıktığından beri dolaşıma devam etmektedir (CDC, 2019b).

Domuz Gribi, 2008 yılında yaşanan ekonomik krizden sonra meydana gelmiştir. Meksika'da 2008 yılı GSYİH %1,14 büyümesinden sonra büyüme oranının -%5,28'e düşmesinde etkili olmuştur. Latin Amerika ve Karayipler Ekonomik Komisyonu (ECLAC), salgın kaynaklı 9,1 milyar dolarlık kaybın tetiklendiği tahmininde bulunmuştur. Bu miktarın %96'sı mal ve hizmet üretim-tüketimindeki düşüşten kaynaklıdır, geri kalan %4'ü ise salgın kaynaklı harcamalardan ileri gelmektedir. Meksika ekonomisinde önemli bir gelir kaynağı olan turizm sektöründe salgın nedeniyle %80 azalma yaşanmıştır. Karantina uygulamalarının ilk haftalarından itibaren otel ve ulaşım rezervasyonları %90 oranında iptal edilmiştir. Meksika'da, Domuz Gribi kaynaklı turizm faaliyetlerinden 3,4 milyar dolarlık bir kayıp tahmin edilmiştir. Ekonomik zarar bakımından, turizm faaliyetlerini 3,2 milyar dolar kayıp ile ticaret ve 1,2 milyar dolar ile ulaşım sektörü takip etmiştir. Özellikle Meksika

hükümetinin uyguladığı kısıtlayıcı tedbirler, işgücünün %58'inden fazlasının kayıt dışı ekonomiye bağlı olduğu ülkede iktisadî krizi derinleştirmiştir (Brito, 2020).

Domuz Gribi salgını, havalimanı işletmeciliğini de ekonomik olarak olumsuz etkilemiştir. SARS salgını ile kıyasladığımız zaman havalimanı işletmeciliğine maliyeti daha az olsa da birçok havalimanı %1 ile %5 arasında bir düşüş ile karşılaşmıştır. Tokyo Uluslararası Havalimanı, %7,2'lik bir azalma yaşayarak bu alanda en çok daralma yaşayan havalimanı olmuştur. Hong Kong Uluslararası Havalimanı %4,8 ve Singapur Havalimanı %1,3 düşüş göstermiştir (Chung, 2015: 47).

2.1.9. SARS

Sars virüsü, koronavirüsün sebep olduğu viral bir solunum hastalığıdır. İlk olarak Kasım 2002'de Çin'de görülen bu hastalık, kısa bir sürede birçok ülkeye yayılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, neredeyse 8100 kişi bu hastalığa yakalanıp 774 kişi hayatını kaybetmiştir (CDC, 2004: 1-3).

Bugüne kadar baktığımızda, SARS vakalarının sayısı diğer büyük salgınlara kıyasla daha az gerçekleşmiştir. Bu da doğal olarak tıbbi maliyetlerin SARS'ta daha düşük olmasına neden olmuştur. SARS'tan kaynaklı şimdiye kadar binden az insan hayatını kaybetmiştir. Bu oran örneğin İspanyol Gribi'ne kıyasla oldukça azdır. Bu kıyaslamadan hareketle SARS ile ilgili alınması gereken ekonomik aktiviteleri kısıtlayıcı önlemlerin daha az olduğu anlamı çıkarılmaktadır. İnsanlar, enfekte olma korkusu ile sosyal etkileşimleri azaltmışlar ve tüketici taleplerinde SARS kaynaklı azalmalar meydana gelmiştir. Bu durum, turizm sektöründe kendini fazlasıyla hissettirmiştir. Yabancı yatırım için önemli bir merkez olan Çin'in SARS'tan fazla etkilenmesi Çin'in gelecekteki büyüme performansı ve yabancı yatırımcıların kararları konusunda negatif bir etkiye sebep olmuştur (Lee ve McKibbin, 2004: 116-117).

SARS salgınının neden olduğu ekonomik kayıplardan özellikle turizm sektörü çok ciddi bir yara almıştır ve birçok ülke ekonomik zararlara uğramıştır. Çin ekonomisi için toplam 25,3 milyar dolarlık bir zarar oluşturan SARS, Çin turizmine de yaklaşık 16.8 milyar dolarlık zarar yüklemiştir. Bu da Çin'in GSYİH'nın %2 lik oranına denk gelmektedir. Pekin'de, 18 Nisan 2003 yılında yapılan ankette sektörlerin 2002 yılının

aynı dönemine kıyasla SARS kaynaklı tahmini gelir kaybı Çizelge 2.4'te gösterilmiştir (Hai vd., 2004: 58-60).

Çizelge 2.4. 2003 yılında SARS kaynaklı Pekin'de turizmle ilgili sektörlerin tahmini gelir kayıpları (%) (Hai vd., 2004: 59)

Oteller	Seyahat Acentaları	Turistik Yerler	Havayolları	Tren İstasyonları	Restorantlar	Perakendeciler
80	60	80	50	30-50	30-40	10-50

SARS kaynaklı olarak, tablodan görüldüğü gibi birçok sektör olumsuz etkilenmiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün seyahat uyarıları ve Çin hükümetinin SARS hakkında halka yeterince bilgi vermemesi de iktisadî zararların oluşmasına zemin hazırlamıştır. 2003 yılı özelinde yabancı turistlerden elde edilen gelirlerin %60-%70 oranında azalma göstererek, zararın 1,9 milyar dolar civarında olacağı tahmin edilmiştir. Hükümetin, salgının yayılmasını önlemek için 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamalarını iptal etmesi 360 milyon ABD doları zarara yol açmıştır. 2002 yılında bu kutlamalar sayesinde yerli turistlerden elde edilen gelir 410 milyon ABD doları olmuştur. Pekin'de, SARS nedeniyle turizmde yaşanan toplam kayıp yaklaşık 4,8 milyar ABD doları olarak tahmin edilmiştir. SARS kaynaklı turizm gelirlerinde 16,8 milyar ABD doları gibi yüksek bir gelir kaybı tahmin edilmiştir (Hai vd., 2004: 58-60).

Dünya Seyahat ve Turizm Konseyinin 2020 yılında yaptığı yayında SARS'ın Çin, Hong Kong, Singapur ve Kanada üzerindeki etkisinin 30 ila 50 milyar dolar arasında olduğu tahmin edilmiştir. Sadece Çin'e baktığımızda SARS kaynaklı turizmin GSYİH'sında %25 azalma yarattığı ve 2,8 milyon kişinin işlerini kaybettiği gözlemlenmiştir (WTTC, 2020).

Çizelge 2.5. Seçilmiş ülkelerde gelen turist sayısı (bin)-turizm gelirleri (milyon\$) (Dünya Turizm Örgütü, 2004)

ÜLKELER	Gelen Turist Sayısı (Bin)			Turizm Gelirleri (Milyon \$)		
	2002	2003	Değişim (%)	2002	2003	Değişim (%)
Çin	36,803	32,970	-10,4	20,385	17,406	-14,6
Singapur	6,997	5,705	-18,5	4,463	3,998	-10,4
ABD	43,525	41,212	-5,3	66,728	64,509	-3,3
Kanada	20,057	17,534	-12,6	10,691	10,579	-1,0
Kore	5,347	4,753	-11,1	5,936	5,256	-11,5
Fransa	77,012	75,048	-2,6	32,738	37,038	13,1
Türkiye	12,790	13,341	4,3	11,901	13,203	10,9

Uluslararası turizm gelirleri, 2002 yılında %0,3 oranında düşük bir artış gösterse de 2003 yılında %1,7 oranında azalış göstermiştir. SARS nedeniyle ülkelerin turist gelişlerinde ve gelirlerinde Çizelge 2.5'ten görüldüğü gibi düşüşler gözlemlenmiştir. Kanada ve Singapur'da SARS kaynaklı önemli düşüşler kaydedilmiştir. Türkiye'de ise 2002 yılında %18 artış gösteren turist sayısı, 2003 yılında %4,3 artış göstererek diğer ülkelere kıyasla olumlu bir seyir izlemiştir. Kısaca 21.yy'ın ilk pandemisi olarak göze çarpan SARS'ın küresel ekonomiye maliyeti yaklaşık 30 ila 50 milyar dolar arasında olduğu tahmin edilmiştir (UNWTO, 2004; Kessler, 2018).

2.1.10. EBOLA

Ebola virüsü, ilk olarak 1976 yılında Sudan'ın Nzara ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nin Yamkubu kentlerinde eş zamanlı olarak kendini göstermiştir. Ebola virüsü hastalığında vaka ölüm oranı %50 olarak görülmektedir. Virüs insanlara vahşi hayvanlardan geçmekte ve insandan insana bulaşmaktadır. Salgın ismini Demokratik Kongo'da bulunan Ebola Nehrinden almaktadır (T.C. Sağlık Bakanlığı Seyahat Sağlığı, 2020).

Genel olarak Ebola salgını; sağlık harcamalarının artmasına, insanların hastalığa yakalanma korkusu yaşamasına, insanların ölmesi ve hasta olan insanlara bakım nedeniyle işgücünde azalmaya ve işgücü verimliliğinin düşmesine, salgın kaynaklı maliyetlerin artmasına neden olmuştur. Gine, Sierra Leone ve Liberya üzerinde önemli etkileri olan Ebola, bölge ülkelerinin çiftçilik, turizm, imalat ve madencilik gibi sektörlerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır. Nijerya örneğinde, Ebola etkisi ile mağazalar ve ticari işletmeler, müşteri kaybına uğrayarak gelirlerinin azalmasına maruz kalmışlardır. Salgının ölümcül sonuçlarının yaşanmadığı Senegal'de ise, ekonomik etki minimum kalsa da turizm kaynaklı GSYİH'sında %1'lik bir düşüş tahmin edilmiştir (World Bank, 2014).

Ebola salgınının Gine, Liberya, Sierra Leone üzerinde 2,8 milyar dolar zararı olduğu tahmin edilmiştir. Ebola salgınının etkisiyle bölge ekonomilerinde yatırım, üretim ve tüketim bazlı şiddetli şoklar yaşanmıştır. Emtia fiyatları, Ebola etkisiyle önemli ölçüde düşüşler göstermiştir. Altın, boksit, demir cevheri son yıllarda zirve değerlerine kıyasla Ebola etkisiyle %30 ile %60 arasında düşüş kaydetmiştir. Pandemi sırasında yapılan anketler, salgın nedeniyle artan işsizlik, gelir kayıpları, eğitimin aksaması ve gıda tüketiminde azalma gibi sonuçları ortaya koymuştur.

Liberya’da çalışan sayısında %40 azalma meydana gelmiştir. Sierra Leone’de 9000 ücretli işçi ve tarım dışında kendi hesabına çalışan 170.000 işçi çalışmalarını bırakmıştır. Artan sağlık harcamalarının da etkisiyle bu üç ülkede bütçe açıkları 600 milyon doları aşmıştır. 2015’te açıkların GSYİH oranları, Liberya için %8,5, Gine’de %9,4 ve Sierra Leone’de %4,8 olarak tahmin edilmiştir. Enflasyon oranı ise tedarik zincirinde yaşanan sıkıntılara rağmen, uygulanan para politikası, tarım sektöründeki dayanıklılık, yakıt ve gıda alanında fiyatların düşük seyretmesi nedeniyle yüksek tek haneli rakamlarda gerçekleşmiştir (World Bank, 2016).

Çizelge 2.6. Seçilmiş ülkelerde Ebola dönemleri Reel GSYİH (%) (World Bank, 2021)

YILLAR	Gine	Liberya	Sierra Leone	Senegal	Nijerya
2013	3,9	8,7	20,7	2,4	6,7
2014	3,7	0,7	4,6	6,2	6,3
2015	3,8	0,0	-20,6	6,4	2,7

Liberya’da Ebola etkisi ile reel GSYİH büyümesi 2013’te 8,7’den 0,7’ye gerilemiştir. Madencilik ve hizmet sektöründeki yaşanan durgunluk, ekonominin toparlanmasının daha yavaş olacağı tahminlerine neden olmuştur. Sierra Leone’de demir ve cevher üretiminin artmasından kaynaklı olarak 2003 yılında %20,7 gibi yüksek bir büyüme oranından sonra, 2005 senesinde Ebola nedeniyle keskin bir düşüş gerçekleşmiştir. Bunun en önemli nedenleri arasında bölge ekonomilerinde çok önemli gelir kalemi olan tarım sektörü ve demir cevheri üretiminin salgın kaynaklı daralmasıdır. Çizelge 2.6’da görüldüğü üzere, Gine, Senegal ve Nijerya’da Liberya ve Sierra Leone ile kıyaslandığında büyüme oranları Ebola salgını dönemlerinde olumlu seyretmiştir. Bölge ekonomileri için; özel sektör büyümesi, tarımsal üretim ve ticarete keskin düşüslere neden olan Ebola salgınının, toplam maliyetinin 53 milyar dolar olduğu tahmin edilmiştir (World Bank, 2016; Mercycorps, 2019).

2.1.11. MERS

Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS), bir koronavirüsün neden olduğu (MERS-CoV) viral bir solunum yolu hastalığıdır. Çalışmalar, insanların enfekte tek hörgüçlü develer ile doğrudan veya dolaylı temas yolu ile enfekte olduğunu göstermektedir. Vakaların %80’ini Suudi Arabistan bölgesinden rapor edilmiştir. Şuan virüse karşı herhangi bir aşı ve tedavi bulunmamakta olup, gelişim aşamasındadır (WHO, 2019).

Suudi Arabistanı ciddi şekilde etkileyen MERS salgınının önemli ölçüde etkilediği bir diğer ülke Kore olmuştur. Yabancı turist sayısında yaklaşık 2,1 milyon düşüşe neden olan MERS salgını, 2,6 milyar ABD dolarlık bir turizm geliri kaybına neden olmuştur. 2015 yılı Haziran ayından Eylül ayına kadar varışlarda MERS nedeniyle %37,4'lük bir azalma yaşanmıştır. Yabancı turist sayısında yaşanan düşmeler sonucunda; konaklama, yiyecek ve içecek sektörlerinde 542 milyon ABD doları, hizmetlerde 359 milyon ABD doları ve ulaştırma sektöründe 106 milyon ABD doları zarar oluşmuştur. Yaşanan bu olumsuz tabloya rağmen, MERS salgınının Kore ekonomisinin 2015 yılı GSYİH büyümesine görünür bir etki yarattığı söylenemez. Bunun nedeni olarak, seyahat ve turizm endüstrisinin Kore'nin GSYİH hasılasında çok da büyük bir payı olmadığı çıkarımı yapılabilir. Salgın, eğer turizme daha çok bağımlı ülkelerde bu etkiyi yapsaydı GSYİH'da yaratabileceği tahribat çok daha büyük olabilirdi (Joo vd., 2019: 1-5).

2.2. Pandemi Öncesi Dünyada Ekonomik Görünüm

2008 küresel krizinden sonra 2009 yılında dünya ekonomisi %1,7 daralma göstermiş, ABD'de daralma %2,6, Almanya'da %4,7 ve Türkiye'de %4,7'lik daralmalar görülmüştür. Ülkeler, şirketler, bireyler borçlarını ödeyemez duruma gelmiş, bununla birlikte başta ABD olmak üzere hükümetler genişletici para politikalarına ağırlık vermiştir. Bu politikaların sonucu olarak, ülkeler tekrar yukarı yönlü büyüme trendine dönmüştür. 2010 yılı özelinde Türkiye rekor büyüme seviyesine ulaşarak %8,5 büyümüş, dünya ekonomisi de %4,3 oranında yükselme kaydetmiştir. Bu genişletici politikalar uzun süre uygulanmaya devam edilmiş, ardından gelişmiş ülkelerin merkez bankaları bu genişletici politikaların kademeli olarak azaltılacağı hususunda fikir birliğine varmıştır. Ardından FED, ilk faiz artışını 2015 yılında uygulamıştır. Bu genişletici politikaların uygulanması, 2008 küresel krizinden sonra dünya ticaretinin genişlemesinde önemli rol oynamıştır (Eryüzlü, 2020: 11; Çolak, 2020: 291-292).

ABD'de ortaya çıkan mortgage krizi ve ardından Euro Bölgesi'nde ortaya çıkan borç krizi, küresel toparlanmanın beklenenden yavaş gerçekleşmesine neden olmuştur. Yaşanan kriz neticesinde ortaya çıkan durgunluğun önüne geçebilmek için merkez bankaları, faiz oranlarını sıfıra yakın düzeylere çekmiştir. Krizin etkilerinden kurtulmak için uygulanan bu faiz politikası, beklenen iktisadî canlılığı ortaya

çıkaramamıştır. Bu durum sonucunda merkez bankaları, geleneksel olmayan para politikası¹ uygulamalarını devreye sokmuş, merkez bankalarının bilançoları önemli ölçüde şişmiştir. Gerçekleşen jeopolitik ve siyasi risklerin de etkisiyle beklenen büyüme oranları gerçekleşmemiştir. Bu dönem özelinde, gelişmiş ülke merkez bankalarının krizle mücadele kapsamında uyguladıkları düşük faiz politikası neticesinde gelişmekte olan ülkelerde artan getiri oranı nedeniyle 2010 yılının ortalarına kadar gelişmiş ülke ekonomilerinden gelişmekte olan ülke ekonomilerine önemli derecede sermaye girişi gerçekleşmiştir. Fakat 2015 yılından itibaren FED'in faiz artırımına başlaması ve küresel belirsizliklerin artması ile bu durum tersine dönmüş, bu ülkelere sermaye çıkışları görülmüştür (Sertkaya ve Songur, 2021:37-57).

2017 yılında küresel ticarete meydana gelen tatmin edici iyileşme, gelişmiş ekonomilerde yatırımların toparlanması, Asya'da devam eden büyüme ivmesi, Avrupa'da olumlu seyreden ekonomik gelişmeler ve emtia ihracatçısı ülkelerdeki toparlanma sinyalleri dünya ekonomisinde büyümenin %3,8 olarak gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu büyüme oranı, 2011 yılından sonra gerçekleşen en yüksek büyüme oranı olarak tarihe geçmiştir. Küresel sistemde ivme kazanan ekonomi, olumlu piyasa hissi, destekleyici koşullar ile ABD'de uygulanan genişletici maliye politikası IMF'in 2018 yılı için dünya ekonomisinde büyümenin %3,9'a yükseleceği öngörüsünde bulunmasına neden olmuştur. Tüm bu olumlu tabloya rağmen sıkılaştırma politikaları, artan ticari gerilimler, korumacı politikalara geçiş sinyalleri ve jeopolitik gerilimler tablonun tersine dönmesi hususunda risk oluşturmuştur (IMF, 2018).

2017 yılında olumlu geçen ekonomik hava sonrasında, 2018 yılında ABD ile Çin arasında oluşan ticaret gerilimlerinin etkisi, Arjantin ve Türkiye'deki makroekonomik istikrarsızlıklar, Brexit ile artan endişeler, İtalya'da yatırımları düşüş göstermesi, Çin'deki sıkı kredi politikaları, Almanya'da otomobil sektöründe ortaya çıkan aksaklıklar ve finansal sıkılaştırmanın etkisiyle özellikle 2018 yılının ikinci çeyreğinde dünya ekonomisinde büyüme hızı düşerek %3,6 olmuştur. Bu durgunluğun 2019 yılının ilk yarısına kadar sürmesi öngörüldükçe, IMF raporunda 2017 yılında gerçekleşen yüksek büyüme oranından sonra küresel ekonomi daralma

¹ Geleneksel olmayan para politikası araçları; niceliksel genişleme, kredi genişlemesi, negatif faiz oranı, faiz teminatı (Tunalı ve Yalçınkaya, 2016: 74).

yönünde alarm vermeye başlamış, 2019 yılında küresel ekonominin %70'i için düşüş tahmininde bulunulmuştur (IMF, 2019).

Son yıllarda yaşanan iktisadî olumsuzluklar, küresel büyümenin dibe vuracağı yönünde endişeleri de beraberinde getirmiştir. 2019 yılında FED üç kez faiz indirimi yaparak finansal piyasaları desteklemeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte çeşitli ekonomiler, 2019'un ikinci yarısına kadar para politikası ile mali gevşemeye devam etmiştir. Bu politikalar ile birlikte 2019 yılının başlarında küresel ekonominin desteklenerek iktisadî faâliyetlerin toparlanması öngörülmüştür. Ardından ABD ve Çin ilişkilerinden gelen olumlu haberler yatırımcıların yatırım yapma iştahını artırmış ve küresel ekonomi düşük ivmede de olsa bir istikrar görüntüsü sergilemiştir. Hisse senetleri gelişmiş piyasalarda yükselme trendi göstermiştir. Bunun dışında 2019 yılı özelinde ABD ile ticaret ortakları arasında artan ticari engeller diğer ülkeleri de kapsayacak biçimde uluslararası ticari ilişkileri negatif istikâmette etkilemiştir. Yoğun politika belirsizlikleri, sosyal huzursuzluklar, gelişmekte olan ekonomilerdeki makroekonomik istikrarsızlığın devamı, gelişmiş ülkelerde yaşlı nüfusun fazla olması ve düşük verimlilik gibi yapısal aksaklıklar, Hindistan gibi birkaç gelişmekte olan ekonomilerde iktisadî faâliyetlere yönelik olumsuz riskler ve belirsizlikler sonucunda 2019 yılında küresel ekonomi 2018'e kıyasla %0,7 oranında düşerek %2,9 olarak gerçekleşmiştir (IMF, 2020a; TOBB, 2021a: 3).

Salgın öncesi dünya genelinde enflasyon oranları, 2019 yılında %3,9 düzeyinde artmış durumdaydı. 2008 yılındaki küresel krizden sonra 2015 yılında en düşük seviyeleri gören enflasyon oranları, genel olarak gelişmiş ekonomilerde sınırlı bir trend izlemiştir. Gelişmekte olan ekonomilerde, petrol fiyatlarındaki düşüş ile enflasyonist baskıların hafiflediği görülmüştür. Dünya genelinde enflasyon oranlarına bakıldığında Türkiye açısından son yıllarda enflasyon oranlarındaki artış, Türkiye açısından problem olmaya başladığını göstermektedir. İşsizlik oranları, gelişmiş ülke grubunda 2019 yılında %0,3 azalış ile %4,8 olarak gerçekleşmiştir. Euro bölgesi aynı şekilde işsizlikte azalış trendini devam ettirmiş, %8,2'den 0,6 puan azalış ile %7,6 seviyesinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde ABD işsizlik oranında düşüş trendini devam ettirmiştir. Çin, işsizlik oranında %0,2 azalış göstererek 2019 yılında %3,6 düzeyine gerilemiştir. İspanya, geçen yıla göre işsizlik oranında kayda değer bir azalış gösterse de yüksek işsizlik seviyelerinde seyretmeye devam etmiştir.

Türkiye ise işsizlik oranında geçen yıla oranla %2,7 artış kaydetmiş, %13,7 işsizlik oranı ile İspanya gibi yüksek işsizlik oranında seyretmiştir (TOBB, 2021a: 9-19).

Çizelge 2.7. Tüm düşük orta gelirli ülkelerin dış borç göstergeleri (World Bank, 2021: 33)

US\$ MİLYAR	2010	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam dış borç stoku	4,360	6,658	7,386	7,828	8,246	8,687
IMF kredisi kullanımı	148	110	120	148	169	224
Uzun vadeli dış borçlar	3,033	4,947	5,343	5,532	5,901	6,268
Kısa vadeli dış borçlar	1,179	1,601	1,922	2,148	2,177	2,195

Çizelge 2.7’de düşük ve orta gelirli ülkelerin salgın öncesinde 2010-2020 dönemleri arasındaki dış borç göstergeleri belirtilmiştir. Buna göre 2010-2020 döneminde dış borç göstergelerinde artışlar kaydedilmiştir. Düşük ve orta gelirli ülkelerin 2020 yılı itibariyle toplam dış borç stoku %5,3 artış göstererek 8,7 trilyon ABD dolarına yükselmiştir. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelerin dış borç stoğunun ihracata oranı, 2010 yılında %81 oranındayken 2020 yılına gelindiğinde %123 olarak gerçekleşmiştir. Dış borç stoklarının GSMH oranı ise 2010 yılında %22 olurken, 2020 yılında bu oran %26 düzeylerine çıkmıştır. Bunun sonucunda Covid-19 dönemi öncesi düşük ve orta gelirli ülkeler özelinde dış borç stoklarının artış trendinde olduğu görülmektedir. Özellikle bu ülkeler, yapısal sorunlar ve yüksek risk primlerine sahip olduklarından ve doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekemediklerinden dolayı dış borç yükünün salgın öncesi yüksek olması salgının finansmanında bu ülkelerin büyük güçlükler ile karşılaşacağını sinyali olmuştur (World Bank, 2021: 9-33).

Çizelge 2.8. Seçilmiş ülkelere göre reel GSYİH, enflasyon, işsizlik (%) (IMF, 2020b; OECD, 2020) *Tahmin

ÜLKELER	REEL GSYİH %		ENFLASYON %		İŞSİZLİK %	
	2019	2020*	2019	2020*	2019	2020*
İtalya	0,3	-9,1	0,6	0,2	10,0	12,7
Fransa	1,3	-7,2	1,3	0,3	8,5	10,4
İspanya	2,0	-8,0	0,7	-0,3	14,1	20,8
Çin	6,1	1,2	2,9	3,0	3,6	4,3
ABD	2,3	-5,9	1,8	0,6	3,7	10,4
Rusya	1,3	-5,5	4,5	3,1	4,6	4,9
Almanya	0,6	-7,0	1,3	0,3	3,2	3,9
Türkiye	0,9	-5,0	15,2	12,0	13,7	17,2
OECD	1,7	-9,3	1,9	1,1	5,4	10,0

2020 yılına gelindiğinde ise kimse 2019 yılının sonlarında başlayan bir virüsün dünyaya yayılıp büyük bir sağlık krizine neden olacağını ardından tüm dünya ekonomilerinde bir iktisadî krize neden olacağını tahmin etmemişti. Dünya 21.yüzyılda çeşitli salgınlar ile karşılaşsa bile Covid-19 virüsü gibi büyük yayılım gösterip dünyayı ciddi bir şekilde etkisi altına alan bir salgın ile karşılaşmamıştı. Dünya, böylesine büyük bir salgını en son 1918 yılında İspanyol Gribi ile yaşamıştı. Yaklaşık 100 yıl sonra Covid-19 adı verilen salgın meydana gelmiş ve tüm ekonomileri büyük bir belirsizliğe sürüklemiştir. Salgın, kısa sürede bir iktisadî kriz haline gelip, dünya ekonomilerini önemli derecede tehdit etmeye başlamıştır. IMF, 2020 yılında yayımladığı “Great Lock Down” başlıklı raporunda ve OECD 2020 yılı Haziran ayındaki yayınında dünya ekonomilerine yönelik tahminlerini salgına göre revize etmiştir. Çizelge 2.8’de yer verilen bu tahminler, salgının iktisadî olarak ciddiyetini özetler nitelikte olmuştur.

Covid-19 öncesi dönemde dünya ekonomisi pek parlak bir görünüm içerisinde olmamıştır. Küresel krizin ardından geçen on iki senenin iktisadî performansı, hem gelişmiş ülke ekonomileri hem de gelişmekte olan ülke ekonomileri açısından beklenenin çok altında kalmıştır. Geçen bu süreçte küresel sanayi üretimi ve küresel ticaret, yaşanan ticari gerilimler ve bunun sonucu olarak artan gümrük vergileri ile büyük bir zarar görmüş, küresel ekonomiler için bir daralma süreci baş göstermeye başlamıştır. Bu durum, Covid-19’a hazırlıksız yakalanan dünya ekonomilerinin salgın ile başa çıkmasının önünde önemli bir engel oluşturmuştur. Covid-19 öncesi dünya ekonomisini şöyle özetleyebilmek mümkündür (Sertkaya ve Songur, 2021: 88; Uysal, 2020: 100-101):

- Salgından önceki dönemde dünya, demografik ve teknolojik değişim hızı bakımından tarihi bir dönemden geçmekteydi.
- Dünya ekonomisi salgın ile henüz 2008 küresel krizinin etkilerinin tam olarak atlatılmadığı bir dönemde karşılaşmıştır.
- Dünya ekonomisi son 30 yıl içinde küreselleşmenin hızla artmasının sonucu hızla büyüyerek birbirine daha fazla entegre hale gelmiş, mal ve hizmet ticareti önemli ölçüde artmıştı.
- Küresel ekonomide, 2008 küresel krizinden Covid-19 sürecine kadar geçen süreçte beklenen potansiyel büyüme oranına ulaşamamıştı.

- Mal ve hizmetlerin artmasının yanı sıra sermaye akımları da artmış, gelişmekte olan ülkelerin dışa bağımlılığı artmış konumdaydı.
- Küresel ekonomide borç miktarı çok yüksek seviyeye ulaşmış, bu durum ilerleyen süreçler için bir alarm vermeye başlamıştı.
- Ticaret, kur savaşları, jeopolitik riskler ve Brexit süreci yaşanıyordu.
- Bu gelişmelere bağlı olarak ticarete korumacı politikalar artarken, uluslararası ticaret düzeni değişiklik alarmı veriyor ve dünya ekonomisinde aksaklıklar görülmüyordu.
- Belirsizlikler ve riskler artarak dünya ekonomisinde kaos sürecinin yaşanıp yaşanmayacağına dair sorular gündeme geliyordu.

2.3. Covid-19 Pandemisinin Ekonomiye Etkileri

Covid-19 pandemisi sebebiyle birçok ülkede uygulamaya konulan karantina uygulamaları ekonomik faaliyetlerin negatif etkilenmesine neden olmuştur. Son yirmi yılda imalatta büyük adımlar atan Çin, dünyanın üretim motoru olarak gösterilmeye başlamıştı. Çin, %13 pay ile dünyanın en büyük ihracatçısı ve %11 pay ile ABD'nin ardından ikinci büyük ithalatçısı konumunda olup dünya ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Salgının üretim ve tedarik zincirinde hayati bir yere sahip olan Çin'de başlayıp, bir iktisadî kriz haline dönüşmesi küreselleşmenin de etkisiyle birbirlerine çok daha fazla entegre hale gelen ekonomilerin ciddi biçimde daralmasına yol açmıştır (Aydoğuş, 2020: 232).

Covid-19 pandemisi ile birlikte tüm ekonomilerde geniş kapsamlı ve uzun süreli üretim aksaklıkları yaşandı, dış ticaret durma noktasına geldi, finansman maliyetleri arttı, küresel tedarik zincirlerinde aksamalar yaşandı, bunun sonucunda da üretim ve yatırımda büyük düşüşler gerçekleşti ve olumsuz arz şoku meydana geldi. Tüketici cephesinde, geliri azalan hânehalklarının zorunlu tüketim harcamaları dışındaki harcamalarını salgının getirdiği belirsizlik ortamında azaltması neticesinde tüketim hacimlerinde azalma meydana geldi ve olumsuz bir talep şoku yaşandı. Birlikte görülen olumsuz arz ve talep şokları, ekonomiler üzerinde makroekonomik bir istikrarsızlığa neden oldu. İktisadî faaliyetlerin durması ile küçülen dünya ekonomilerinde artan işsizlik, refah kaybı, finansal piyasalarda radikal belirsizlik ve

kırılganlıklar, kamu maliyesinin bozulması, dış ticaret hacminin küçülmesi ve ödemeler dengesinde bozulmalar Covid-19 pandemisi ile birlikte kendini gösterdi (Sarıkaya ve Çeviş, 2020: 18-19; Dinçer, 2020: 119).

Pandemi bir sağlık krizinden iktisadî krize dönüştükten sonra “V” şeklinde bir toparlanma öngörülüyordu. Bugün gelinen noktada, bu tarz senaryoların çok ılımlı kaldığı görülmektedir. Tüketim ve üretim kalıplarında yapısal değişiklik yaratan Covid-19, daha büyük yapısal değişimlere de fırsat penceresini açmıştır. İktisat teorisinden bilindiği üzere bu tarz yapısal dönüşümler yaratan krizlerle piyasalar tek başına mücadele edememektedir. Bu krizde, tüm sektörlerin uzaktan çalışma modeli gibi salgın şartlarına uygun yapısal dönüşümlere girmesini beklemek mümkün değildir. Covid-19 krizi ile beraber bu yapısal dönüşümlere hızla uyum sağlayan sektörler genişleme kaydederken, uyum sağlayamayan sektörler ise daralma yaşamıştır. Daralan sektörlerdeki gelir ve harcama azalışı, genişleyen sektörlerin yarattığı pozitif etkiyi massetmektedir. Bu sorunun çözümünde kullanılan para politikası, piyasaların ihtiyacı olan likitideyi sağlayarak geçici bir rahatlama sağlasa da uzun vadede günü gelen borçların ödenmesi açısından beklenen etkiyi gösteremez ve yeni krizler patlak verebilir. Dünya’da faiz oranlarının sıfıra yakın olduğu bu kriz ortamlarında ekonomik canlanmanın gerçekleşmesi beklenemez. Buna gerekçe olarak, 2008 yılından itibaren dünyanın önde gelen merkez bankalarının uyguladıkları sıfıra yakın faiz politikalarının beklenen iktisadî canlanmayı sağlayamaması ve faiz oranlarını sıfır düzeylerine indirilmesinin ardından para politikasının etkinliğinin azalması bir diğer ifade ile “likitide tuzağı” olgusunun yaşanabileceği ihtimali gösterilebilir (Stiglitz, 2020).

Arz ve talep kaynaklı daralmaların birlikte yaşanması bakımından Covid-19 krizi, diğer iktisadî krizlerden farklılık içermektedir. Hükümetler, arz ve talep yönlü krizleri farklı iktisat politikaları ile çözmektedir. Talep tarafında ortaya çıkan aksaklıklar talep yönlü iktisadî politikalar ile giderilmeye çalışılırken, arz tarafında ortaya çıkan aksaklıklar arz yönlü iktisadî politikalar ile giderilmeye çalışılır. Covid-19 pandemisi bu anlamda ekonominin iki temel faktörü olan arz ve talebi etkileyerek, hükümetlerin oluşan iktisadî kriz ortamını hem arz yönlü hem de talep yönlü politikalarla ele almasını zorunlu kılmıştır (Elgin ve Yalaman, 2020: 394).

Arz tarafına bakıldığında işgücü arzında ciddi düşüşler yaşanmış, bunun sonucunda üretim olumsuz etkilenmiştir. Buna ek olarak, arz tarafında üretim ve tedarik zinciri,

iradi veya zorunlu kısıtlamalar sonucu sektörlerin faaliyetlerinin durması ile negatif s rrette etkilenmiştir. Bunun sonucunda, şirketler ciddi ölçüde zarar etmiş, kimileri iflas etmek durumunda kalmıştır. Olumsuz etkilenen şirketler, işçi çıkarmak durumunda kalarak maliyetlerini azaltma yoluna gitmişlerdir. Talep kısmında ise geliri azalan ve belirsizlik ortamında olan hânehalkları, zorunlu tüketim harcamaları dışındaki harcamalarını azaltmıştır. Özellikle, hizmet kısmı bu alanda negatif etkilenmiştir. Konaklama, restoran, seyahat, eğence, parakende satış gibi alanlarda talep durma noktasına gelmiştir. Küresel talepte oluşan bu azalma neticesinde, emtia fiyatlarında %40'lara varan bir düşme görülmüştür. Brent ham petrolün fiyatında %70'e kadar düşüşler kaydedilmiştir. Bunun yanı sıra metal fiyatları, mineral ürünlerinde de ciddi düşüşler kaydedilmiştir (Elgin ve Yalaman, 2020: 395; Sarıkaya ve eviş, 2020: 23).

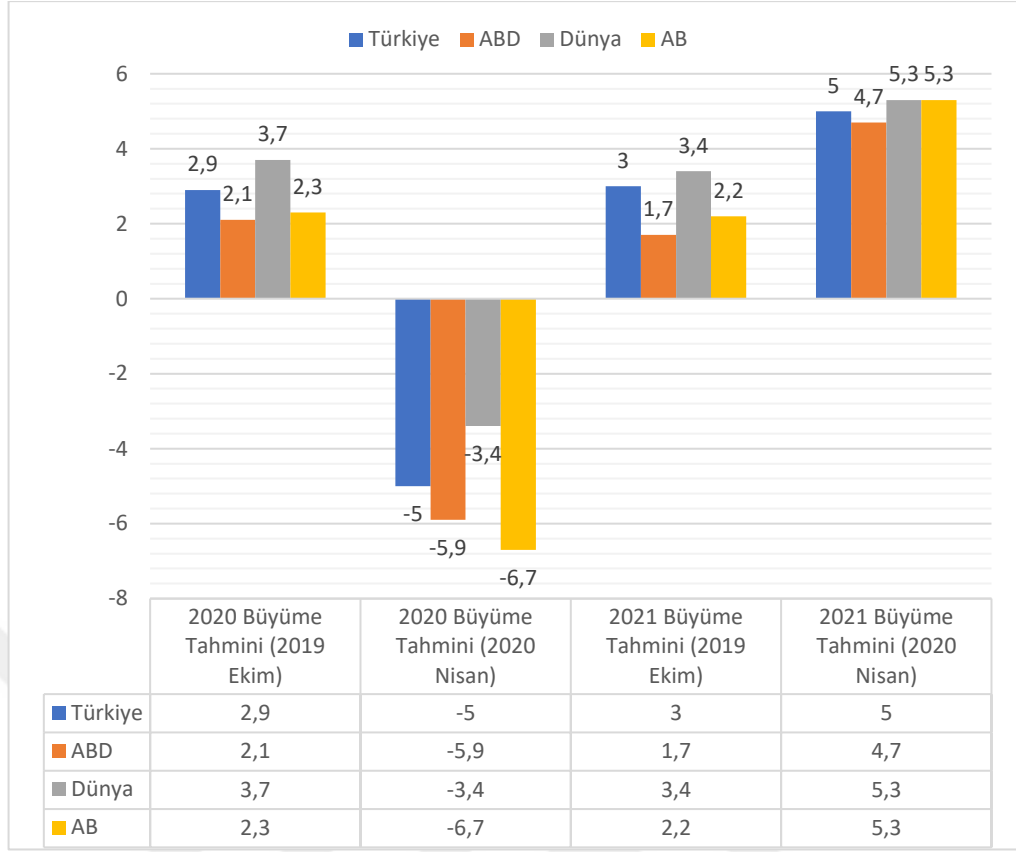
Covid-19'un etkilerinden korunmak için hükümetlerin ülkeleri kapalı tutmaları gerekmektedir. Bunun sonucunda oluşacak iktisadî maliyetleri karşılamak için de geniş bir mali alana ihtiyaç duyulmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler, bu mali alan konusunda gelişmiş ülkelere göre dezavantajlı konumdadır. Bu  lkeler düşük kapasiteleri, mali alanlarının kısıtlı olması nedeniyle gelişmiş ülke ekonomilerine kıyasla politika yoluyla Covid-19 ile mücadelede savunmasız kalmaktadır. Bu ülkelerin kamu borcunun GSY H oranı, gelişmiş ülkelerden fazla değildir fakat bu ülkelerin para birimi rezerv para birimi olmadığından dolayı borçlar ciddi bir problem yaratmaktadır. Buna ek olarak gelişmekte olan ekonomilerde (Hausmann, 2020; Loayza ve Pennings 2020: 3-7):

- Kredi notları daha düşüktür.
- Finansal piyasaları gelişmiş durumda değildir.
- Bu ülkelerde sağlık altyapıları yetersiz durumdadır.
- Kayıt dışı istihdamın boyutu %50 - %90'lara ulaşmaktadır.
- Yoksulluk bu ülkelerde büyük bir problemdir.
- Oluşan belirsizlik durumunda yabancı yatırımcıların ülkeyi terk etmesi sonucunda yükselen kur riski problemi yaşayabilirler.
- Vergi tabanları küçüklüğü ve etkin vergi yönetiminin eksikliği mevcuttur.
- Borçlanma imkânları kısıtlıdır.

- Kura bağı borçları fazladır.
- Ülke risk primleri yüksek düzeydedir.
- Turizm gelirleri, mal ihracatı ve işçi gelirleri gelişmekte olan ülkelerde önemli bir yer tutmaktadır.

Gelişmekte olan ülkeler, en başta yukardakiler gelmek üzere birçok önemli problemlere sahiptir ve makroekonomik performansları gelişmiş ekonomilere kıyasla çok daha zayıftır. Covid-19 pandemisinin yarattığı olumsuz etkilerin bu problemler ile birleşmesi, gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere göre Covid-19'dan makro ve mikro açıdan daha derinden etkilenmesine neden olmuştur.

IMF, Nisan ayında yayınladığı raporda Covid-19 pandemisi nedeniyle küresel ekonomide ciddi olumsuzluklar yaşanacağını ve ülke ekonomilerinin çok zorlu bir sınavdan geçeceğini belirtmiştir. Birçok ülke sağlık şoku, iç ekonomide yaşanan aksaklıklar, dış talebin durma noktasına gelmesi, sermaye akışının tersine dönmesi ve emtia fiyatlarında oluşan çöküşü içeren çok kapsamlı bir kriz ile yüzleşme sürecine girmiştir. Sağlık krizinin belirsizliği, aşı ve tedavinin henüz var olmaması, salgının süreci, salgın yoğunluğu ve etkinliği, virüsün mutasyona uğraması gibi durumların belirsizliği iktisadî açıdan öngörülerini belirsizliğe sürüklemiştir. Çin'e bakıldığında endüstriyel üretim, perakende satışlar, 2020 Ocak ve Şubat aylarında önemli ölçüde düşmüştür. Ülkeler, salgının dayattığı sıkı karantina uygulamalarına başvurmuştur. Kapatılan işletmeler, seyahat kısıtlamaları ve değişen tüketici davranışları ile birlikte ekonomik faaliyetler yavaşlamıştır. 2020 Mart ayında yapılan anketlerde Euro bölgesinde, Japonya ve ABD'de ekonomik aktivitelerin düştüğü gözlemlenmiştir. IMF bu raporda, küresel ekonomide 2020 yılında %3'lük bir daralma beklentisi olduğunu belirtmiştir. Bu tahmin ise 2009 küresel krizinden daha kötü bir sonucu yansıtmaktadır. IMF, ayrıca 2021 yılı için, iyimser bir tablo çizerek yaşanan bu şokların ardından %5,8'lik bir büyüme tahmininde bulunmuştur. Gelişmiş ekonomiler için %4,5, gelişmekte olan ekonomiler için %6,6 oranında büyüme tahmini gerçekleştirmiştir. (IMF, 2020b).

Şekil 2.1. 2019-2020 yılları iki farklı zamanda GSYİH tahminleri IMF verileri kullanılarak (Elgin ve Yalaman, 2020: 399) tarafından hesaplanmıştır

Yenikorona virüs salgını, Çin’de ortaya çıktıktan yayılma gösterene kadar piyasalar olaya “Çin sorunu” olarak bakıyordu. Salgın, henüz Çin’den tüm dünyaya yayılmadan önce finansal piyasalarda bir olumsuzluk görülmedi. Çünkü beklentiler salgının Çin ile sınırlı kalarak kontrol edilebilecek endemik bir tablo oluşturmasına yönelikti. Bu nedenle 2020 yılı Ocak sonu ile Şubat sonu arasında piyasaların Covid-19’a yaklaşımı ılımlı seyrediyordu. 2020 Şubat sonunda İtalya’dan gelen salgın verileri, piyasaların Covid-19 gerçeği ile yüzleşmesini sağladı. Korkutucu olan İtalya’dan gelen vaka sayılarından çok vaka sayılarının üssel artışı olmuş, piyasaların buna olumsuz tepkisi ise kaçınılmaz olmuştur. 9 Mart 2020’de piyasa %7,79 düşme göstermiştir. 12 Mart tarihinde %9,99 daha düşüş, 16 Mart tarihinde %12,93 daha düşüş kaydedilmiştir. Bu üç düşüş, hisse senedi piyasa tarihinin yüzdesel düşüşleri arasında ilk yirmi arasına girmiştir. 2020 yılı 12-16 Mart tarihleri arasında yaşanan düşüşler ise tarihin en büyük günlük düşüşleri arasında ilk beş arasına girmiştir. Piyasalarda görülen bu rekor düşüşler sonucunda, devre kesiciler uygulanmıştır. Dow Jones, 12 Şubatta tüm zamanlardaki en büyük zirvesinin ardından 23 Mart’ta dibi görerek iki zaman arasında %37’lik bir rekor düşüş göstermiştir. Bu endeks, Büyük

Buhranda %89,2'lik bir çöküş yaşasa da bu çöküş 1929-1932 yılları arasındaki zaman diliminde gerçekleşmişti. Covid-19 döneminde yaşanan bu %37'lik daralma ise sadece altı haftalık periyotta gerçekleşmiştir (Rickards, 2021: 52-53).

Pandeminin etkisiyle sert geçen ikinci çeyrek ile beraber iktisadî faaliyetler büyük bir daralma yaşamıştır. Salgının 2020 yılı yaz aylarında hız kesmesiyle beraber ülkeler kısıtlamaları kaldırmaya başlamıştır. Bununla birlikte iktisadî faaliyetler, yukarı yönlü bir ivme kazansa da 2020 yılının genelinde salgın nedeniyle Çin dışındaki ekonomilerde ciddi iktisadî küçülmeler öngörülmüştür. Covid-19 dönemi, önceki iktisadî krizlerden farklı olarak hizmet odaklı sektörlerin imalat sektöründen daha fazla etkilenmesine neden olmuştur. Aynı zamanda 2008 küresel krizindeki kötü tecrübenin ardından hükümetler hânehalkları için geliri destekleyici, firmalar için kredi destekleri ve benzeri görülmemiş maliye ve para politikaları ile Covid-19 döneminin çok daha kötü olabilecek iktisadî sonuçlarını engellemiştir. Bu dönemde tüketici harcamaları artış gösterirken, birçok ülkede sanayi üretimi önceki dönemlerin altında kalmıştır. Eylül ayının sonlarından itibaren salgının tekrar hız kazanması ile tedbirler tekrar uygulanmaya başlanmıştır. Bulaşmanın artması, yükselen piyasalarda ve gelişmekte olan ekonomilerde beklentilerin ciddi ölçüde kötüleştiğini göstermiştir. Bu nedenle salgının devam ettiği sürece ekonomik toparlanmanın sağlıklı olması garanti edilemez durumdadır. Aşı çalışmalarının hız kazanması, bu dönemde iktisadî toparlanma açısından bir umut ışığı olmuştur. Aşıya ulaşımın ve ülkelerin erişiminin yavaş seyretmesi durumunda; 2020 Mart ayında olduğu gibi finansal koşullarda olumsuz etkilenme, borç kaynağı sağlamada sıkıntı çıkması ve mevcut borçların geri dönüşünde problemler çıkarak borç krizi yaşanması ve ekonomik faaliyetlerin daha da derin darbeler alması gibi riskler bulunmaktadır (IMF, 2020c).

Çizelge 2.9'da görüldüğü üzere Covid-19 pandemisi döneminde devletlerin gelirlerinin ciddi ölçüde düşmesi ve pandeminin negatif ekonomik etkilerini en aza indirmek için uygulanan destek politikaları neticesinde devletlerin borçları ciddi bir biçimde artış göstermiştir. Tabloda gelişmiş ekonomilerde 2019 yılında %103,8 civarında gerçekleşen toplam borçların 2020 yılında %123,2 dolaylarına gelmesi dikkat çekmektedir. 2020 yılında negatif çıktı büyümesinin borç/GSYİH üzerindeki negatif etkisi; gelişmiş ülkeler için %9,8, yükselen piyasa ekonomileri için %5,5 ve düşük gelirli gelişmekte olan ülkeler için ise %3,1 oranında gerçekleşmiştir. Ülke

ekonomilerinin salgın sonrası toparlanma sürecine girmeleriyle açıkların önümüzdeki dönemlerde azalması beklenmektedir (IMF, 2021b).

Çizelge 2.9. Genel devlet borçları (%) (IMF, 2022)

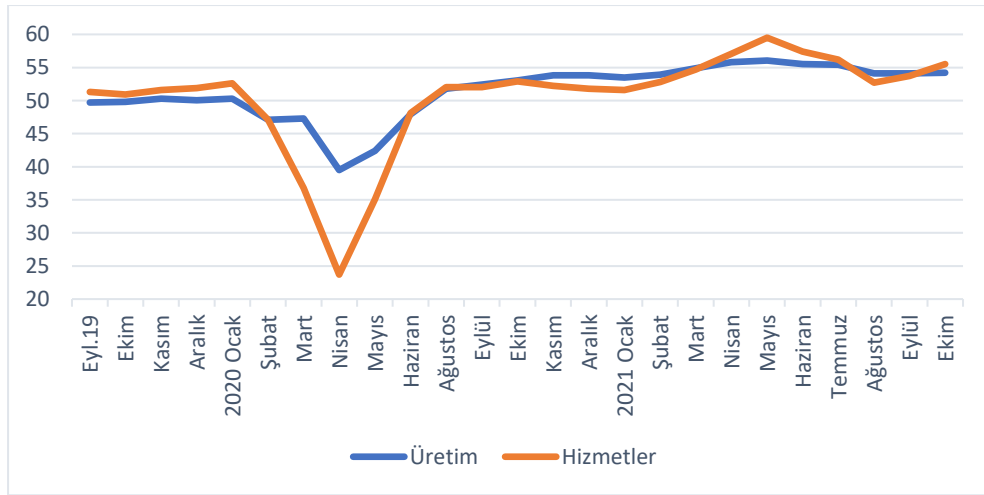
BRÜT BORÇLAR	2017	2018	2019	2020	2021
Dünya	82,0	82,2	83,6	99,2	97,0
Gelişmiş Ekonomiler	103,2	102,7	103,8	123,2	119,8
Gelişmekte Olan Ekonomiler	50,5	52,3	54,6	64,9	66,1
Düşük Gelirli Gelişmekte Olan Ülkeler	42,1	42,4	43,6	49,5	49,8
NET BORÇLAR	2017	2018	2019	2020	2021
Dünya	67,3	67,5	68,5	80,1	79,8
Gelişmiş Ekonomiler	74,5	74,4	75,2	87,5	87,3
Yükselen Piyasa Ekonomileri	36,0	36,7	38,1	45,4	46,2

Covid-19 döneminde Çin, diğer ülkelere kıyasla güçlü bir iktisadî performans göstermiştir. Uzun bir zaman sonra ilk çeyrekte %6,8 daralan Çin ekonomisi, pandemi etkisine rağmen ikinci çeyrekte %3,2 büyüme göstermiştir. Sanayi üretimindeki artış, hükümet yatırımları, esnek ihracat, salgına karşı güçlü politikalar bu büyümenin kaynağı olmuştur. Üçüncü çeyrekte de %4,9 büyüme gösteren Çin ekonomisi, Covid-19 pandemisinden güçlü bir çıkış sinyali vermiştir. ABD, 2020 yılı ikinci çeyreğinde %31,4 oranında rekor düzeyde bir daralma yaşamıştır. Euro bölgesi de aynı şekilde %14,8 daralarak tarihi bir gerileme göstermiştir. Üçüncü çeyrekte bu bölgeler, ikinci çeyreğe kıyasla daha ılımlı daralmalar yaşamıştır. Uygulanan genişletici ekonomi politikaları, bu bölgelerde beklenen kötü senaryoların önüne geçmiştir (SBB, 2020b: 14-19).

Yılın son çeyreğinde ise salgının ivme kazanması ile birlikte tekrar kısıtlamalara gidilmiştir. Fakat bu kısıtlamaların salgının ilk dönemlerindeki kadar kapsamlı olmaması ve salgın koşullarına uyum sağlanması nedeniyle ilki kadar etkili olmamış fakat iktisadî toparlanmayı geciktirmiştir. Ülkeler, imalat sanayii faaliyetlerine devam ederken hizmet sektörleri yavaşlama göstermiştir. Euro Bölgesi dışında yılın son çeyreğinde küresel Purchasing Manager Index (PMI) artış göstermiştir. ABD ve Japonya'da mali desteklerin artırılması, gelişmekte olan ülkelerin de bu genişlemeye devam etmesi küresel ekonomide pozitif etki yaratmıştır. Bu dönemde küresel talebin güçlenmesi ve salgın nedeniyle toparlanamayan arz tarafının da talebe cevap verememesi neticesinde emtia fiyatlarında belirgin artışlar yaşanmıştır. 2020 yılında gelişmekte olan ülkelerin para birimleri son 5 yıllık ortalamasına kıyasla önemli

ölçüde değer kaybetmiştir. Salgın döneminde gelişmiş ülkelerin uzun vadeli tahvil getirileri arttığından dolayı gelişmekte olan ülkelere 2020 yılı Şubat ayından itibaren portföy sermaye girişleri azalmıştır. Ekonomik faaliyetlerin hız kazanması, risklerin azalması ve gelişmiş ülkelerde reel faizlerin negatif olması nedeniyle 2020 yılı sonbahar ayından itibaren gelişmekte olan ülkelere çıkan portföy sermayesinin %76'sı gelişmekte olan ülkelere geri dönmüştür (TCMB, 2021: 10-12).

Genel olarak pandemi gölgesinde geçen 2020 yılı, tüm ülkelerin ekonomik koşullarını alt üst etmiş ve bu dönemde küresel ekonomi %3,1 oranında daralma göstermiştir. Hâlihazırda Covid-19 krizi gerçekleşmese bile dünya ekonomisi bir ekonomik bunalıma doğru gitmekteydi. Covid-19 krizinin bu bunalımın üstüne gerçekleşmesi ülke ekonomilerinin bu krizi daha da derinden hissetmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda ülke ekonomileri ciddi bir resesyon ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır. Özellikle 2020 yılında düşüş gösteren küresel ticaret hacmi, ülke ekonomilerinin küçülmesinin öncüsü olmuştur. 2020 yılı özelinde dünya ekonomisinde göze çarpan hususlardan birisi de enflasyon oranlarında görülen düşüşler ve artan borç yükü olmuştur. Bu dönemde uygulanan aşı çalışmaları ve bu çalışmalardan gelen olumlu haberler, 2021 yılında krizden çıkışın anahtarı olarak gösterilmiştir (Eğilmez, 2021a).

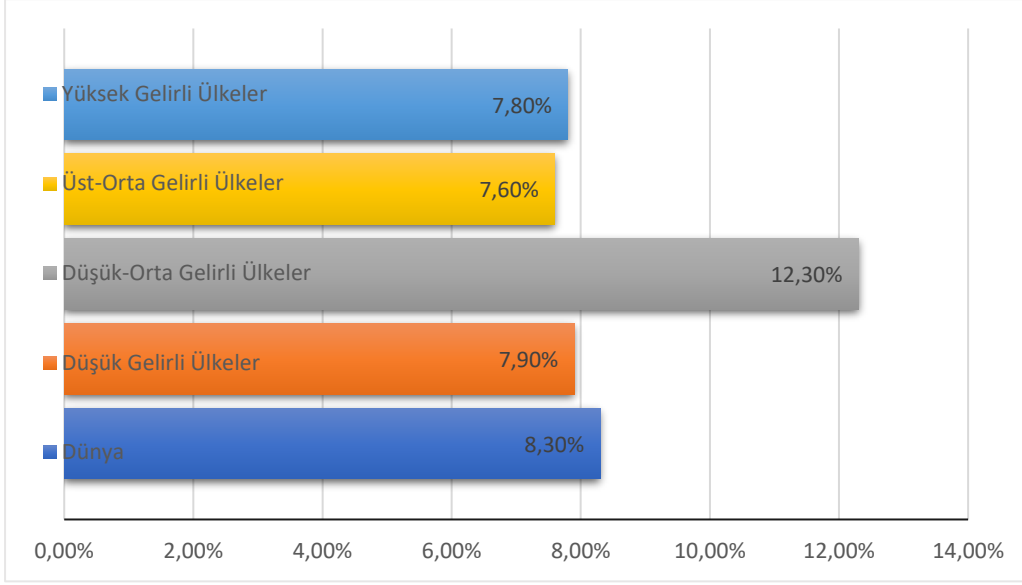

Şekil 2.2. Küresel üretim ve hizmetler PMI endeksleri (OECD, 2021: 16)

Pandeminin etkisiyle daralma gösteren küresel ekonomi, aşılama faaliyetlerinin hız kazanması ve destek politikaları ile birlikte 2020 yılının ortalarından itibaren pozitif bir ivme yakalamış, 2021 yılı itibariyle çoğu OECD ülkelerinde üretim pandemi öncesi seviyelere gelmiştir. İstihdam seviyeleri ise gerçekleşen bu olumlu tablonun

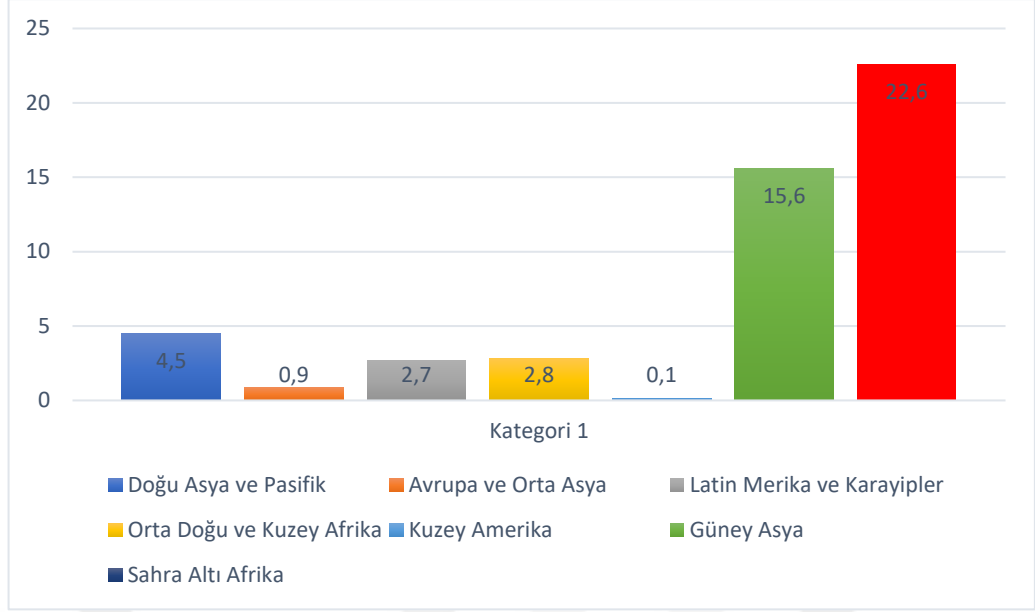
gerisinde kalarak beklenen toparlanmayı gerçekleştirememiştir. Düşük gelirli ülkelerde, aşılama oranının düşük kalması küresel toparlanmanın dengesiz olmasına neden olmuştur. Temas yoğun sektörler ve geliri düşük olan hânehalkları pandemiden büyük darbe almaya 2021 yılında da devam etmiştir. Şekil 2.2’de 2020 yılının ikinci çeyreğinde salgın etkisiyle çöken PMI endeksi hızla toparlanmaya başlamış, 2021 yılında da toparlanma güçlü seyrederken ortaya çıkan “Delta” varyantının da etkisiyle iktisadî faâliyetlerde düşüş gözlemlenmiştir. Son bir yılda küresel talep canlanmış olsa da arz tarafının buna uyum sağlayamaması arz kıtlıklarını beraberinde getirmiştir. Yeni varyant olguları, artan vaka ve ölüm sayıları arz kıtlıklarının genişlemesine neden olmuştur. Otomobil sektörü bu dönemde arz kıtlıklarından ciddi ölçüde etkilenmiş, üretim ve satışlar son aylarda düşüş göstermiştir (OECD, 2021: 16-18).

Her ne kadar 2020 yılının ikinci çeyreğinden sonra ekonomik toparlanma beklenenden daha olumlu gerçekleşmiş olsa da pandemik bir salgının doğasında bulunan negatif etkiler, küresel ekonomideki belirsizliklerin 2021 yılında da devam etmesine neden olmuştur. Aşının bulunması ve uygulanmasının ekonomik aktiviteler üzerindeki pozitif etkisi, art arda gelen yeni varyant olguları ve giderek artmaya başlayan vaka sayıları ile sarsılmaya başlamıştır. Özellikle arz tarafında kıtlıklar ve işgücü piyasasında oluşan aksaklıkların yanı sıra salgının ilk dönemlerinde enerji piyasasında düşen talep, kısıtlamaların kaldırılması ile hızla yükselmeye başlamış ve arz-talep uyumsuzlukları meydana gelmiştir. Bunların neticesinde emtia ve enerji fiyatları hızla yükselmeye başlamıştır. Tüm bu olumsuzlukların üstüne salgının etkilerini en aza indirmek için uygulanan para ve maliye politikaları neticesinde piyasaya enjekte edilen aşırı likitide, artan maliyetler, yeni varyantların oluşumu ile oluşan risk ortamı ve bunlara bağlı olarak dünyada artma eğilimine giren enflasyon küresel bir problem olma sinyalleri vermeye başlamıştır. 2021 yılında da salgının olumsuz iktisadî etkilerinin devam etmesi, salgının bu alanda etkilerinin uzun vadede kalıcı izler bırakacağı tezini güçlendirmektedir (Jacskon vd. 2021).

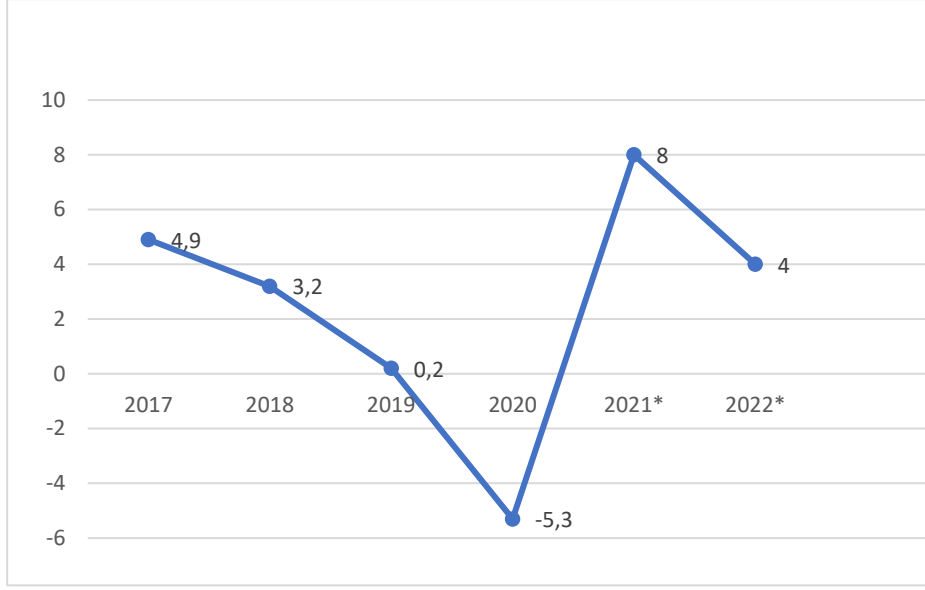
Şekil 2.3. 2020 yılında 2019 yılına kıyasla kaybedilen işgücü gelirin payı (%) (ILO, 2021a: 11)

Dünya genelinde, Covid-19 ile geçen 2020 yılında hem istihdam düzeylerinde kayıp, istihdam edilenler arasında ise çalışma saatlerinde azalmalar görüldü. Özellikle evden çalışabilme imkânına sahip olamayan işçiler düşünüldüğünde gelir kayıplarının eşitsiz olarak seyretmesi muhtemeldir. İstihdamdaki en büyük kayıp Amerika kıtasında, en düşük kayıp Avrupa ve Orta Asya’da oldu. Toplam olarak 2020 yılında 2019’a göre küresel işgücüne katılım 2,2 puan azalarak %58,7 oranına geriledi. Küresel işgücü gelinde, Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından Covid-19 salgını nedeniyle 2020 yılında %8,3 oranında azalış tahmin edildi. Bu azalış, 3,7 trilyon dolar veya küresel GSYİH’nın %4,4’üne karşılık gelmektedir. En fazla kayıp %10,3 ile Amerika kıtasındaki işçilerde yaşandı. En az kayıp ise %6,6 ile Asya ve Pasifikte görüldü. Şekil 2.3’te belirtildiği gibi Covid-19 pandemisi ile beraber yaşanan bu kayıplar sonucu gelirlerde azalma görüldü ve sosyo-ekonomik yapıda değişimler gerçekleşti. Covid-19 pandemisinin etkisiyle 2020 yılında 2019 yılının dördüncü çeyreğine kıyasla çalışma saatleri %8,8 oranında azalma kaydetti. Bu kayıplar, özellikle Latin Amerika, Karayipler, Güney Avrupa ve Güney Asya’da yüksek seyretti. 2020 yılında kaybedilen çalışma saatleri 2008 küresel krizine göre dört kat fazla oldu (ILO, 2021a: 1-2).

Şekil 2.4. Bölgelere göre Covid-19 nedeniyle yoksulluk sınırının altındaki kişi sayısında tahmin edilen artış (Gerszon Mahler vd., 2020)

Covid-19 pandemisi, 2020 yılında yoksul insan sayısının artmasına neden olmuştur. Mahler ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada küresel yoksulluk seviyesini %8,4 ile %8,8 arasında olduğunu yani salgın nedeniyle 2020 yılında 40-60 milyon arasında insanın aşırı yoksulluk seviyesine düşeceği tahmininde bulunmuşlardır. Yapılan bu tahmin biraz iyimser kalmış, 2020 yılında yaklaşık 95 milyon insan aşırı yoksul kategorisine girerek salgından ciddi ölçüde etkilmişlerdir. Şekil 2.4'te Mahler vd. 2020 yılında yaptıkları çalışmada görüldüğü üzere Covid-19 nedeniyle yoksullukta meydana gelecek artış, bölgelere göre değişkenlik göstermiştir. Hâlihazırda yoksulluğun büyük bir problem olduğu düşük gelirli ülke grupları, yoksulluktan daha fazla etkilenmiştir. Sahra Altı Afrika, virüsün başlangıcından itibaren görece daha az etkilenmiş olsa da aşırı yoksulluktan en çok etkilenen bölge olacağı tahmin edilmiştir. Covid-19 nedeniyle 2020 yılında artan yoksulluktan daha karamsar tablo ise yoksulluğun 2017 yılındaki düzeye yakın olmasıdır. Bu durum, son yıllarda dünyada yoksullukta kaydedilen ilerlemede dünyanın 3 yıl geriye gitmesine yol açacaktır (Mahler vd., 2020; Kılınç, 2021: 941).

Şekil 2.5. Küresel ticaret hacmi yıllık değişim (%) Dünya Ticaret Örgütü verilerine dayanılarak (Kalaycı, 2021: 33). *Tahmin

Dünyada hükümetler tarafından uygulanan sınırlamalar, sokağa çıkma kısıtlamaları, seyahat kısıtlamaları bununla birlikte üretimde yaşanan kayıp ve küresel talepteki ciddi azalış sonucunda özellikle 2020 yılının ikinci çeyreğinde küresel ticaret çökmüştür. 2020 yılında genel olarak Covid-19 pandemisinin etkisiyle küresel ticaret %5,3 oranında daralma göstermiştir. 2020 yılının Ekim ayındaki Dünya Ticaret Örgütü tahmini %9,2'lik bir daralma olmuş, fakat ikinci çeyrekte itibaren beklenenden daha güçlü iyileşme, aşı haberlerinin gelmesi, iş ve tüketici güveninin artması ile 2020 yılındaki daralma beklenenden daha olumlu gerçekleşmiştir. Üçüncü çeyrekte itibaren salgının hız kesmesi sonucunda karantina önlemleri hafifletilmiştir. İnsanlar salgın koşullarına göre yeni çalışma metodları uygulamıştır. Uygulanan genişletici politikalar ile hânehalkı gelirleri artış göstererek küresel talep artış göstermiş ve ithalat desteklenmiştir. Gelişen olumlu hava sonucunda küresel ticaret hacminin 2021 yılında %8 oranında artacağı tahmin edilmiş, gerçekleşen oran %10,3 olmuş ve beklenenden daha güçlü bir toparlanma gerçekleşmiştir. Küresel ticarete kısmen olumlu hava seyretse de bölgesel farklılıklar, hizmet ticaretinde devam eden kırılmalık, virüsün mutasyona uğraması sonucu devam eden belirsizlik, yoksul ülkelerde geciken aşılama küresel ticaretteki olumlu havanın önünde bir engel oluşturmuştur (WTO, 2021).

2.4. Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Analizi

Ülke ekonomilerinin iktisadî koşullarını anlayabilmek adına makroekonomik veriler büyük önem taşımaktadır. Yurt içi ve yurt dışında girişimciler, bir ülkede yatırım kararı alırken o ülkeye ait makroekonomik verileri göz önünde bulundurarak yatırım kararı alırlar (Karaca, 2020: 5). Politika yapıcılar, aynı zamanda ülkedeki makroekonomik verilerin durumuna göre uygulayacakları iktisat politikalarını belirlerler. Çünkü makroekonomik tabloların olumlu ya da olumsuz olmasına göre mevcut iktidarların performansı değerlendirilir. Fakat bazı makroekonomik göstergeler arasında ters ilişki söz konusu olduğu için hükümetler aynı anda tüm makroekonomik değişkenleri ılımlı seviyelerde tutmayı başaramayabilirler ve bu durumda tercih yapmak durumunda kalırlar. Örneğin yüksek enflasyon dönemlerinde daraltıcı politika uygulamak iktisadî büyümeden feragat etmeye hükümetleri zorlayabilir. Benzer şekilde iktisat teorisinde kısa dönemde aynı anda hem enflasyonu hem işsizliği düşük seviyede tutmak çok olası değildir.

Ülke ekonomileri, 2008 küresel krizinde yaşanan iktisadî daralmanın ardından Covid-19 pandemisi ile derin bir iktisadî durgunluk içerisine girdi. Ülke ekonomileri, salgının etkisiyle özellikle 2020 yılının ikinci çeyreğinde ciddi bir resesyona ile yüzleştiler. Bu durum, ülke ekonomilerinin makroekonomik tablolarına yansdı. Bu bölümde Covid-19 pandemisinin temel makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi analiz edilecektir.

2.4.1. Covid-19'un İktisadî Büyüme Etkisi

İktisadî büyüme kavramı, 1776 yılında Adam Smith tarafından kaleme alınan "Milletlerin Zenginliği" adlı eserden günümüze kadar iktisadın temel araştırma konuları arasında yer almaktadır. Son yıllarda da iktisatçılar arasında trend konular arasında yer alan iktisadî büyüme kavramı, bu anlamda makroekonomik değişkenlerin temelini oluşturmaktadır. İktisadî büyüme, ekonomideki mal ve hizmet üretimindeki artışı temsil ettiğinden dolayı yüksek büyüme oranları, halkın refah içinde yaşamasını ve yoksulluk kısır döngüsünün önüne geçilebilmesi açısından çok önemli bir husustur. Mal ve hizmet üretiminin yüksek olması yeni iş olanaklarının ortaya çıkmasında ve işsizlik oranlarının aşağı çekilmesinde kilit rol oynamaktadır (Dornbusch ve Fischer, 1998: 9-13; Yılmaz ve Akıncı, 2012: 1-3).

Covid-19 salgını ile beraber uygulamaya konulan kısıtlamalar ülke ekonomilerinin faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir. Karantina uygulamalarıyla üretim durma noktasına gelmiş, küresel talep çökmüştür. İstihdam, dış ticaret, turizm ve hizmetler sektörü genel olarak ciddi düzeyde düşüş eğilimine girmiştir. Bu faktörler doğrultusunda ülkelerin iktisadî büyüme oranlarında ciddi düşüşler gerçekleşmiştir. IMF verileri kullanılarak oluşturulan Çizelge 2.10'da seçilmiş ülkelerin salgının etkisiyle iktisadî büyümelerinde gerçekleşen azalış gösterilmiştir. Gerçekleşen büyüme oranları, 2008 krizinin bu yöndeki etkisini geri planda bırakmıştır (Bal, 2021: 1-3).

Çizelge 2.10. Seçilmiş ülkelerde 2019-2021 arası büyüme oranları (%) (IMF, 2021a; IMF, 2022; OECD, 2022)

	2019	2020	2021
Dünya	2,8	-3,1	6,1
OECD	1,7	-4,5	5,5
ABD	2,2	-3,4	5,7
Almanya	0,6	-4,6	2,8
Fransa	1,5	-8,0	7,0
İtalya	0,3	-8,9	6,6
İspanya	2,0	-10,8	5,1
Japonya	0,3	-4,8	1,6
İngiltere	1,4	-9,9	7,4
Çin	5,8	2,3	8,1
Rusya	2,0	-3,1	4,7
Brezilya	1,4	-4,1	4,6
Meksika	-0,1	-8,2	4,8
Arjantin	-2,2	-10,0	10,2
Türkiye	0,9	1,8	11,0

Covid-19 pandemisi ile geçen 2020 yılı sonrasında çeşitli uluslararası kuruluşların tahminleri küresel ekonomideki büyümenin negatif yönde olacağı yönündeydi. Hükümetler, bu negatif tablonun olabildiğince önüne geçebilmek için çeşitli iktisat politikaları izlese de Çizelge 2.10'da görüldüğü üzere 2020 yılında gerçekleşen negatif büyüme oranları salgının iktisadî açıdan ne kadar büyük bir tahribat bıraktığını belgeler niteliktedir. Dünya ekonomileri, bu denli büyük bir şok ile en son 2008 küresel krizinde karşılaşmıştı ancak Covid-19 krizi, iktisadî büyüme bağlamında 2008 küresel krizinden daha büyük bir daralmaya sebebiyet vermiştir. Tabloda seçili ülkelere Çin ve Türkiye, iktisadî büyüme noktasında diğer ülkelere kıyasla pozitif yönde ayrılmıştır. Bu ülkeler dışında tablodaki tüm ülkeler, salgın

nedeniyle ciddi anlamda küçülmüştür. 2021 yılında ise seçili ülkelerden tümü pozitif yönde büyüme sergilemiştir. Bu anlamda Covid-19 salgınının olumsuz iktisadî etkilerinin ardından toparlanma başlamış, iktisadî anlamda her ne kadar riskler devam etse de kötü senaryoların geride kaldığı tezi güçlenmiştir.

Çizelge 2.11. Ülke grupları ve bölgelere göre büyüme oranları (%) (World Bank, World Development Indicators, 2022)

	2019	2020
Yüksek Gelirli Ülkeler	1,9	-4,5
Yüksek Orta Gelirli Ülkeler	4,1	-0,7
Düşük Orta Gelirli Ülkeler	4,0	-1,4
Orta Gelirli Ülkeler	4,0	-1,4
Düşük Gelirli Ülkeler	4,4	0,6
Yüksek Borçlu Yoksul Ülkeler	4,4	0,4
Euro Bölgesi	1,6	-6,4
Orta Doğu ve Kuzey Afrika	1,2	-4,0
Arap Dünyası	2,1	-5,3
Latin Amerika ve Karayipler	0,8	-6,7
Güney Asya	4,0	-5,7
Kuzey Amerika	2,1	-3,5

Dünya Bankası verileri kullanılarak oluşturulan Çizelge 2.11’de ülke grupları ve bölgelere göre büyüme oranları gösterilmiştir. Bu veriler doğrultusunda, Covid-19 pandemisi nedeniyle Euro Bölgesi, Güney Asya, Arap Coğrafyası, Latin Amerika ve Karayipler, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölge ülkelerinin büyüme oranları şiddetli daralma göstermiştir. Bu bölgelerdeki iktisadî küçülme oranı dünya ortalamasını geçmiştir. Bu bölgeler dışında ülke grupları açısından yüksek gelirli ülkelerde daralma şiddetli gerçekleşirken, yüksek orta gelir, düşük orta gelir, orta geliri temsil eden ülkelerde meydana gelen iktisadî daralma görece daha az olmuştur. Tabloda şaşırtıcı olan veriler ise yüksek borçlu ülkeler ve düşük gelirli ülkeler 2019 yılına kıyasla daralma gösterecekleri 2020 yılını pozitif iktisadî büyüme ile kapatmışlardır (Bal, 2021: 9).

2.4.2. Covid-19’un Enflasyona Etkileri

Belirli bir dönemde fiyatlar genel düzeyinde ortaya çıkan yüzde cinsinden artış enflasyon olarak tanımlanmaktadır. Ülke ekonomilerinde ortaya çıkan yüksek enflasyon oranları; ekonomi üzerinde ciddi maliyetlere yol açar, gelir dağılımı bozulur, yerli paranın hızla değerini yitirmesi sonucu dolarizasyon gibi olguların

yaşanmasına neden olur. Merkez bankaları, bu tehditlere karşı enflasyon oranlarını istenen seviyede tutmayı misyon edinmiştir. Aynı zamanda yüksek enflasyon dönemlerinde ekonomide büyük bir belirsizlik meydana gelir bu da iktisadî aktörlerin karar almalarını etkiler. Bu gibi nedenlerden dolayı enflasyon, makroekonominin en önemli inceleme alanlarından birisidir (Yıldırım vd., 2014: 5-6; Gündoğdu, 2015: 208).

2008 küresel krizinin ardından FED ve gelişmiş ülke merkez bankaları düşük faiz politikası izleyerek ekonomiyi canlandırma ve enflasyonu istenen seviyeye çıkarmayı amaçlamışlardır. Japonya bu hususta, uzun yıllar faiz oranlarını sıfır düzeylerinde belirlese de bu politika Japonyayı deflasyon probleminden çıkaramamıştır. Euro Bölgesine bakıldığında ise Avrupa Borç Krizi ardından enflasyon oranları yukarı yönlü bir ivme yakalamış fakat 2012 yılından sonra enflasyon oranlarında düşüşler gözlemlenmiştir. İngiltere örneğinde ise, 2008 krizinin ardından enflasyon oranı hedeflenen enflasyon oranının üzerinde gerçekleşmiş, 2014-2016 yılları arasında düşüş göstermiş ardından tekrar yukarı yönlü ivme kazanmıştır. Genel olarak bakıldığında, 2008 küresel krizinin ardından uygulanan iktisadî politikalar enflasyonun beklenen seviyelere gelmesinde başarılı olmadığını göstermiştir. 2016 yılından sonra ise enflasyon oranlarında artış trendi gözlemlenmiştir. Bu hususta, enerji fiyatlarının artması ile maliyet enflasyonu yaşanması belirleyici olmuştur (Songur, 2020: 36-41).

Covid-19'un enflasyon oranları üzerindeki etkisi ilk aşamada düşüş yönünde olmuştur. Pandeminin tüm dünyaya yayılması ile birlikte ülkeler kısıtlama ve karantina uygulamalarına gitmiştir. İnsanların kendilerini pandemi gibi olağanüstü bir hâl içinde bulmaları tüketimlerini zorunlu ihtiyaçlar dışında kesmelerine neden olmuştur. Bunların neticesinde küresel talepte ciddi bir çöküş meydana gelmiştir. Talebin ciddi ölçüde azalması ile ülkelerin enflasyon oranlarında kayda değer düşüşler gerçekleşmiştir. Birçok ülkenin enflasyon oranları, pandeminin en sert hissedildiği 2020 yılının ikinci çeyreğinde negatif düzeylere inmiş, deflasyon süreci yaşanmıştır. Çizelge 2.12'de 2020 yılı seçilmiş ülkelerde gerçekleşen enflasyon oranları gösterilmiştir. Çizelgeden görüldüğü üzere seçilmiş ülkelerin tamamında enflasyon oranları 2020 yılında düşüş göstermiştir. Seçilmiş ülkelerden İtalya ve İspanya'da enflasyon oranları negatif düzeylere düşmüştür.

Çizelge 2.12. Seçilmiş ülkelerde 2019-2021 yılları arasında enflasyon oranları (%)
(IMF, 2022)

	2019	2020	2021
ABD	1,8	1,2	4,7
Almanya	1,4	0,4	3,2
Fransa	1,3	0,5	2,1
İtalya	0,6	-0,1	1,9
İspanya	0,7	-0,3	3,1
Japonya	0,5	0,0	-0,3
İngiltere	1,8	0,9	2,6
Çin	2,9	2,4	0,9
Rusya	4,5	3,4	6,7
Brezilya	3,7	3,2	8,3
Meksika	3,6	3,4	5,7
Arjantin	53,5	42,0	48,4
Türkiye	15,2	12,3	19,6

2021 yılında ise 2020 yılındaki tablonun tam tersi bir tablo oluşmuş, piyasaya enjekte edilen likitide ve küresel talebin artması ile birlikte enflasyon küresel bir problem hâlini almıştır. Çizelge 2.12’de görüldüğü gibi Çin ve Japonya dışındaki ülkelerde enflasyon oranlarında ciddi artışlar yaşanmaktadır. Arz ve talepte oluşan dengesizlikler, enerji fiyatlarındaki artışlar ve Rusya-Ukrayna savaşının başlaması ile hammadde fiyatlarının daha da artması 2021 yılına enflasyonun damga vurmasında pay sahibi olmuştur. Enflasyondaki artışların geçiçi olmayacağı yönünde beklentilerin güçlenmesi önümüzdeki dönemlerde merkez bankalarının fiyat istikrarını sağlamak adına sert önlemler alma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2.4.3. Covid-19’un İşsizliğe Etkileri

İşsizlik, bir ülkede bireylerin çalışabilecek durumda bulunup ve çalışmaya istekli olduğu hâlde iş bulamamasıdır (Ünsal, 2005: 12). İşsizlik oranlarının yüksek olması o ülke açısından önemli bir makroekonomik problem olmasının yanı sıra ciddi toplumsal ve siyasal sonuçlar ortaya çıkarmaktadır (Dornbusch ve Fischer, 1998: 13).

Teorik olarak bakıldığında işsizlik, iktisat okullarına göre farklılık arz etmektedir. Klasik ekol perspektifinden bakıldığında işgücü piyasası reel ücret seviyesinde tam istihdam dengesinde olacaktır. Tam istihdam seviyesinde sapma meydana getirecek toplam talep yetersizliği ise “Say Kanunu” tezi ile reddedilmektedir. Yani klasik

ekolde, iş arayan herkes iş bulmaktadır ve işsizlik friksiyonel veya iradi olarak gerçekleşmektedir. 1929 yılında ortaya çıkan ‘‘Büyük Buhan’’ adı verilen iktisadi kriz ile ortaya çıkan işsizlik, Klasik Okulun varsayımlarının sorgulanmasına neden olmuştur. Buradan hareketle Keynes ‘‘Genel Teori’’ adlı kitabında Klasik ekolün varsayımlarını reddetmiş, ekonominin yetersiz talep koşullarında eksik istihdamda dengeye gelebileceğini bu durumda gayri iradi bir işsizliğin söz konusu olabileceğini belirtmiştir (Bocutoğlu, 2013: 18-68).

Covid-19 pandemisinin olumsuz etkileri işsizlik oranları üzerinde de görülmüştür. 2019 ve 2020 yılları arasında küresel işsizlik 33 milyon kişi artış göstermiştir. Küresel işsizlik hacmi, 2008-2009 yılları arasında 22 milyon kişi artış gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda mevcut kriz işsizlik alanında da 2008 krizinden daha şiddetli olmuştur. İşgücüne katılım oranı %2,2 düşerek 58.7 milyon olarak gerçekleşmiştir. İşgücüne katılım oranındaki düşüş, 2008-2009 yıllarındaki işgücüne katılım oranındaki düşüşün on katı daha fazla olmuştur. Covid-19’dan kadın istihdamı ise erkek istihdamına göre daha olumsuz etkilenmiştir. Kadın istihdamı %5 oranında azalırken bu oran erkeklerde %3,9 azalış yönünde olmuştur. Çizelge 2.13’te görüldüğü üzere 2019 yılında dünya genelinde %5,4 olarak gerçekleşen işsizlik oranı, 2020 yılında pandemi etkisi ile %20,4 artış göstererek %6,5 düzeylerine çıkmıştır. Tablodaki tüm ülke gruplarında Covid-19 etkisi ile işsizlik oranlarında artış görülmüştür (ILO, 2021: 23).

Çizelge 2.13. Ülke gruplarına göre 2019-2020 yılları işsizlik oranları (%) (ILO, 2021b: 22)

	2019	2020
Dünya	5,4	6,5
Düşük Gelirli Ülkeler	4,8	5,3
Düşük-Orta Gelirli Ülkeler	5,1	6,3
Yüksek-Orta Gelirli Ülkeler	6,0	6,7
Yüksek Gelirli Ülkeler	4,8	6,8

Çizelge 2.14’te seçilmiş ülkelere ait işsizlik oranları gösterilmiştir. Buna göre Covid-19 ile geçen 2020 yılının ardından ülkelerin uyguladıkları kısıtlama ve kapanmalar ile işsizlik oranındaki değişimin doğru orantılı olduğu görülmüştür. Özellikle 2020 yılının ikinci çeyreğinde işsizlik artışları rekor seviyelere ulaşmıştır. Seçilmiş ülkelerde işsizlikte en çok artış yaşayan ülke, %8,1 gerçekleşen işsizlik oranı ile ABD olmuştur. ABD’den sonra en çok işsizlik görülen ülke ise %9,5 işsizlik oranı

ile Kanada olmuştur. Seçilmiş ülkelerde, İtalya ve Fransa haricinde tüm ülkelerde işsizlik artışı yaşanmıştır. Çizelgeye göre işsizlikte en az artış yaşayan ülkeler; Güney Afrika, İspanya, Japonya, Çin ve Almanya olarak göze çarpsa da Güney Afrika ve İspanya Covid-19'dan bağımsız olarak yüksek işsizliğe sahip ülkeler arasında bulunmaktadır. Japonya, Meksika, Çin, Almanya, Rusya gibi ülkelerde salgın etkisiyle işsizlikte bir miktar artış görünse de gerçekleşen oranlar yönetilebilir durumdadır (Yılmaz, 2021: 47-48).

Çizelge 2.14. Seçilmiş ülkelere göre 2019-2021 arası işsizlik oranları (%) (ILO, 2022; World Bank, 2022)

	2019	2020	2021
Amerika	3,7	8,1	5,5
Almanya	3,1	3,8	3,5
Çin	4,5	5,0	4,8
Fransa	8,4	8,0	8,1
Güney Afrika	28,5	29,2	33,6
İtalya	9,9	9,2	9,8
İspanya	14,1	15,5	14,7
Japonya	2,4	2,8	2,8
Kanada	5,7	9,5	7,5
Meksika	3,5	4,4	4,4
Rusya	4,5	5,6	5,0
Türkiye	13,7	13,1	13,4
OECD	5,4	7,1	6,3

2021 yılında Çizelge 2.14'ten görüldüğü üzere işsizlik oranlarında seçilmiş ülkelerin çoğunda iyileşmeler kaydedilmiştir. Özellikle 2020 yılında işsizliğin önemli ölçüde arttığı ABD'de 2021 yılında işsizlik oranı önemli ölçüde toparlanmıştır. Fakat 2021 yılında gerçekleşen %5,5'lik işsizlik oranı, halen pandemi öncesi seviyenin yaklaşık 2 puan üzerinde olmuştur. Aynı şekilde Kanada, 2021 yılı işsizlik oranında önemli ölçüde azalış gösterse de pandemi öncesi seviyenin üzerinde seyretmektedir. OECD ülkelerinde 2019 yılında %5,4 olan işsizlik oranı pandemi etkisiyle 2020 yılında %7,1 olmuş, 2021 yılında bir miktar düşüş göstererek %6,3 olmuştur. Seçilmiş ülkelerden Güney Afrika'da işsizlik oranı 2021 yılında 2020 yılından daha fazla artış göstermiştir. Pandemi öncesinde de yüksek işsizlik oranına sahip olan Güney Afrika, pandemiyle birlikte işsizlik alanında ciddi bir yara almıştır. Güney Afrikanın dışında seçilmiş ülkelerden İtalya ve Fransa'da 2021 yılında işsizlik çok düşük oranda artış göstermiştir. İspanya'da 2020 yılına kıyasla düşüş gösteren işsizlik oranı, pandemi öncesi seviyenin üzerindedir. İspanya'da 2021 yılında işsizlik bir miktar azalış

gösterse de AB ülkeleri arasında Yunanistan ile birlikte en yüksek işsizliğe sahip ülke konumundadır.

Genç işsizlerin pandemi nedeniyle yaşadıkları olumsuz etki yetişkin işçilere kıyasla daha şiddetli olmuştur. Pandemiden önce hâlihazırda genç işçiler (15-24 yaş), yetişkin işçilere (15-64 yaş) göre daha fazla işsizlik ile karşı karşıydılar. Genel olarak bakıldığında Covid-19 krizi nedeniyle genç işçiler, yetişkin işçilere göre yaklaşık 2,5 kat daha fazla bir istihdam düşüşüne maruz kaldılar. Bu durum, aynı zamanda genç işsizlerin işgücü piyasasına yönelik beklentilerini olumsuz yöne çevirmelerine neden olabilir (ILO, 2021b: 24).

Çizelge 2.15. Çeyreklik dönemler itibariyle genç işsizlik oranları (%) (OECD, 2022)

	2019Q4	2020Q1	2020Q2	2020Q3	2020Q4	2021Q1	2021Q2
Amerika	8,1	8,8	24,3	15,6	12,0	11,0	10,1
Almanya	6,1	7,1	8,5	8,1	8,1	7,8	7,0
Fransa	21,7	20,5	22,0	23,3	20,2	20,8	19,1
İngiltere	11,2	12,3	13,2	14,8	14,7	13,7	13,1
İtalya	27,8	28,5	26,0	34,3	29,8	32,0	30,9
İspanya	31,2	31,9	39,2	41,8	40,8	38,0	37,2
Japonya	3,9	4,0	4,6	4,6	5,0	5,1	4,4
Kanada	11,4	12,7	27,4	21,8	18,2	17,0	14,8
Rusya	15,6	14,6	18,9	18,1	17,2	19,2	15,0
OECD	11,7	12,0	18,4	16,2	14,6	14,1	13,3
Euro Bölgesi	16,2	16,2	18,1	19,7	18,3	18,5	17,7
Türkiye	23,9	23,2	27,1	25,8	24,6	24,1	24,4

Çizelge 2.15'ten görüldüğü üzere Japonya, Fransa ve İtalya dışında seçilmiş ülkelerde pandemi nedeniyle genç işsizlik oranlarında ciddi artışlar görülmüştür. Fakat, Fransa ve İtalya'da salgın nedeniyle genç işsizlikte ciddi bir artış görülmesine de Covid-19'dan bağımsız olarak bu ülkelerde genç işsizlik oranları yüksek seviyededir. Özellikle seçilmiş ülkelerde ikinci ve üçüncü çeyreklerde genç işsizlik oranları büyük artışlar göstermiştir. 2019 yılının son çeyreğine kıyasla genç işsizlikte en çok artış ABD ve Kanada'da gerçekleşmiştir. ABD'de 2019 yılının son çeyreğine kıyasla 2020 yılının ikinci çeyreğinde genç işsizlik, 16,2 puan artarak %24,3 olarak gerçekleşmiştir. Kanada'da ise 2019 yılının son çeyreğine kıyasla 2020 yılının ikinci çeyreğinde genç işsizlik, 16 puan artış göstererek %24 olmuştur. Aynı şekilde OECD ülkelerinde 2020 yılının ikinci çeyreğinde genç işsizlik oranı %18,4 oranında gerçekleşerek önemli artış göstermiştir.

2.4.4. Covid-19'un Bütçe Açıklarına Etkisi

Devletin gelir ve giderlerini gösteren belgeye bütçe denmektedir. Bütçe, aynı zamanda itkisat politikalarının bir aracı olarak ekonomideki birçok değişkeni etkileme özelliğine sahiptir. Maliye politikası bütçelerin açık ve fazla verme durumuna göre yönlendirilir. Bütçe konusu, kamu maliyesinin inceleme alanında olmakla birlikte ülkelerin makroekonomik göstergeleri üzerinde önemli bir fonksiyonu olması sebebiyle iktisadın da önemli bir inceleme alanını oluşturmaktadır (Yıldırım, 2014: 6-7).

Teorik olarak iktisat okullarında, bütçe açıkları hususunda da diğer reel değişkenlerde olduğu gibi fikir ayrılıkları mevcuttur. Klasik okul, bütçenin açık veya fazla olması durumuna karşı çıkıp denk bütçe anlayışını benimser. Özellikle bütçe açıklarının finansmanında borçlanma yoluna gidilmesi Klasik ekolde dışlama etkisini beraberinde getirecektir. Keynesyen okulda ise bütçeye maliye politikası fonksiyonu yüklenmiştir. Ekonominin eksik istihdamda olması konusuna yoğunlaşan Keynesyen ekol, çarpan mekanizması tezi ile dışlama etkisini reddetmektedir. Yani bütçe açığı verilerek maliye politikası etkinliği sağlanabilmektedir. Kısaca Keynesyen ekolde ekonomi, Covid-19 gibi iktisadî krizler ile daralma dönemine girdiğinde bütçe açığı politikası izlenerek iktisadî toparlanmanın önü açılabilir. Fakat günümüzde bütçe açıklarının sürekli hale gelmesi, devletlerin borçlanma yoluna başvurması ile sonuçlanarak bir iktisadî krize zemin hazırlayabilmektedir.

Çizelge 2.16'da seçilmiş ülkelerin mali dengeleri gösterilmiştir. Çizelgeye göre dünyada 2019 yılında -%3,7 düzeylerinde olan bütçe açığı, pandeminin etkisiyle 6,6 puan artışla 2020 yılında -%10,3'e yükselmiştir. Seçilmiş ülkelerin tamamında bütçe açıkları ciddi düzeyde artış göstermiştir. 2019 yılında OECD ülkelerinde -%3,1 olan bütçe açıkları Covid-19 pandemisinin etkisiyle -%10,4 düzeyine yükselmiştir. Seçilmiş ülkelere bütçe fazlası veren Almanya, Rusya ve Kanada pandeminin etkisiyle bütçe açığı vermeye başlamıştır. 2021 yılı tahminleri ise bu oranın kısmen toparlanma göstereceğine yöneliktir. Covid-19 etkisiyle gelişmiş ve yükselen piyasa ekonomilerinin bütçe açıkları ciddi artış göstermiştir. Bu alanda, ABD'nin bütçe açığı 2019 yılında -%5,7 iken 2020 yılında -%14,7 oranına yükselmiştir. Yükselen piyasa ekonomilerinde bütçe açığı 2020 yılında 5 puanlık artış ile -%9,7 düzeyine yükselmiştir. Ülkelerin mali dengelerine ilişkin bu veriler, Covid-19 krizinden

kaynaklanan negatif etkileri tazmin etme noktasında maliye politikasının önemli ölçüde kullanıldığını göstermektedir (Kılınç, 2021: 78-79).

Çizelge 2.16. 2019-2021 yılları arası genel hükümet mali dengesi (%)(IMF, 2022; OECD, 2022)

	2019	2020	2021
Dünya	-3,6	-9,9	-6,4
OECD	-3,1	-10,4	-7,4
Gelişmiş Ekonomiler	-3,0	-10,5	-7,3
Euro Bölgesi	-0,6	-7,2	-5,5
Yükselen Piyasa Ekonomileri	-4,6	-9,3	-5,3
ABD	-5,7	-14,5	-10,2
Almanya	1,5	-4,3	-3,7
Fransa	-3,1	-9,1	-7,0
İtalya	-1,5	-9,6	-7,2
İspanya	-2,9	-11,0	-7,0
Japonya	-3,0	-9,0	-7,6
İngiltere	-2,2	-12,8	-8,0
Kanada	0,0	-11,4	-4,7
Çin	-6,1	-10,7	-6,0
Rusya	1,9	-4,0	0,7
Brezilya	-5,9	-13,3	-4,4
Türkiye	-4,7	-5,1	-3,5

Çizelge 2.16’da görüldüğü üzere ülkeler, 2020 yılında pandeminin etkisini azaltmak için ciddi mali destekleri uygulama koymuştur. Bu kadar ciddi mali uygulamaların kamu maliyesinde bozulmalara yol açması kaçınılmaz olmuştur. 2021 yılında ise 2020 yılına kıyasla ülkelerin kamu maliyelerinde toparlanma görülse de açıklar devam etmektedir. Pandemiyle birlikte görülen bu denli yüksek bütçe açıkları, ilerleyen dönemlerde bütçe açıklarını azaltma yönünde politika yapıcıların daraltıcı maliye politikalarına yönelme ihtimalini artırmaktadır.

2.5. Salgınla Mücadelede Alman İktisadî Tedbirler

Adam Smith’in kaleme aldığı “Milletlerin Zenginliği” adlı eserde, piyasaların bir doğa yasası gibi uyum içinde olduğu ve piyasaların kendi kendini dengeye getirdiği yer almaktadır. Bu nedenle, devletin piyasaya müdahalesi iktisadî gelişmeyi baltalayacaktır. Fakat Covid-19 krizi de dahil olmak üzere günümüze gelinceye kadar tecrübe edilmiştir ki ekonomilerde ortaya çıkan iktisadî krizler sonucunda piyasalar kendi kendini idare edememekte ve bir kamu müdahalesine ihtiyaç

duyulmaktadır. Bu gibi olağanüstü durumlar karşısında liberal sistemin önde gelen ülkeleri bile piyasalara şiddetli kamu müdahaleleri yapmaktadır. Özetle krizlerden çıkışta anahtar olarak kullanılan iktisat politikalarının amacı, krizin etkilerinin giderilip makroekonomik istikrar sağlandıktan sonra piyasanın kendi işleyişine dönmesini sağlamaktır (Günçavdı, 2020: 283-284; Pehlivan vd., 2021: 124).

2008 krizinden sonra küresel ekonomide iktisadî büyüme hızı yavaşlama eğilimine girmiştir. Dünya genelinde önde gelen merkez bankaları krizin etkilerinden çıkmak için para politikasını benimsemişlerdir. Bu merkez bankaları tarafından faiz oranları sıfır düzeylerine hatta negatif oranlara kadar indirilmiştir. Uygulanan bu politikaların Covid-19 krizine kadar geçen süreçte başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Para politikasının 2008 krizinden sonra beklenen canlılığı getirememesi, öncülüğünü kaybetmesine neden olmuştur. Covid-19 krizi ile beraber ciddi bir daralma süreci yaşayan dünya ekonomisinde devletler ciddi boyutlara ulaşan para ve maliye politikalarını uygulamaya koymuşlardır. Fakat Covid-19 ile gelinen noktada iktisat politikalarından maliye politikası öne çıkmış, para politikası maliye politikasının destekçisi konumunda olmuştur (Çolak, 2020: 299-301).

Covid-19 krizi, iktisadî krizin ötesinde bir sağlık krizidir ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Bundan kaynaklı olarak hükümetlerin sağlık alanında yaptıkları harcamalarda ciddi artışlar olmuştur. Sağlık krizi, uygulanan kısıtlamalar ve karantina önlemleri ile ekonomi alanında da etkilerini göstermiştir. Ekonomide arz ve talep taraflarının ciddi ölçüde etkilenmesiyle birlikte devletler çeşitli iktisadî tedbirler almak zorunda kalmıştır. Devletler, mevcut koşullarına uygun olarak Covid-19 krizine karşı farklı oranlarda teşvik paketleri uygulamaya koymuştur. Ülkeler mali önlem olarak; sağlık sistemini destekleme, işgücü piyasasını korumak adına destekler, vergi indirimleri, vatandaşlara doğrudan gelir desteği sağlama gibi tedbirler uygulamaya koymuştur. Parasal önlemler olarak; merkez bankaları tarafından faiz indirimleri ve rezerv katsayı oranlarında indirim, kredi kanalı ile likitide desteği sağlama gibi önlemler alınmıştır (Elgin ve Yalaman, 2020: 397-398).

Çizelge 2.17. Covid-19 kapsamında seçilmiş ülkelerin açıkladıkları mali destekler (Duran ve Acar, 2020: 63)

	Mali Tedbir Büyüklüğü	GSYH'ye Oranı %
ABD	2 Trilyon Dolar	10
Almanya	756 Milyar Euro	18
İngiltere	350 Bin GBP	11,8
Kanada	107 Bin Kanada Doları	6,2
Çek Cumhuriyeti	100 Bin CZK	1,8
İtalya	400 Milyar Euro	15
Rusya	140 Milyar RUB	1,8
Türkiye	100 Milyar Lira	2,3
İspanya	200 Milyar Euro	20
Japonya	1 Trilyon Dolar	20

Pandeminin iktisadî faaliyetlere derin bir darbe vurması sonucunda ülkeler çeşitli destek paketleri açıklamışlardır. Açıklanan bu paketlerin kapsamı 2008 krizindeki desteklerin boyutundan bir hayli yüksek olmuştur. Çizelge 2.17'den görüldüğü üzere ABD ve Japonya mali desteklerin büyüklüğü konusunda diğer ülkelerden ayrılmıştır. Ülkelerin açıkladıkları mali destek paketleri ülkelerin GSYİH'na ciddi bir yük oluşturmuştur (Duran ve Acar, 2020: 63).

Covid-19 ile mücadele kapsamında birçok hükümet, kapsamı ve boyutları farklılıklar içeren mali paketler ile sağlık sektörüne, firmalara ve hânehalklarına destek sağladı. Bu destekler Covid-19 krizinin iktisadî faaliyetler üzerinde yaratabileceği daha büyük tahribatları engelledi (Jacskon vd., 2021: 17). Genel olarak uygulanan mali desteklerde gelişmiş ülkeler, daha geniş mali enstrümanlara sahip olduklarından gelişmekte olan ülkelere kıyasla firma ve hânehalklarını daha geniş ölçüde desteklediler. Ülkeler kamu harcamalarını ciddi ölçüde artırıp kamu gelirlerinden de önemli ölçüde vazgeçti. Bu durum, özellikle pandemi ile birlikte küresel borç seviyesinin 226 trilyon dolar seviyesine geldiği göz önüne alındığında hükümetlerin pandemi sonrası genişletici maliye politikalarından daraltıcı maliye politikalarına geçmelerine neden olabilecektir (Gaspar vd., 2021).

2.5.1 ABD'de Alınan Mali Önlemler

ABD, Covid-19 kapsamında yaklaşık 2,3 trilyon doları bulan “CARES” yasasını ilân etmiştir. GSYİH'nın yaklaşık %11'ini oluşturan bu yasa kapsamında alınan önlemler şu şekildedir (IMF, 2021c):

- Bireylere bir kereye özel vergi indirimleri kapsamında 293 milyar ABD doları,

- İşsizlik yardımlarının kapsamını genişletmek adına 268 milyar ABD doları,
- Gelir bakımından düşük gelire mensup aileler için gıda güvenliği ağını sağlamak bakımından 25 milyar ABD doları,
- Krediler, garantiler ve kurumsal iflasları engelleyebilmek için 510 milyar ABD doları,
- Hastaneler için 100 milyar ABD doları,
- Eyalet ve yerel yönetimlere 150 milyar ABD doları transfer ve uluslararası yardım için 49,9 milyar ABD doları,
- 349 milyar ABD doları bağışlanabilir Küçük İşletme İdaresi kredileri ve işçi istihdam eden küçük işletmelere garantiler.

Kongre, aynı şekilde CARES yasası kapsamında her büyüklükteki işletmenin 221 milyar ABD doları tutarında vergi indirimleri ve vergi ertelemelerinden yararlanmasını kabul etti. 2020 yılı için bordro vergi ödemeleri 2021 ve 2022 yılına ertelenmiştir. 2020 yılının salgınla geçen kalan yılları için havacılık vergileri ertelenmiştir. Aynı şekilde yasa kapsamında, havayolları, kargo ve destek firmaları 30 Eylül 2020 yılına kadar istihdam seviyelerini korumak için sırasıyla 25 milyar dolar, 4 milyar dolar ve 3 milyar dolar hibe alması kararlaştırılmıştır. Kongre Covid-19 kapsamında 8,3 milyar dolarlık bir harcama faturasını da kabul etmiştir (OECD, 2020).

2.5.2 Almanya’da Alınan Mali Önlemler

Almanya’da Covid-19 kapsamında Mart 2020’de 156 milyar euro (GSYİH’nın %4,7’si), Haziran 2020’de 130 milyar euro (GSYİH’nın %3,9’u) ve Mart 2021’de ise 60 milyar euro (GSYİH’nın %1,7’si) olmak üzere üç mali paket açıklanmıştır. Bu paketler kapsamında alınan önlemler şu sùrette kaydedilebilir (IMF, 2021c):

- Sağlık ekipmanları, hastane kapasitesini artırma, Ar-Ge aşı çalışmaları için harcamalar,
- İş kayıplarının önüne geçebilmek için “Kurzarbeit” sübvansiyonu, işçi gelirleri, düşük gelire mensup ailelere genişletilmiş çocuk bakım yardımları, serbest meslek sahiplerine ve küçük işletmelere yardımlar,

- Faizsiz vergi ertelemeleri, 2 milyar euroluk risk sermayesi finansmanı, işsizlik sigortası ve ebeveyn izin yardımlarının sürelerinde geçişi uzatma,
- Haziran ayında açıklanan teşvik paketinde; geçici KDV indirimleri, ailelere gelir desteği verilmesi, KOBİ'ler için hibeler, yerel yönetimler için mali destekler, yeşil enerji ve dijitalleşmeye yönelik yatırımlar ve sübvansiyonlar, ihracatçılar için genişletilmiş kredi garantileri,
- Ağustos ayında hükümet, kısa çalışma ödeneğinin süresini 12 aydan 24 aya uzatılması,
- Yeni oluşturulan ekonomik istikrar fonu ve kamu kalkınma bankası aracılığı ile farklı büyüklükteki firmalar, kredi sigortacıları ile kâr amacı gütmeyen kuruluşlar için 757 milyar euro (GSYİH'sının %24) tutarına kadar garantilerin hacmini ve kamu garantilerine erişimi genişletilmiştir.

Hükümetin aldığı mali önlemlere ek olarak birçok yerel yönetim, ekonomileri desteklemek adına 141 milyar euro destek ve devlet kapsamında 70 milyar euro kredi garantilerini duyurdu. Bunlara ek olarak hükümet, yeni gelen varyant tehlikeleri ve tekrar yaşanan kapanmalara önlem olarak aileleri ve genç işçileri mali yönden desteklemek adına mali tedbirlerin kapsamını genişletti. Avrupanın en güçlü ekonomisine sahip olan Almanya, salgından önce bütçe fazlalığı bulunmasının da avantajı ile kapsamlı vergi indirimi önlemleri almıştır (IMF, 2021c).

2.5.3. İngiltere'de Alınan Mali Önlemler

İngiltere 11 Mart 2020 tarihinde pandeminin olumsuz etkilerine karşı mali tedbirleri açıkladı. Bu paket kapsamında, pandeminin yarattığı olumsuz ekonomik koşulları dizginlemek için 3,5 milyar dolarlık bir mali paket ve hastalık izninde 2,5 milyar dolara kadar artan bir ulusal bütçe yer alıyordu (Jacson vd., 2021: 92). Bu paket içeriğinde, işten çıkarılmak yerine izine çıkartılan işçilerin maaşının %80'nini devletin karşılayacağı belirtildi ve bu kapsamda ayda çalışan başına 2500 sterline kadar maliyet üstlenildi. 2020 Mart ayında ilaveten işletmelere 20 milyar sterlin doğrudan destek ve şirketlere 330 milyar sterlin devlet destekli krediler açıklandı (Parker vd., 2020).

Hükümet Covid-19 ile mücadele kapsamında işletmelerin krediye ulaşımını kolaylaştırmak adına üç ayrı kredi planı başlattı. Buna ilaveten, KOBİ'ler için elli bin

sterline kadar olan kredilerde %100 garantili Bounce Bank kredi planını uygulamaya aldı. 2020 yılı ikinci çeyreğinde KDV ödemeleri mali yılın sonuna, serbest meslekler için gelir vergisi ödemeleri 6 aya kadar ertelendi. Dokuz ay boyunca geçerli olan Ticari Kredi Reasürans planı ile ticari kredi garantilerinde 10 milyar sterlin garanti ve Innovate UK aracılığı ile ticari Ar-Ge için 750 milyon sterlin hibe ve kredi desteği sağlandı (IMF, 2021c; OECD, 2020).

Temmuz 2020 yılında İngiltere hükümeti istihdamı korumak ve ekonomik toparlanmayı sağlamak için bir önlem paketi duyurdu (IMF, 2021c):

- Şiketlere izinli çalışan kişi başına 1000 sterlin desteği, işsizlik riski altında bulunan genç işçilere altı ay boyunca haftada 25 saat asgari ücret ödemesi,
- Ağırhama, konaklama, turistik yerler için KDV indirimleri ve emlak vergisi indirimleri,
- Alt yapıya yönelik kamu harcamalarının artırılması,
- Ağustos ayı boyunca dışarıdan yemek yemeyi desteklemek için sübvansiyonlar,
- Karantinaya girmek durumunda kalan ve düşük gelirli hânehalkları üyeleri için sırasıyla 130 sterlin ve 182 sterlin ödenmesi,
- Salgın nedeniyle kapatılmak durumunda kalınan işletmelere her üç haftada bir olmak suretiyle 1500 sterline kadar destek sağlanması kararlaştırılmıştır.

5 Ocak 2021 yılına gelindiğinde İngiltere, şirketler için 4,6 milyar sterlinlik yeni bir mali destek paketini açıkladı. İşletmelerin her birinin dokuz bin sterlin talep edebileceği bu paket kapsamında altı yüz bin perakende, konaklama ve eğlence şirketleri için 4 milyar sterlin tek seferlik hibeler, bu hibelerden yararlanamayacak fakat kısıtlama önlemlerinden zarar gören işletmeler için ise 594 milyon sterlinlik isteğe bağlı fon ilân edildi (IMF, 2021c).

2.5.4. Brezilya'da Alınan Mali Önlemler

Kongre yaşanan Covid-19 sürecini bir kamu felaketi olarak nitelendirmiş ve faiz dışı bütçe dengesi hedefini askıya aldığını duyurmuştur. Kamu felaketi olarak adlandırılan Covid-19 kapsamında; sağlık harcamalarının artırılması, tıbbi malzeme ithalatındaki vergilerin azaltılması, gelir düzeyi düşük olan hânehalklarına geçici gelir destekleri, kayıt dışı ve düşük gelirli işçiler için nakit desteği, emekliler için 13.

emeklilik ödemesi yapılması ve Brezilya’da yoksul aileler için uygulanan ‘‘Bolsa Familia’’ uygulamasının pandemi nedeniyle genişletilmesi yer alıyordu (IMF, 2021c). Brezilya’da 26 Mart 2020 tarihinde Covid-19 ile mücadele kapsamında 150 milyar dolarlık bir ekonomik teşvik paketi duyuruldu. Bu kapsamda duyurulan önlemlerden bazıları şunlardır (KPMG, 2020):

- Brezilya Senatosu, kayıt dışı çalışan işçilere 116 dolar ve aileyi geçindirmek ile sorumlu annelere 232 dolar gelir desteği sağlanmasını öngören yasayı onayladı.
- Çalışma saatlerinin ve ücretlerin azaltılması ve iş sözleşmesinin askıya alınması durumunda Federal kaynaklar tarafından destek sağlanacağı duyuruldu.
- Mikro ve küçük işletmeler için 1 milyar dolara kadar kredi ve devlete ait Federal Tasarruf Bankası küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerine 15 milyar dolara yakın kredi desteği ve bazı kredi türlerinde müşterilerin faiz oranlarını düşürdü ve 2 aya kadar ödeme ertelemeleri sağladı.
- Banco do Brasil, işletme sermayesi, yatırımlar, alacakların ön ödemesi, tarım işletmeciliği ve bireylere yönelik kredilere 20 milyar dolarlık limit artış olanağı ve 13 milyon müşteri için limit artışı sağladı.
- Febraban (Brezilya Bankalar Federasyonu), ülkedeki en büyük beş bankanın bireylerin borçlarının vadelerinin 60 gün uzatılabileceğini duyurdu.

Covid-19 ile mücadele kapsamında uygulanan politikalar sâdece mali politikalar ile sınırlı kalmamıştır. Maliye politikaları yanında ülkeler para politikasını da uygulamaya koymuşlardır. Merkez bankaları aracılığıyla politika faizi ve zorunlu karşılık oranlarında indirimler yapılmıştır. Bu hamlelere ilaveten; merkez bankaları aracılığı ile hazine ve devlet kurumları tahvillerinin satın alınması ve aynı şekilde merkez bankaları vasıtasıyla firmalara kredi kanallarının açılması gibi para politikası uygulamaları hayata geçirilmiştir (Elgin ve Yalaman, 2020: 401).

Japonya Merkez Bankası, Avrupa Merkez Bankası ve FED gibi önde gelen merkez bankaları parasal genişlemede öncü konumda yer almışlardır. Bu bağlamda, FED politika faizini 0-0,25 düzeylerine indirmiş ve 700 milyar dolarlık varlık alımını açıklamıştır. Avrupa Merkez Bankası’nın politika faiz oranı salgın öncesi -%0,5 düzeyinde bulunmaktaydı. İngiltere Merkez Bankası ise Covid-19 kapsamında politika faiz oranında 50 baz puan indirime giderek %0,25 olarak belirlemiştir. FED

örneğine bakıldığında 2007 sonuna gelindiğinde bilanço 890 milyar dolar iken Haziran 2020 sonunda bilanço 7 trilyon dolar seviyelerine ulaşmıştır (Çolak, 2020: 299; Yıldırım, 2020: 16-18).

2020 yılı özelinde uygulanan genişletici para politikaları, hânehalklarının tüketiminin düşük olması yani küresel talebin düşük seviyede seyretmesi nedeniyle enflasyon probleminin neden olmamış, bu da merkez bankalarının elini güçlendirmiştir. Fakat 2021 yılına gelindiğinde tablo tersine dönmüş merkez bankaları bilançoları aşırı artış göstermiş, enflasyon küresel bir problem hâlini almıştır. Bu durum politika yapıcıları enflasyon ve büyüme arasında bir takasa itmiştir. Gelecekte oluşabilecek iktisadî kriz olgularına karşı aşırı artan bilançoğu daraltmak, Rusya-Ukrayna savaşının maliyetleri yükseltmesinin de etkisiyle İngiltere Merkez Bankası ve FED faiz artışına gitmiş ve faiz artırımlarına devam edeceğinin sinyallerini vermiştir.

2.6. Salgının Sektörel Etkileri

Pandemi, Çin'de ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılması ile geniş çaplı karantina önlemleri uygulanmıştır. İnsan sağlığını korumak adına devletlerin aldığı bu koruyucu önlemler, ekonomik aktiviteleri durma noktasına getirmiştir. Buna paralel olarak sektörler, pandemiden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu etkiler, sektörler arasında farklılık göstermiştir. Temasın yoğun olduğu; perakende, konaklama, ulaşım, eğlence, sanat, yeme-içme, spor, eğitim gibi sektörler pandemiden sert bir darbe alarak ciddi gelir azalışlarına maruz kalmışlardır. 2020 yılının ikinci çeyreği baz alındığında geçen yıla kıyasla temas yoğun sektörler tarihi daralmalar yaşamıştır. Müşteri ve işçilerin arasında temasın daha az olduğu sektörler pandemiden daha az etkilenmiştir. Aynı zamanda pandemi koşullarında uzaktan çalışma modeline geçebilen işletmelerin de salgından daha az etkilendiği görülmüştür (Canton vd., 2021: 2).

Pandemi koşullarına alışılması ve kısıtlamaların gevşetilmesi ile birlikte 2020 yılı Eylül ayına gelindiğinde sektörlerde bir toparlanma baş göstermiştir. Pandemi öncesi seviyelerden uzak olsa da bu toparlanma toptan ve perakende ticarete olumlu seyretmiştir. Bununla birlikte dijital ürün, gıda gibi temel ürün, temizlik malzemeleri ve koruyucu ekipman üreten sektörler, elektronik sektörü pandemiden çok fazla etkilenmemişlerdir. Hizmetler sektöründeki toparlanma bu sektörün doğası gereği

temas yoğun olmasından dolayı daha yavaş gerçekleşmiştir (Pain, 2020; European Comission, 2021). Çizelge 2.18’de sektörlerin pandemiden etkilenme dereceleri gösterilmiştir.

Çizelge 2.18. Covid-19’dan etkilenme derecesine göre sektörler (ECLAC, 2020)

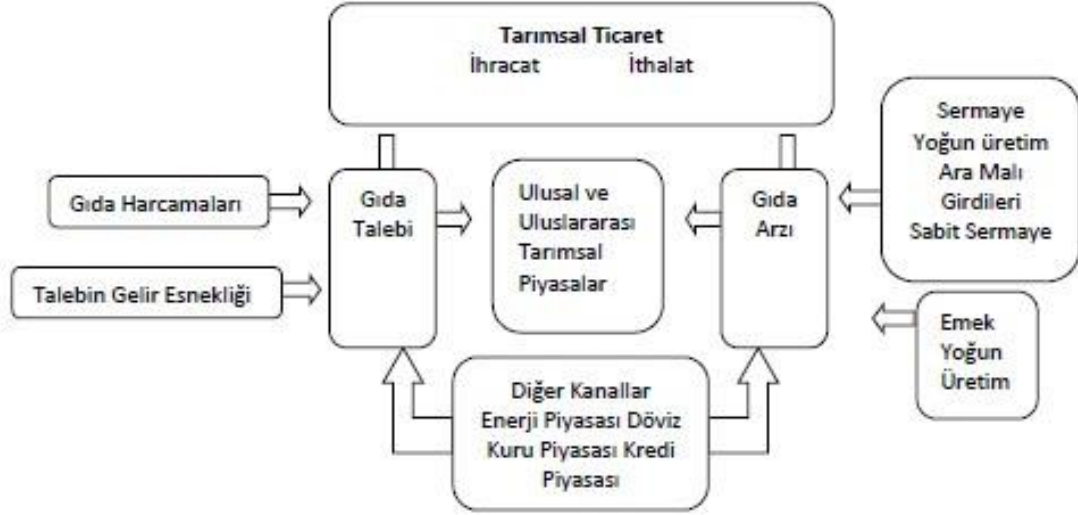
Yüksek Derecede Etkilenen Sektörler	Orta Derecede Etkilenen Sektörler	Düşük Derecede Etkilenen Sektörler
Turizm Servisleri	Elektrik, Su, Gaz	Gıda sanayi
Otel ve Restoran	İnşaat ve İnşaat Malzemeleri	Tarım, Hayvancılık ve Balıkçılık
Kültür Endüstrisi, Moda ve Sanat	İş Hizmetleri	Tıbbi Malzeme ve Ekipman
Ticaret	Mali Faâliyetler	İlaç Tedavisi
Mal Onarımı	Kimyasallar	Telekomünikasyon
Ulaşım	Mobilya ve Ahşap	Ambalajlama
Araçlar ve Parçalar	Elektronik, Makine ve Teçhizat	Hayvancılık, Balıkçılık
Spor	Madencilik	Temizlik Malzemeleri

2.6.1. Covid-19’un Tarım Sektörüne Etkisi

Tarım sektörü, insanların ve hayvanların yaşamlarını idame ettirebilmeleri açısından hayati öneme sahiptir. Beslenme gibi temel ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan tarım sektörü, dünya nüfusunun gıda arz güvenliğini yerine getirmektedir. Yapısı gereği doğa koşullarından çabuk etkilenme potansiyeline sahip olan bu sektör, pandemi koşullarında insanların beslenme ihtiyacı bakımından büyük risk teşkil etmiştir. Tarım sektörünün farklı sektörlerle girdi ve istihdam sağlama, sektörlerin ürettiği mallara talep sağlama gibi işlevleri olduğu düşünüldüğünde diğer sektörleri de olumsuz etkileme riski taşımaktadır (Narin, 2021: 53).

Tarım sektörü, girdi yoğun bir sektördür. Her bir üretim faktörünün kullanım derecesi tarımsal sistemler içerisinde değişkenlik gösterebilir. Bu da çiftçilerin girdi maliyetlerinde farklılıklar meydana getirmektedir. Bu farklılıklar; ulaşım sistemlerinde oluşan aksaklıklar, tıkalı yol ve limanlar, gümrük işlemlerindeki gecikmeler, kredi eksikliği, yüksek faizler, sermaye maliyetleri ve döviz kurlarındaki dalgalanmalar gibi çok sayıda etkenden kaynaklanabilir. Pandemi ile oluşan bu gibi riskler tarımda maliyetlerin artma tehlikesine yol açabilmektedir. Aynı zamanda ara girdiler arasında bulunan; gübre, böcek ilaçları, tohumlar ve yemlerin tedariği zordur. Pandemi nedeni ile bu girdilerin arzında oluşabilecek bir düşüşün, potansiyel bir arz kesintisine sebebiyet vermesi mümkündür (Schmidhuber, 2020: 1). Şekil 2.6’da

tarım sektörünün Covid-19'un tarım sektöründe etki oluşturabileceği arz, talep, ticaret kanalları ve enerji, döviz kuru piyasası, kredi piyasası kanalları ve birbirleriyle olan bağlantıları gösterilmiştir.

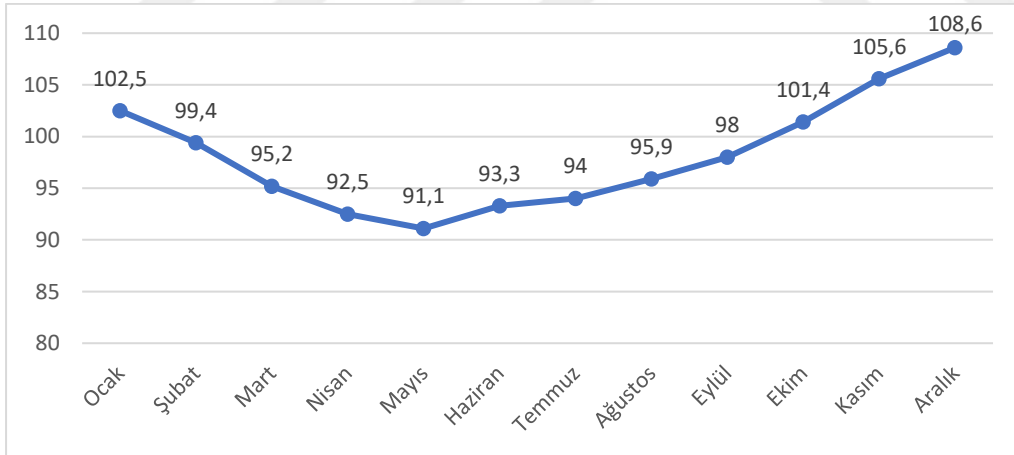
Şekil 2.6. Covid-19'un tarım sektörünü etkileme kanalları (Schmidhuber, 2020: 10)

Tarım sektörü yalnızca ara girdilere bağlı değildir. Ara girdilerin yanında yapılar ve makinalar gibi sabit sermayelere de bağlı konumdadır. Tedarik zincirinde Covid-19 pandemisi nedeniyle meydana gelebilecek bir aksaklık sâdece ara girdilerin ulaşımını etkilemez. Bunun paralelinde ahırlar ile depoların bakımı için gerekli olan yedek parçalar gibi sabit üretim faktörlerinin tedarikinde de aksaklıklar meydana getirir. Genel olarak bakıldığında bu girdiler üretim üzerinde âni bir düşüşe neden olmaz. Fakat pandeminin süresinin uzaması tehlikesine karşı yedek parça eksikliği ve yenileme yatırımları orta vadede tarım sektörünün gelişiminde bir yavaşlamaya sebebiyet verebilir (Schmidhuber, 2020: 12).

Salgın nedeniyle tarım ihracatçısı ülkeler, öncelikle kendi iç taleplerini karşılama düşüncesine ağırlık vermişlerdir. Rusya, Kazakistan, Belarus, Ermenistan, Kırgızistan ülkelerinin oluşturduğu Avrasya Ekonomik Birliği, birçok tarım ürününün pandemi etkisini gözeterek ihracatını kısıtlamış, böylece pandemi ile tarım sektöründe korumacı politikaların arttığı görülmüştür. Aynı zamanda tarımsal üretimde güçlü konumda olan Çin, ABD, Fransa, İspanya, Rusya ve İtalya gibi ülkelerin pandemiden etkilenmesi tarım sektörünü tehlikeye sokmuştur. Bu durum, dışa bağımlı tarım ithalatçısı konumunda bulunan ülkeler açısından tehlike arz etmiştir. Gıda stoklarının azalması, tedarik zincirinde yaşanan bozulmalar ve emek arzındaki problemler nedeni ile aç kalma korkusunun yaşanmasına bunların

paralelinde ise insanların paniğe kapılmalarına neden olmuştur. Bununla beraber stokçuluk, marketlerde kuyruklar yaşanmıştır. Bu noktada sâdece Covid-19 dönemi özelinde değil, genel olarak olağan dışı bir durum söz konusu olduğunda bu ülkelerin tarım sektöründeki politikalarını gözden geçirmeleri gerekliliği ortaya çıkmıştır (Gülçubuk, 2020: 9-10; Koç ve Staub, 2021: 95).

Pandemi ile birlikte, Food and Agriculture Organization (FAO) verilerine dayanılarak 2020 yılının ikinci çeyreğinde 2019 yılı Ocak ayı sonrasında fiyatlar en düşük seviyeleri görmüştür. Salgın kaynaklı düşen talep, petrol fiyatlarında ciddi düşüşler ve pozitif seyreden hava koşulları fiyat düşüşlerinde etkili olmuştur. Hububat grubu fiyatları, pandeminin sert geçtiği ikinci çeyrekte fiyat istikrarını korumuş, pirinç ve buğday fiyatlarında artış görülmüştür. Özellikle bu dönemde pirinç fiyatlarındaki artışı, lojistik sektöründeki aksaklıklar ve Vietnam'ın uyguladığı ihracat yasağı tetiklemiştir. Mısır fiyatları ise artan arza karşılık pandemi nedeniyle talebin düşmesine paralel olarak ciddi bir düşüş göstermiştir. 2020 Mart ayında dengeli seyreden buğday fiyatları, 2020 Nisan ayı itibariyle artış göstermiştir. Şekil 2.7'de pandemi döneminde gıda fiyatlarının seyri gösterilmiştir (Eren, 2020: 3; Gülçubuk, 2020: 9-10).

Şekil 2.7. 2020 yılı gıda fiyat endeksi (Aylık) (FAO, 2022)

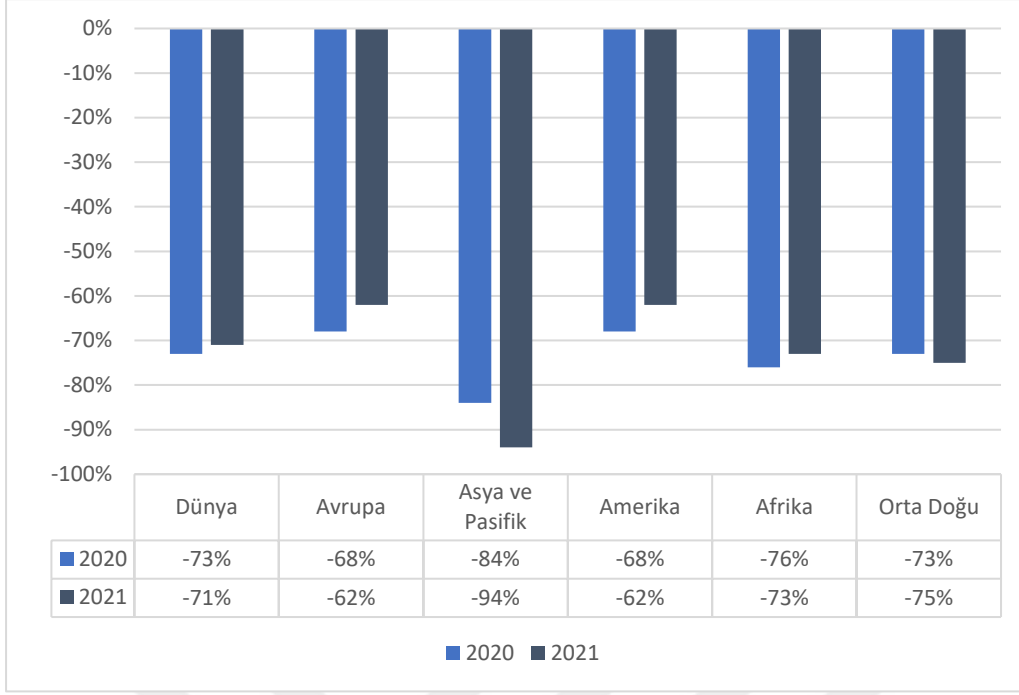
Şekil 2.7'de de görüldüğü üzere pandeminin en sert hissedildiği 2020 yılı ikinci çeyreğinde gıda fiyatları ciddi düşüş göstermiştir. 2020 Mayıs ayında gıda fiyat endeksi 91,1'i görerek ciddi bir düşüş kaydetmiş, ardından yukarı yönlü bir ivme kazanmıştır. 2020 Aralık ayında 108,6 olarak gerçekleşen gıda fiyat endeksi, 2022 yılının şubat ayına gelindiğinde 140,7 olmuştur. 2022 yılı ile gelinen noktada görülmektedir ki her ne kadar salgının etkilerinin hafiflediğine yönelik bir algı oluşsa

da gıda enflasyonu ciddi bir problem hâline gelmiştir. 2022 yılı Şubat ayında küresel gıda fiyat endeksi tüm zamanların zirvesine ulaşmıştır. Bitkisel yağ ve süt ürünleri bu alanda en çok artış yaşayan ürünler olmuştur. 2022 Şubat ayındaki 140,7'lik oran, 2022 Ocak ayına kıyasla %3,9 bir önceki yıla kıyasla ise %20,7 daha yüksek olmuştur. Gıda fiyatlarında meydana gelen aşırı artış özellikle gıdada ithalata bağımlı ülkelerde yoksul hânehalkları açısından önemli bir risk oluşturmaktadır (FAO, 2022).

Covid-19'dan birçok sektör ciddi yara almıştır. Tarım sektörü ise Covid-19'dan en az etkilenen sektörlerden birisi olmuştur. Bunun nedeni tarımsal ürünlerin talep esnekliğinin düşük olmasıdır. Yani yaşam için zaruri bir sektör olması nedeniyle tarım sektöründen vazgeçiş diğer sektörlerle göre mümkün olmamaktadır (Gülçubuk, 2020: 8).

2.6.2. Covid-19'un Turizm Sektörüne Etkisi

Turizm sektörü, birçok ülke açısından önemli bir gelir kalemidir. Özellikle turizm sektörü, GSYİH'nda büyük yer tuttuğu ülkelerin ekonomilerinde bir dengeleyici rol üstlenmektedir. Yapısı gereği kırılgan bir sektör olmasından kaynaklı olarak birçok faktörden olumsuz etkilenebilmektedir. Oluşabilecek bir doğal afet, salgın, siyasi ve sosyal gelişmeler turizm sektörünü olumsuz şekilde etkileyebilir. Bu durum sonucunda ülkeler elde edebilecekleri turizm gelirlerinden mahrum kalabilirler. Bu sektörde oluşabilecek bir kriz, turizmle bağlantılı olan seyahat, konaklama, ulaşım gibi bir çok sektörü de olumsuz etkileyebilir (Bayram vd., 2021: 43-44).

Şekil 2.8. Bölgelere göre uluslararası turist varışları (% değişim 2019) (UNWTO, 2022)

Covid-19 pandemisinden önemli ölçüde etkilenen sektörlerden birisi turizm sektörü olmuştur. Dünya genelinde uygulanan karantina önlemleri, seyahat kısıtlamaları, küresel talepte yaşanan büyük düşüş ile birlikte uluslararası turist varışları Şekil 2.8’de görüldüğü üzere 2020 yılında %73 oranında azalış göstermiştir. 2020 yılında 2019 yılına kıyasla yaklaşık 1 milyar daha az varış kaydedilmiştir. Asya-Pasifik %84’lük düşüş ile bu anlamda en büyük düşüşü göstermiştir. Avrupa ve Amerika bölgelerindeki varışlarda yaklaşık %68 düzeylerinde düşüş görülmüştür. Orta Doğu ve Afrika’da ise sırası ile %73 ve %75 oranlarında düşüşler kaydedilmiştir. Uluslararası seyahatlerdeki bu düşüşler, ihracat gelirlerinde 2019 yılına kıyasla reel olarak %63’lük düşüş ile yaklaşık 1,1 trilyon dolar kayba neden olmuştur (UNWTO, 2021).

2021 yılında turizm sektörü, 2020 yılına kıyasla 15 milyon daha fazla uluslararası turist varışı ile %4 civarında düşük de olsa bir toparlanma yaşamıştır. Şekil 2.8’de belirtildiği gibi 2021 yılında pandemi öncesi seviyenin %71 altında kalmıştır. Avrupa ve Amerika diğer bölgelere kıyasla turizm sektöründen daha az yara almıştır ve daha güçlü toparlanma sinyalleri vermiştir. Asya ve Pasifik, 2021 yılında %94’lük bir düşüş ile turizmden pandemi kaynaklı büyük yara almaya devam etmiştir. Aşılama oranlarının artması, tüketici güveninin artması ile birlikte turizmde 2022 yılında biraz

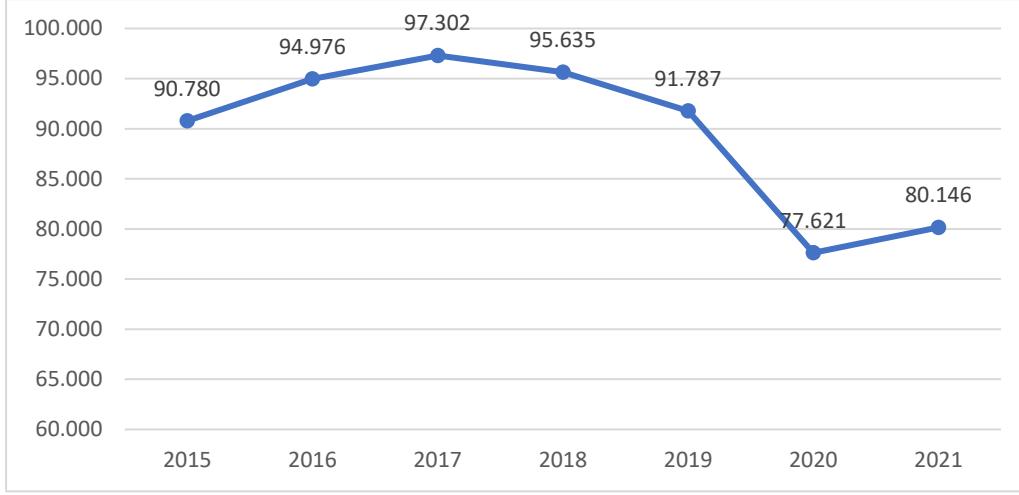
daha güçlü toparlanma beklense de pandemi öncesi seviyelerin altında kalmaya devam edeceği öngörülmektedir (UNWTO, 2022).

2.6.3. Covid-19'un Otomotiv Sektörüne Etkileri

Otomotiv sektörü, büyüklüğü ve ülke ekonomilerine pozitif etkisi bakımından önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu sektör insanların ulaşım faaliyetlerini yerine getiren araçlar üretmenin yanında teknolojik ve toplumsal ilerleme noktalarında büyük rol oynamaktadır. Milyonlarca insana istihdam fırsatı sunan otomotiv sektörü, 2017 yılı ile birlikte 1,9 trilyon dolar brüt katma değer üretilip 84,8 milyar dolar Ar-Ge yatırımlarına ulaşmıştır. Ülkelerin GSYİH'larında önemli yere sahip olan otomotiv sektöründe üretim yoğunluğu, son yıllarda Avrupa ve ABD'den Asya bölgesine doğru kaymıştır (KPMG, 2019).

Ülke ekonomilerinde önemli bir ihracat kalemi konumunda bulunan otomotiv sektörü, dış ticaret dengesi hususunda önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda bu sektör demir-çelik, yazılım, plastik, akaryakıt, elektronik gibi sektörlerin büyümesinde de pay sahibidir. Otomotiv sektörünün salgından etkilenmesi ekonominin birçok kanalını olumsuz bir şekilde etkileme potansiyeline sahiptir (Polat, 2020: 505).

Covid-19 etkisinin hissedilmesi ile beraber otomotiv sektörü olumsuz etkilenmeye başlamıştır. Salgının ortaya çıktığı Çin'de otomotiv satışları Şubat 2020 yılında %73 azalış göstermiştir. 2020 Nisan ayına gelindiğinde ABD ve Avrupa'da düşüşler sırasıyla %47 ve %80 düzeylerinde olmuştur. 2020 yılının üçüncü çeyreğinden 2021 yılının ilk çeyreğine kadar otomotiv sektörü toparlanma ivmesi kazanmıştır (Hensley vd., 2021).

Şekil 2.9. Yıllara göre dünyada otomotiv üretimi (OICA, 2022)

Şekil 2.9'da yıllara göre dünyada otomotiv üretimi gösterilmiştir. Buna göre dünya otomotiv üretimi, 2018 yılında yaklaşık 96 milyon, 2019 yılında ise bir daralma yaşayarak yaklaşık 92 milyon olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında salgının etkisi ile birlikte üretim, yaklaşık 78 milyon gerçekleşerek önemli bir düşüş göstermiştir. Araç satışları ise 2019 yılında 90,4 milyon iken 2020 yılında 78 milyon satışa düşmüştür. Avrupa'da bu düşüşler yoğun hissedilmiştir. Otomotiv pazarı, salgın etkisi ile beraber %20 oranında daralma göstermiştir. Pazarın önemli ülkelerinden olan İngiltere'de salgın etkisi ile 1950'li yıllarda gerçekleşen satış oranları gerçekleşmiştir (KPMG, 2021: 3-6).

2.6.4. Covid-19'un Lojistik Sektörüne Etkileri

Lojistik, üretilen ürünün yalnızca taşınması işlemi değil bununla birlikte üretilen ürünlerin tüketiciye ulaşma sürecindeki faaliyetleri de kapsamaktadır. Lojistik sektörü, günümüz işletme dünyasında fark yaratan bir işleve sahiptir. Lojistik sektörü, küreselleşmenin hız kazanması ve uluslararası ticarete artan bağlılık, teknolojik gelişmeler, nüfus oranlarının artmaya devam etmesi gibi etmenler nedeniyle büyük önem kazanmıştır. Bunun sonucu olarak devletler, ulusal ve uluslararası işletmeler bazında lojistik sektörü önemli bir paya sahiptir. Bu sektörde gelişmişliği yakalamak; müşteri memnuniyeti, rekabet gücünü kazanma, kaynak israfını önleme ve sürdürülebilirlik gibi alanlar açısından avantaj sağlamaktadır (Wolff ve Yıldız, 2018: 187).

Lojistik sektörü, taşımacılık ve küresel ticaret birbirleri ile güçlü bir korelasyon içerisinde bulunmaktadır. Ülkeler, Covid-19 pandemisine karşı korumacı politikalara

başvurmuş, sınırlarını geçici olarak kapatmış, sınırlarda çok sıkı denetimler uygulamışlar, bu da araç araç kuyruklarının oluşması ile taşımacılıkta gecikmelere sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda taşımacılık sektörü âdeta bir çöküş yaşamıştır. Buna paralel olarak uluslararası ticarete salgın nedeniyle büyük bir daralma meydana gelmiştir. Tüm bu olumsuzluklar hâliyle lojistik sektörüne olumsuz yansımıştır (Akçacı ve Çınaroğlu, 2020: 451).

Salgının küresel tedarik zincirinde kilit role sahip olan Çin'de meydana gelmesi diğer ülkeler açısından üretim yapma konusunda ciddi sıkıntılara yol açmıştır. Salgın ile tüketiciler de taleplerini büyük ölçüde azaltmışlardır. Çin ihracatında meydana gelen azalış ile birlikte konteyner seferlerinde düşüşler yaşanmış, boş konteynerler geri gelememiş, bunların paralelinde maliyetler artış göstermiştir. Lojistik sektöründe bahsedilen bu olumsuz tabloların yanında bu dönem özelinde e-ticarete yaşanan gelişmeler sektör açısından olumlu olmuştur. Aynı zamanda pandemi döneminde lojistik sektörünün hayati bir öneme sahip olduğu net bir şekilde görülmüştür. Tıbbi malzemeler, ilaçlar, zaruri ihtiyaçların tüketiciye ulaştırılma noktasında bu sektör önemli pay sahibi olmuştur (Keser, 2021).

2.6.5. Covid-19'un İlaç Sektörüne Etkileri

İlaç sektörü, üretim sürecinin başka sektörlerle kıyasla çok daha uzun olduğu, yüksek bir yatırıma ve sermaye birikimine dayalı olması ile yeni piyasaya girişlerin oldukça zor olduğu bir sektördür. Gelişmiş ülkelerin egemen olduğu dünya ilaç pazarının %95'ine uluslararası alanda faaliyet gösteren şirketlerin sahip olması nedeniyle rekabet gücü oldukça yüksektir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022: 1).

Sektöre ticari açıdan bakıldığında toplam ticaret hacmi 1,42 trilyon doların üzerinde olan ilaç pazarında son 20 yılda önemli büyüme adımları atılmıştır. Bu alanda en önde gelen ilaç şirketlerinin çoğu ise ABD'de bulunmakla beraber dünya pazarında da açık ara farkla en büyük ilaç pazarına ev sahipliği yapmaktadır (Mikulic, 2021).

ABD'nin küresel bazda %50'lere dayanan pazar payına sahip olmasının nedeni olarak serbest piyasa sisteminin önde gelen ülkelerinden biri olması ve devlet tarafından fiyat denetimlerinin bulunmaması gösterilmektedir. Ayrıca uluslararası ilaç firmalarının dünyada sınırlı sayıda Ar-Ge merkezleri bulunmakla birlikte bu merkezler genelde ABD, Almanya, İsviçre, İngiltere, Japonya gibi gelişmiş ülkelerde bulunmaktadır (Kayserili ve Kıyak, 2019: 252). İlaç sanayinde ABD'den sonra ikinci

en büyük üretim merkezi ise AB olup, sıralamada AB'yi Japonya takip etmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022: 2). Diğer taraftan, söz konusu ülkeleri içine alan gelişmiş ekonomilerdeki yoğun tüketim yine gelişmiş ekonomilerdeki üretim ile karşılanmaktadır.

Tüm ülke ekonomilerinin hazırlıksız bir şekilde yakalandığı Covid-19 pandemisi, dünya ilaç sektörünün olağan piyasa akışını sürdürmesini zorlaştırmıştır. Ayati vd. (2020) tarafından salgının ilaç sektörü üzerindeki etkilerini geniş kapsamlı incelendiği çalışmada kısa vadede gerçekleşen etkileri: talepte meydana gelen değişiklikler, arzda yaşanan sıkıntılar, yüz yüze iletişimin yerini dijital platformlara bırakması ve Covid-19 salgınının tedavisi için gerekli ürünlere ve hastalığı önleyici aşya kayması olarak sıralamaktadır. Özellikle tüketici taleplerinde kronik hastalıklara yönelik ilaçlara ve bağışıklık sistemi güçlendirici ürünlere talebin artması gibi sonuçlar doğurarak bazı ürün gruplarının stoklarının erimesine neden olabilmektedir. Diğer taraftan arz kaynaklı hammadde temininde gecikmeler yaşanarak hammadde fiyatlarında artışlar görülebilmektedir. Bu sorunların çözümü için ilaç endüstrisi, salgına karşı potansiyel tedavi yöntemlerine ilişkin araştırma geliştirme faaliyetlerinden kriz zamanında ortaya çıkan tedarik sıkıntılarını dengelemeye kadar tüm birimlerde hükümetlerle koordinasyon ve iş birliği içerisinde bulunmuştur (Ayati, 2020). Özellikle gelişmiş ekonomiler, çeşitli lojistik aksamalara karşı direnç göstererek halka mali yardım sağlamış ve sağlık hizmetlerini uzaktan dijital ortamlara kaydırmıştır (IQVIA, 2022).

Şekil 2.10. Küresel ilaç pazarı (Covid-19 aşıları hariç mevcut görünüm) (KPMG, 2020: 4; IQVIA, 2022: 9)

Şekil 2.10'a göre aşı çalışmaları dahil edilmediğinde dünya ilaç sektörünün yıllar itibariyle kazancına yer verilmiştir. Buna göre sektörün yıllar itibariyle büyüme sürecine girdiği görülmektedir. Demografik değişim, ortalama yaşam sürelerindeki yükseliş, tedavisi bulunmamış hastalıklar ile kronik eğilimler, sosyal küreselleşme, kalkınmaya bağlı sağlık hizmetlerine erişimdeki artış ve sosyal devlet olgusunun doğuşu dünya ilaç sektörünün büyümesinde önemli rol oynamıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022: 1).

Covid-19'un görülmesi ile karantina süreçlerinin başlaması arasında geçen sürenin çok kısa oluşu ve sağlık ile ekonomi alanında hızlı bir şekilde oluşan etkileşim nedeniyle hükümetler hızlı karar verme süreçlerine girmişlerdir (Moreira ve Hick, 2021: 264-265). İnsanlar açısından değerlendirildiğinde belirsizlik olgusunun hâkim olduğu bir süreç yaşanmış, ilaç şirketleri ve bilim insanları açısından bakıldığında ilk tespit edildiği andan itibaren virüsün yayılmasını önlemeye yönelik aşı ve ilaç geliştirme çalışmaları başlatılmıştır. Covid-19 sürecinde aşı geliştirme için yeni teknolojiler kullanılmıştır. Bir aşının güvenliği ve etkinliği için kapsamlı testler gerekmektedir. Yaşanan bu süreçte yeterli veri elde edildiğinde izin, inceleme ve onay basamaklarının hızlandırıldığı mekanizmalar gündeme getirilmiştir (Yalnız ve Akgül, 2020: 100). 2020 yılının son ayına gelindiğinde ise geliştirilen aşılar 31 Aralık 2020 tarihine kadar yaklaşık 50 ülkede uygulanmaya başlanmıştır. 2021 yılına gelindiğinde dünya için aşılama yılı olmuştur. Ülkelerin acil onay kullanıma sunulduğu aşılarda ile dünya üzerinde 23 Temmuz 2022 tarihine kadar 12,28 milyar

doz aşısı uygulanarak dünya nüfusunun %66,9'u en az bir doz Covid-19 aşısı almıştır (Our World in Data, 2022).

Çizelge 2.19. 2022'de Dünyanın en büyük ilaç ve sağlık sigortası şirketleri (Jennings, 2022)

Sıralama	Şirket	Ülke	Satış (milyar \$)	Kâr (milyar \$)	Piyasa değeri (milyar \$)
1	UnitedHealth Group Incorporated	ABD	297,6	17,5	490,2
2	Johnson & Johnson	ABD	94,9	19,8	477,4
3	CVS Health Corporation	ABD	292	7,9	133,5
4	Pfizer Inc.	ABD	81,5	22	271,8
5	AbbVie, Inc	ABD	56,2	11,5	273,8
6	Novartis AG	İsviçre	51,6	24,1	200,7
7	Roche Holding AG	İsviçre	68,7	15,2	308,1
8	Cigna Corporation	ABD	174,3	5,4	81,2
9	Merck & Co., Inc	ABD	50,4	13	213,8
10	Anthem, Inc.	ABD	144,3	6,2	121,3
11	Sanofi	Fransa	44,6	7,4	136,9

Çizelge 2.19'a göre 2022 Forbes Global 2000'de ilk 100 şirket arasında yedi ilaç şirketi ve dört sağlık sigortası yer almıştır. Bunların arasında Covid-19 aşısı söz konusu olduğunda akla gelen iki şirket ise Johnson & Johnson ve Pfizer Inc olmuştur. Fakat ABD'li ilaç şirketi Johnson & Johnson'ın ürettiği tek dozluk yeni tip Covid-19 aşısının kanda pıhtılaşmaya yol açması nedeniyle geçici olarak kullanımı durdurulmuştur. Çizelge 2.19'da görüldüğü gibi salgın sürecinde ilaç şirketlerinin kârlılık durumu önemli ölçüde artmıştır.

Covid-19 aşısı söz konusu olduğunda Aralık 2020'de acil kullanım izni aldıktan sonra, 2020'de 150 milyon dolarlık satış seviyesini 2021'de 36,9 milyar dolara çıkartarak en çok kazanan ise Pfizer Inc olmuştur. Bir diğer ABD'li Covid-19 aşısı şirketi olan Moderna ise Forbes Global 2000 listesinde 56,56 milyar dolarlık piyasa değeri ve yıllık 12,2 milyar dolarlık kârı ile 373. sırada yer almıştır (Jennings, 2022).

Çizelge 2.20. Başlıca Dünya İlaç ve Eczacılık Ürünleri İthalatçısı Ülkeler
(Trademap, 2022)

	Ülkeler	2017 dünya ithalatındaki değer payı %	2018 dünya ithalatındaki değer payı %	2019 dünya ithalatındaki değer payı %	2020 dünya ithalatındaki değer payı %	2021 dünya ithalatındaki değer payı %
1	ABD	14,6	15,3	16,6	17,3	15,4
2	Almanya	9	9,3	9	9,1	8,6
3	Belçika	6,7	7	6,8	6,8	8
4	Çin	8,3	8,6	8,2	7,1	7,4
5	Japonya	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9
6	Fransa	4	3,8	3,7	3,8	3,6
7	İsviçre	4,1	3,9	4,1	4,1	3,6
8	İtalya	3,9	3,9	3,9	4	3,6
9	Hollanda	2,9	2,8	2,9	2,9	3,1
10	İspanya	2,4	2,4	2,5	2,5	2,8
11	İngiltere	4,4	3,7	3,5	3,2	2,8
12	Hindistan	2	2,2	2,1	1,8	2,2
13	Kore	1,9	1,9	1,8	1,8	1,9
14	Kanada	1,8	1,7	1,8	1,8	1,9
15	Brezilya	1,5	1,6	1,7	1,5	1,7
16	İrlanda	1,5	1,6	1,3	1,7	1,7
17	Rusya	1,5	1,3	1,7	1,4	1,4
18	Meksika	1,3	1,3	1,2	1,1	1,2
19	Avusturya	1,2	1,1	1,2	1,1	1,2
20	Türkiye	1	0,9	1	1	1,2
21	Tayvan	1,3	1,3	1,2	1	1,1
22	Singapur	0,9	0,9	0,9	0,9	1
23	Avustralya	1	1	1	1	1
24	Polonya	1,1	1	0,9	1	0,9
25	Endonezya	0,7	0,7	0,6	0,5	0,8

Trademap 2021 yılındaki verilerine göre dünya ilaç ithalatında önde gelen ilk beş ülke; ABD, Almanya, Belçika, Çin ve Japonya olmuştur. Türkiye dünya ilaç ithalatı ülkeleri sıralamasında %1,2'lik pay ile 20. sıradadır. Yapılan ithalat ilaç ile sınırlı kalmayıp hammadde ve ara malları da içermektedir.

Çizelge 2.21. Başlıca Dünya İlaç ve Eczacılık Ürünleri İhracatçısı Ülkeler
(Trademap, 2022)

	Ülkeler	2017 dünya ihracatındaki değer payı %	2018 dünya ihracatındaki değer payı %	2019 dünya ihracatındaki değer payı %	2020 dünya ihracatındaki değer payı %	2021 dünya ihracatındaki değer payı %
1	Almanya	12	11.9	11.3	11.5	11.3
2	İsviçre	9.9	9.3	10.2	10.7	10
3	Belçika	7.8	8.2	8	8.3	9.7
4	Çin	6.3	6.6	6.4	6.6	9.2
5	ABD	8.9	8.6	8.9	8.2	9.2
6	İrlanda	6.8	8.3	8.6	10	7.9
7	Hollanda	4.8	4.8	4.5	4.6	4.5
8	Fransa	4.7	4.4	4.5	4.5	4
9	İtalya	3.7	3.5	4	4.1	3.4
10	Hindistan	2.9	3.1	3.3	3.4	3.1
11	İngiltere	4.8	4	3.9	3.6	2.9
12	Kore	2.8	2.8	2.4	2.1	2.4
13	Japonya	2.5	2.4	2.3	2.1	2
14	İspanya	1.8	1.6	1.7	1.7	2
15	Singapur	2.4	2.4	2	1.9	1.8
16	Danimarka	1.6	1.6	1.9	2	1.7
17	Avusturya	1.4	1.2	1.3	1.4	1.2
18	Suudi Arabistan	1.1	1.4	1.3	0.9	1.1
19	Kanada	1.1	1.2	1.1	1.1	1
20	İsveç	1	1	1.2	1.2	1
21	Tayvan	1.1	1.2	0.9	0.7	1
22	Slovenya	0,4	0,4	0.6	0,8	0,8
23	Macaristan	0,8	0,8	0.7	0,8	0.7
24	Malezya	0,4	0,5	0.4	0,4	0,5
25	Tayland	0.6	0.6	0,5	0,4	0,5

Trademap 2021 yılındaki verilere göre dünya ilaç ihracatında önde gelen ilk beş ülke; Almanya, İsviçre, Belçika, Çin ve ABD olmuştur.

2.7. Covid-19 ve E-Ticaret

Teknolojinin hızla gelişip yaygınlık kazanması, internet dünyasını insanların hayatlarında önemli bir noktaya getirmiş durumdadır. İnternetin toplumun her kesimine yayılması ekonomi alanında da internetin kullanılabilirliğini artırmış, mal ve hizmetlerin alımı tüketicilere dijital ortamda sunulmaya başlanmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren internetin ticari faaliyetlerde kullanılmaya başlaması tüketici ve üreticiler açısından bir devrim niteliği taşımaktadır. Günümüzde e-ticaret, zaman ve mekan sınırını ortadan kaldırarak daha az maliyet ile büyük bir kolaylık sunmakta ve

ekonomileri desteklemektedir. E-ticaret alanı halen gelişmeye ve dönüşmeye devam etmektedir. Bu bağlamda, e-ticarette faaliyet gösteren firma sayısı gün geçtikçe artmakta ve bu alan firmalara önemli bir rekabet gücü sağlamaktadır (Turan, 2008: 723-725).

Covid-19 pandemisinin yayılması ve salgının insanların hayatının merkezine oturması tüketicilerin davranışlarını değiştirmiştir. Dünya genelinde uygulanan kısıtlama, karantina gibi uygulamalar, enfekte olma korkusu ile temastan kaçınılması, insanların evde kalmak zorunda kalmaları gibi faktörler tüketicilerin talepleri üzerinde farklılıklar meydana getirmiştir. Bu periyotta e-ticaret büyük bir önem kazanmış, salgın etkisi ile negatif etkilenen sektörlerin aksine salgın ile birlikte popüler hale gelmiştir. Daha önce e-ticarete şüphe ile yaklaşıp reddeden tüketiciler dahi bu süreçte alışveriş merkezlerinin kapalı olmasının etkisiyle e-ticareti kullanmaya başlamışlardır (Aslan ve Akçi, 2021: 382).

Küresel e-ticaret hacmi 2019 yılında yaklaşık 3,4 trilyon dolara ulaşarak %21'lik bir büyüme göstermesinin ardından Covid-19 pandemisinin etkisi ile 2020 yılında yaklaşık 4,3 trilyon dolara ulaşarak %26'lık bir büyüme göstermiştir. Bu anlamda dijital ortamda ticaret faaliyetlerini devam ettirebilen işletmeler, bu dönem özelinde ciddi gelir artışları kaydederken bu dönüşüme ayak uyduramayan işletmeler büyük kayıplara hatta iflaslara maruz kalmıştır. Aynı şekilde uzaktan çalışma ortamında faaliyet gösterebilen çalışanlar işlerini kaybetmemişlerdir. Bu dönemde uzaktan çalışma faaliyetlerinin artış göstermesinin etkisiyle bilgisayar, ofis ekipmanları, telefon gibi elektronik malzemelerinin talebi artmıştır (Zidane, 2021).

Çizelge 2.22. Seçilmiş ülkelerde 2018-2020 yıllarında online perakende satışlar (UNCTAD, 2021)

	Online Perakende Satışlar (Milyar Dolar)			Perakende Satışlar (Milyar Dolar)			Online Perakende Satışların Yüzdesi (Milyar Dolar)		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Avustralya	13,5	14,4	22,9	239	229	242	5,6	6,3	9,4
Kanada	13,9	16,5	28,1	467	462	452	3,0	3,6	6,2
Çin	1,060.4	1,233.6	1,414.3	5,755	5,957	5,681	18.4	20.7	24.9
Kore	76.8	84.3	104.4	423	406	403	18,2	20,8	25,9
Singapur	1,6	1,9	3,2	34	32	27	4,7	5,9	11,7
İngiltere	84,0	89,0	130,6	565	564	560	14,9	15,8	23,3
Amerika	519,6	598,0	791,7	5,269	5,452	5,638	9,9	11,0	14,0

Çizelge 2.22’de görüldüğü üzere seçili ülkelerin online perakende satışlarında salgın döneminde kayda değer artışlar görülmüştür. Seçilmiş ülkelerde Avustralya ve ABD hariç perakende satışlarda düşüşler gözlemlenirken, online perakende satışlarda tüm ülkelerde ciddi artışlar görülmüştür.

2.8. Salgının Uzun Dönemde Muhtemel Etkileri

Dünya tarihinde 1929 Büyük Buhranı, 1970’li yıllarda petrol krizi stagflasyon dönemi, 2008 krizi ve Covid-19’un neden olduğu iktisadî kriz gibi dönemlerde küresel ekonomilerin geleceği tartışma konusu olmuştur. 1929 Büyük Buhrandan sonra Klasik okulun önerileri yerini Keynesyen ekonomik modellemeye bırakmış, 1970’li yıllar ise Keynesyen önerilerin sorgulanmasına yol açmıştır. Ardından 2008 küresel krizi ile birlikte istikrarlı bir büyüme yakalanamaması, ticaret savaşları jeopolitik riskler, artan borç miktarları, gelişmekte olan ülkelerde dışa bağımlılıkların artması küresel ekonominin geleceği hakkında endişeleri arttırmıştır. Covid-19 krizi ve küresel ekonominin 2008 krizinden dahi daha fazla daralma göstermesi kapitalizmin geleceğinin sorgulanmasına ve dünya ekonomik forumunun gündeme getirdiği “Yeniden Büyük Yapılanma” tartışmalarını beraberinde getirmiştir (Soyyığıt ve Eren, 2021).

1950 ve 1960’lı yıllarda “Fordizm” temelli uzun süreli iktisadî canlılık süreci yaşandı. Bu canlılık önde gelen kapitalist ülkelerde yüksek kâr oranları, tam istihama yakınsama gibi refah devleti olgusunun yaşanmasını sağladı. Fordizm temelli bu iktisadî yapı sınırına ulaştı ve kâr oranları düşmeye başladı (Heinrich, 2017: 192). 1950-1960’lı yılların fordizm temelli iktisadî canlılığının ardından 1970’li yıllarda işsizlik ve enflasyonun artması ve talep yönlü politikaların başarısızlığı neoliberalizmin kapısını aralamıştır. Neoliberalizm ile birlikte laissez faire yaklaşımına dönüş sinyalleri verilmiştir. Özelleştirme, finansal serbestleşme, deregülasyon, kamu harcamalarının azaltılması gibi kamunun ekonomideki payının azaltılması neoliberalizmin odak noktası olmuştur. Ardından 2008 krizi ile birlikte neoliberal politikalar tekrardan sorgulanmaya başlanmıştır. Ayrıca neoliberal politikalar ile krizler, küresel kriz kimliğini alma noktasında güç kazanmıştır. Bunların sonucunda kapitalizmin doğasında krizlere yatkın olduğu ve makroekonomik dalgalanmalardan kurtulamadığı görülmektedir (Dumenil ve Levy, 2009; Eğilmez, 2018: 153-154).

Covid-19 krizi bahsedilen krizlerden farklı olarak kapitalizmin dinamiklerinden kaynaklanan bir kriz değildir. Bir sağlık krizi olarak ortaya çıkmış, iktisadî krize neden olduktan sonra kapitalizmin aksaklıklarını gözler önüne sermiştir. Covid-19 krizine kadar geçen süre göstermektedir ki küresel ekonomide her ne şekilde olursa olsun büyümeyi sağlamayı hedefleyen neoliberal politikalar başarılı olamamıştır. Bu kapsamda dengeli, ılımlı ve çevreye zarar oluşturmayan büyüme metodlarının geliştirilmesi iktisadî sistemlerin istikrarı açısından elzem görülmektedir (Eğilmez, 2021b).

Her ne kadar Covid-19 pandemisi ile birlikte küreselleşmenin geleceği hakkında soru işaretleri oluşsa da pandemi ile birlikte küreselleşmenin önüne bir set çekileceğini söylemek pek mümkün değildir. Aynı şekilde piyasa sisteminin uzun dönemde tamamen yok olacağını söylemek de mümkün değildir. Fakat pandemi ile birlikte korumacı eğilimlerin artarak ulus devletlerin güç kazanacağı tahmininde bulunmak zor değildir. Bu bağlamda “Yeniden Büyük Yapılanma” olgusunu, kapitalizmin sonu yeni bir iktisadî düzenin başlangıcı olarak görmek yerine kapitalizmin kriz yaratma potansiyelini göz önünde bulundurarak bu krizlerden çıkış aşamalarını ve sürdürülebilir iktisadî yapının tesisi hususunda değerlendirmek daha rasyonel olmaktadır (Sertkaya ve Songur, 2021: 172-178).

Delta varyantından sonra gelişen Omicron varyantının daha hafif seyrettiğine yönelik bulguların olması Covid-19 pandemisinin endemik safhaya doğru evrildiğine yönelik beklentileri arttırdı. Bu da ekonomiler üzerinde Covid-19 riskinin giderek kaybolacağı inancını beraberinde getirdi. 2022 yılına gelindiğinde ise meydana gelen Rusya-Ukrayna savaşı ekonomiler üzerinde bir tehdit oluşturdu. IMF'nin 2022 Nisan ayında yayınladığı raporda pandeminin yarattığı tahribat ve savaşın etkisi ile iktisadî büyümenin yavaşlaması beklenmektedir. 2023 yılı sonrası için ise IMF ortalama %3,3'lük bir iktisadî büyüme tahmininde bulunmuştur. İstihdam ve üretimin ise 2026 yılına kadar pandemi öncesi seviyelerde seyretmesi beklenmektedir. Uzun dönemde oluşabilecek en kötü senaryo daha ölümcül bir mutasyon olgusunun ortaya çıkması olacaktır. Bu olgu, pandemi tamamen sona erene kadar iktisadî sistemler üzerinde bir risk unsuru olmaya devam edecektir (IMF, 2022).

Salgın öncesinde ciddi boyutlara ulaşan küresel borç seviyesi, pandemi ile birlikte uygulanan genişletici iktisat politikalarının etkisiyle daha da katlanarak uzun dönem açısından ciddi bir risk unsuru oluşturmaya başlamıştır. Aynı şekilde küresel

enflasyon, 2020 yılındaki talep azalışı neticesinde düşük seviyesinden 2021 yılı itibariyle hızla yükselerek uzun dönemde küresel bir risk haline bürünmüştür. Rusya-Ukrayna savaşının etkisi ile maliyetler daha da artış göstermiş, merkez bankaları bu gelişmelerin ardından enflasyon ile mücadele kapsamında faiz artışlarına gitmiş ve faizlerin daha da artırılacağı sinyalleri vermişlerdir. Bu durum, uzun dönemli perspektiften iktisadî durgunluğa yol açma tehlikesini barındırmaktadır.

Yoksullukta artışa neden olan salgın ile birlikte ülkeler arası eşitsizliğin artmasının neticesi olarak uzun dönemde yeni göç olguları ile karşılaşılma olasılığı vardır. Bunun paralelinde robotların enfekte olma ve virüs yayma gibi problemlerinin bulunmamasından hareketle Covid-19 pandemisinden sonra robotların iş dünyasına daha çabuk entegre olması ve istihdam edilenlerin işlerini kaybetme riski uzun dönemde gerçekleşebilecek bir senaryodur.

Covid-19 pandemisinin uzun dönemli en önemli etkilerinden birisi dijital dönüşümde yaratacağı hızlanmadır. Pandemi koşullarında dijitalleşme hız kazanmış, e-ticaret sektörü hacmini ciddi oranda artırmıştır. Bu kapsamda hânehalklarının tüketim kalıpları değişime uğramıştır. Aynı şekilde firmaların dijitalleşmenin gerekliliklerini üretim, dağıtım ve pazarlama süreçlerine uyarlamaları hızlanmıştır. Bu değişime uzun dönemde ayak uyduramayacak hânehalkları açısından istihdam sorunları, firmaların ise devamlılıklarını koruyabilmeleri açısından sorunlar çıkarabilecektir (Sertkaya ve Songur, 2021: 162-165).

Pandemi sonrası dönemde ülkelerin Asya'ya olan bağımlılıklarını azaltma yolunda politikalar izlemesi muhtemeldir. Ülkeler imalat sektöründe hammadde ve ucuz işgücü gibi etkenler açısından Asya'ya önemli ölçüde bağımlıdır. Bu kapsamda üretim tesislerini kendi ülkelerinde inşa etmeleri, sağlık, Ar-Ge yatırımlarını artırmaları ve tarımsal üretim hususunda kendi kendine yeterli olma noktasını gözden geçirmeleri gerekmektedir. Bu kapsamda tedarik zincirinde önemli yere sahip olan Çin açısından uzun dönemde olumsuz bir etki görülmesi muhtemeldir (Sarıkaya ve Çeviş, 2020:32).

3. COVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNE ETKİLERİ

Her ülke ekonomisinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de iktisadî büyümenin artırılması, işsizlik oranının azaltılması ve enflasyon oranının ılımlı kabul edilen seviyelerde tutulması hedeflenir. Özellikle Türkiye’de siyasi iktidarların kalıcılığının ekonomik performans kriterleri ile çok yakından derecelendirildiğinden hükümetler, makroekonomik göstergeleri en etkin düzeye getirmeyi hedeflerler. Nitekim iktisat teorisinde hoşnutsuzluk endeksi olarak kendine yer bulan enflasyon ve işsizlik oranlarının yüksek düzeyde bulunması hânehalklarının hükümetin performansını sorgular hâle getirecektir. Bu bağlamda Covid-19 pandemisi tüm dünya ekonomilerinde yarattığı iktisadî olumsuzlukları Türkiye ekonomisinin üzerinde de hissettirmiş, politika yapıcılar olumsuz etkileri en aza indirmek için çeşitli iktisadî önlemler almıştır (Işık ve Yılmaz, 2021: 1). Çalışmanın bu bölümünde Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri ele alınacaktır.

3.1. Literatür Özeti

Oral ve Sevinç (2020) çalışmalarında Mart 2020’den beri Türkiye’de etkili olan Covid-19 salgınının ekonomi üzerindeki etkilerini ele almışlardır. Araştırmada incelenen temel makro ekonomik göstergeler (büyüme, işsizlik, enflasyon) sayısal veriler yardımı ile salgının ekonomiyi olumsuz etkilediğini göstermiştir. Ayrıca söz konusu olumsuz etkilere karşı alınan önlemler doğrultusunda salgının zaman boyutunun belirsizliği de dikkate alınarak devlet desteklerinin önemine vurgu yapmışlardır.

Voyvoda ve Yeldan (2020) yaptıkları çalışmada Covid-19 krizinin ekonomik etkilerini öngörüp, krizin yarattığı olumsuz iktisadî koşulları en az düzeye indirmek için gelir ve maliye politikalarını vurgulamayı amaçlamışlardır. Covid-19 krizine dair uluslararası örgütlerin raporlarına yer vermişlerdir. Mevcut salgının yarattığı iktisadî krizin diğer iktisadî krizlerden farklı olgulara dayandığını vurgulamışlardır. Türkiye ekonomisinin salgından önceki görüntüsünü makroekonomik verilerle

özetlemişlerdir. Salgının Türkiye ekonomisine etkisini makroekonomik genel denge analizi yöntemiyle incelemişlerdir. Bu model sonucunda; salgının GSYİH’da %26,7, toplam işgücü istihdamında %22,8 kayıp meydana gelmesi, işsizlik oranının %33’e yükselmesi, işsiz sayısının 11,7 milyona çıkması, hânehalkı harcanabilir gelirlerinde geçen yıla oranla %46 düşüş yönünde olacağı tahmininde bulunmuşlardır. Bunun sonucunda, doğrudan merkezi yönetim bütçesinden karşılanmak üzere doğrudan gelir transferi “emek gelir desteği” programının hayata geçirilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Ak vd. (2020) çalışmalarında tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını nedeniyle kaynaklanan en önemli riskin toplumun sağlığı olmakla birlikte yıkıcı ekonomik etkilere ve toplumsal durgunluğa vurgu yapmışlardır. Araştırmalarında 1900’lü yıllardan günümüze kadar zamanı kapsayan tarihteki büyük salgınlar ele alınarak sosyal ve iktisadî etkileri değerlendirilmiştir. Buna göre Covid-19 salgını ile geçmişteki salgınların yarattığı tahribatlar her ne kadar benzer olsa da günümüzdeki pandeminin yayılım hızının yüksek olması sebebiyle ülkelerin gelişmişlik düzeylerine bakmaksızın bütün ülkeleri etkisi altına almıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki fark uzun vadede ekonomik şoklarla mücadele konusunda ülkelerin uyguladığı politikalara bağlı olarak şekillenecektir. Çalışmanın sonucunda ekonomik şokların ve kilitlenmelerin önüne geçebilmek için küresel iş birliğine dikkat çekmişlerdir.

Ozili ve Arun (2020) çalışmalarında Koronavirüsün bir sağlık krizinden ekonomik krize dönüştüğünü belirtmişler, virüsün büyük sektörler üzerindeki yayılımına çalışmalarında yer vermişlerdir. Virüsün yayılım göstermesi ile hükümetlerin vatandaşlarının sağlığı ve ekonomik faaliyetlerin devamı konusunda seçim yapmak zorunda kaldıklarını ve halk sağlığını tercih ettiklerini, bunun sonucunda ekonomik çöküşün meydana geldiğini açıklamışlardır. Çeşitli hükümetlerin uyguladıkları para ve maliye politikalarını çalışmalarında analiz etmişler ayrıca Kuzey Amerika, Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarındaki borsalardan aldıkları verileri kullanarak 23 Mart – 23 Nisan tarihleri arasında sosyal mesafe uygulamalarının genel ekonomik faaliyetler ve hisse senedi üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz etmişlerdir. Yapmış oldukları uygulama sonucunda, artan karantina günlerinin genel ekonomik faaliyetler ve hisse senedi fiyatları üzerinde olumsuz etkisi olduğu ve bunun genel ekonomiye zarar verdiği sonucuna varmışlardır.

Demir ve Esen (2021) çalışmalarında pandemiyle birlikte Türkiye ekonomisinde dönüşüme ne kadar ihtiyaç olduğuna dikkat çekmişlerdir. Salgın, G20 ülkelerinde olduğu gibi birçok ülkede işsizlik oranlarında artışa ve büyüme oranlarında düşüşe yol açmıştır. Bunun gibi bozucu ve yıkıcı ekonomik etkileri azaltmak ve başta Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkeleri yakalayabilmesi için sanayi 4.0, dijitalleşme, gıdada güvenlik, zekat kurumunun kurulması, güçlü sağlık hizmetleri, daha esnek çalışma gibi alanlarda bir değişim-dönüşüm ve çalışma yapılması gerekliliği belirtilmiştir. Bu alanlar üzerinde çalışma yapılmasının Türkiye'yi uzun dönemde güvenilir büyüme yoluna sokacağını ve ekonomik gelişimini hızlandıracağını öngörmüşlerdir.

Örki vd. (2021) çalışmalarında Covid-19 salgını ile ortaya çıkan 2020 küresel ekonomik krizinin ilk dönemi olan Ocak - Mayıs arasındaki gelişmeleri ele almışlardır. Küresel krizin birbirleriyle ilişkili ve birbirlerinden etkilenmiş bazı nedenlerine değinmişlerdir. Bu nedenler arasında; salgın ve salgınla beraber gelen karantina uygulamaları, dış ticarete yaşanan sıkıntılar, Rusya ile Suudi Arabistan arasında geçen petrol savaşları vardır. Yaşanan bu nedenlerden dolayı tüm dünyanın etkilendiği küresel bir kriz ortamının oluşması neticesinde ülkeler de krizin kapsamına göre kendi politikalarına başvurmuşlardır. Politikalardan bağımsız olarak bazı ülkelerin istihdam, TÜFE, dış ticaret ve büyüme verileri incelenmiş ve her ülkenin kendi dinamiğine göre farklı ekonomik veriler ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ekonomilerini daha iyi seviyede tutabilmek ve bağımlılıkları azaltabilmek için politikalarda öncelik verilmesi gereken durumun “kendi kendine yetebilir olma” kuramına vurgu yapılmıştır.

Fernandes (2020) çalışmasında Covid-19 krizinin sektörler ve ülkeler üzerindeki etkilerini incelemiştir. Mevcut salgının süreci hakkındaki belirsizlikler neticesinde farklı senaryolara göre salgının ekonomik zararları konusunda tahminde bulunmuştur. Salgından tüm sektörlerin etkileneceği ve bu etkinin eşitsiz dağılacağı öngörüsünde bulunmuştur. Küresel tedarik zinciri, tüketim ve üretimde ciddi aksaklıklar yaşanmış, milyonlarca insan işsiz kalma tehlikesi ile yüzleşmiştir. Hükümetlerin, şirketlerin, medyanın ve tüketicilerin tepkileri arz ve talep şoklarına neden olmuştur. 2020 yılının ikinci çeyreğinin birinci çeyreğine kıyasla daha sıkıntılı geçebileceğini belirtmiştir. Geçmişteki bazı salgınlardan bahsetmiş, mevcut salgının diğer salgınlardan ve iktisadî krizlerden farklarını ortaya koymuştur. Seyahatlerdeki

önemli düşüş neticesinde turizme daha bağımlı ülkelerin Covid-19 krizinden daha fazla etkileneceğini öne sürmüştür. Hisse senedi piyasasında yaşanan çöküş ve dünyanın dört bir yanındaki hisse senedi endekslerinde rekor düşümlere çalışmasında yer vermiştir. 2020 yılı GSYİH'sının kötü senaryo örneklerinde, bazı ülkelerde %10'a - %15'e varan düşüşler yaşanabileceği tahmininde bulunmuştur.

Canbay ve Cura (2021) çalışmalarında Salgının Türkiye'de ve seçilmiş ülkelerde iktisadî ve mali etkilerini azaltma amacıyla uygulanan mali tedbirleri incelemiştir. Salgının küresel düzeye ulaşma aşamalarını, küresel ekonomi ve Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuzlukları ortaya koymuşlardır. Günümüzde ülkelerin birbirine gittikçe entegre olmasından dolayı uygulamaya konulan mali tedbirlerin başarısız olması durumunda resesyondan toparlanma dönemine geçişin yavaş olacağını işaret etmişlerdir. Bu sebeple, ülkelerin ekonomik bağımsızlık sistemlerini güçlendirmesinin bugünden alacakları doğru mali önlemlere bağlı olduğunu belirtmişlerdir.

Eryüzlü (2020) çalışmasında Covid-19 salgınının dünya ve Türkiye özelinde ekonomik etkilerine ve uygulanan tedbirlere yer vermiştir. Sağlık harcamalarının hızlı bir şekilde artması ve bazı piyasalarda yaşanan arz ve talep şokları nedeniyle makroekonomik değişkenler üzerinde yarattığı olumsuzluğa dikkat çekerken çalışmanın amacı doğrultusunda ise arz yönlü alınan tedbirleri "helikopter para" kapsamında değerlendirmiştir. Buna göre Türkiye'de pandemi sürecinde uygulanan politikaların uygulanış biçimi açısından helikopter para ile benzerlik gösterdiğine fakat burada önemli olan noktanın kamunun uyguladığı desteklerin daha çok arz yönlü olup üretimi artırıcı, enflasyon oranını ise en az seviyede etkileyecek destek paketlerinin oluşturulması gerektiğini ifade etmiştir.

3.2. Covid-19'un Türkiye'deki Gelişimi

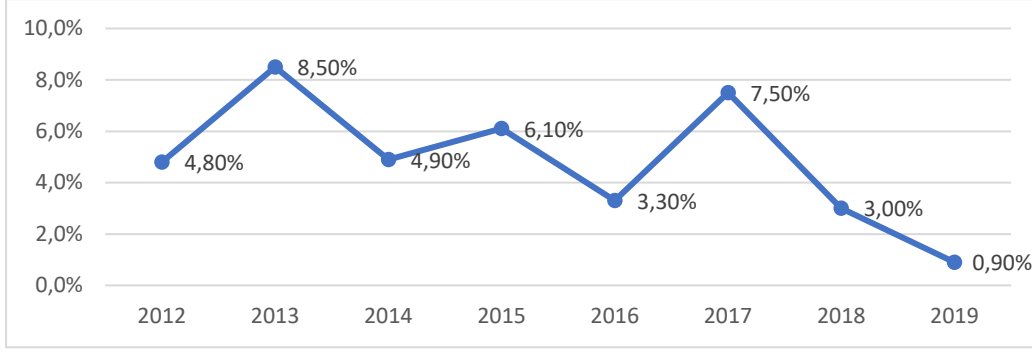
Türkiye'de ilk Covid-19 vakası 10 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. 17 Mart 2020 tarihinde Covid-19 nedeniyle ilk ölüm gerçekleşmiştir. Eğitim ve öğretime 12 Mart 2020 tarihinde ara verilmiş, uzaktan eğitim modeline geçiş yapılmıştır. Bulaşı azaltmak amacı ile insanların toplu alanlarda bulunması yasaklanmıştır. Ardından uluslararası seyahat kısıtlamaları uygulanmıştır. Salgında daha fazla risk altında bulunan 65 yaş üstü vatandaşların sağlığını korumak adına bu yaş grubunun sokağa çıkmalarına kısıtlamalar getirilmiştir. 20 yaş altı gençlerin de risk grubunda

bulunmasalar dahi salgının yayılmasının önlenmesi adına aynı şekilde sokağa çıkmaları kısıtlanmıştır. Daha sonraları hafta sonu kısıtlamaları şeklinde önlemler uygulanmıştır. Salgında solunum sıkıntısı çeken vatandaşlarımız için yerli solunum cihazının seri üretimine 2020 yılı Nisan ayında başlanmıştır. Türkiye salgın döneminde birçok ülkeye sağlık ekipmanı desteği vermiştir. 2020 yılının yaz aylarında salgının hız kesmesi ile birlikte kısıtlamalarda esnekliğe gidilmiştir. 2020 yılının sonbahar aylarında salgının ivme kazanması ile kısıtlamalar yeniden uygulanmaya başlanmıştır. Hükümet salgında geliri azalan kesimler ve sektörler için çeşitli gelir destekleri uygulamıştır (Şenkardeşler, 2020: 19-20; Gümüş, 2020: 549).

3.3. Salgından Önce Ekonominin Genel Görüntüsü

Türkiye ekonomisi, 2008 küresel krizine gelinceye kadar olumlu iktisadî performans göstermiştir. Bunun arka planında Türkiye'nin 2005 yılında AB ile tam üyelik müzakere görüşmelerine başlamasının önemli ölçüde payı olmuştur. Buna paralel olarak yabancı sermaye girişlerinde olumlu gelişmeler yaşanmış, TL bu dönemler özelinde istikrarlı ve güçlü bir seyir izlemiştir. Kamunun iç borçları ve dış borçlarının GSYH oranında ciddi düşüşler kaydedilmiş, yüksek enflasyon oranı tek haneli rakamlara indirgenmiş, ihracat gelirleri ekonomik performansa olumlu yansımıştır. Özelleştirme gelirleri de bu dönemlerde önemli bir gelir kalemi olmuştur (Türkkan, 2016: 96-97).

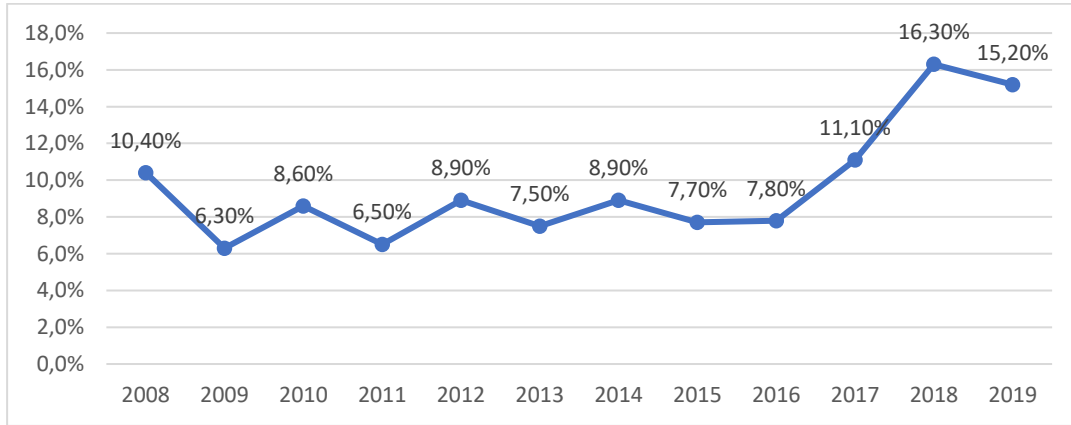
Türkiye ekonomisi, 2008 finansal krizinin etkisiyle -%4,7 oranında daralma yaşamıştır. Bunun sebepleri arasında; dış talepte meydana gelen keskin düşüş, iç talep düşüşü bunun paralelinde üretici ve tüketici güven endekslerinde bozulmalar, sanayii kapasite kullanım oranında ciddi düşüşler, finansman koşullarında yaşanan aksaklıklar, yabancı sermaye girişlerinde azalışlar gibi nedenler etkili olmuştur. Böylece Türkiye ekonomisi, yükselen pazar ekonomileri arasında 2008 küresel krizinden en çok etkilenen ülkeler arasında olmuştur. Fakat, 2010 ve 2011 yıllarında Türkiye ekonomisi, krizin olumsuz etkilerinden sıyrılarak 2010 yılında %8,5 ve 2011 yılında %11,1 oranında güçlü büyüme performansları göstermiştir (Şahin, 2020: 267-268).

Şekil 3.1. Türkiye’de 2012-2019 yılları arası büyüme oranları (World Bank, 2022)

Şekil 3.1’de Türkiye ekonomisinin 2012 yılı itibariyle büyüme oranları gösterilmiştir. Buna göre Türkiye ekonomisi 2017 yılına kadar iktisadî büyüme noktasında olumlu bir trend izlese de çok istikrarlı bir yapı içerisinde olmamıştır. 2017 yılından sonra ise Türkiye ekonomisi iktisadî büyüme hususunda ciddi bir performans düşüklüğü yaşamıştır. Salgın öncesi 2019 yılında da Türkiye, %0,9’luk düşük bir büyüme performansı göstererek Covid-19 pandemisine düşük büyüme performansı ile girmiştir.

Geçmişten günümüze Türkiye ekonomisinin önemli sorunlarından birisi de yüksek enflasyon oranları olmuştur. Türkiye’de TÜFE, 1985-2002 yılları arasında dünya enflasyon oranlarının yaklaşık 4 katı 2003-2018 yılları arasında ise yaklaşık 2,6 katı daha fazla seyretmiştir. 2001 krizinden sonra enflasyon oranlarında ciddi düşüşler görülse de tekrar artış göstermiştir (Eğilmez, 2019: 245-247).

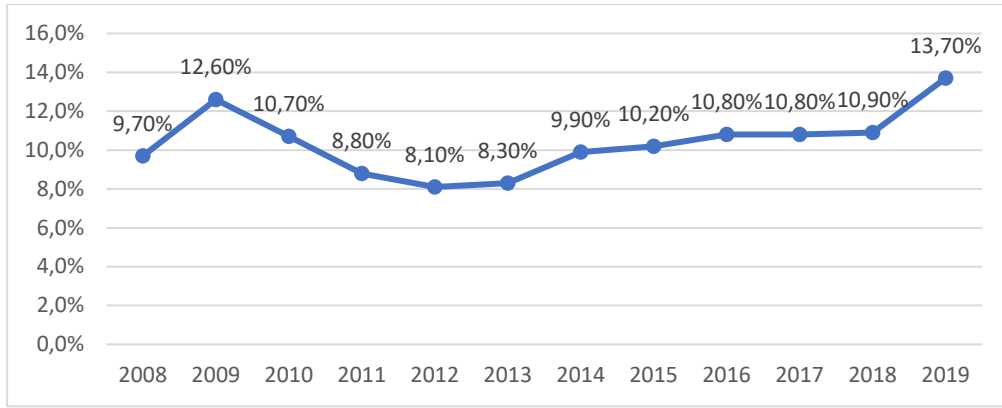

Şekil 3.2. Türkiye’de 2008-2019 yılları arasında enflasyon oranları (World Bank, 2022)

Şekil 3.2’de görüldüğü üzere 2008 yılından sonra enflasyon oranlarında önemli düşüşler yaşanmıştır. Özellikle 2009 yılında enflasyon oranı, %6,3 oranında gerçekleşerek ciddi bir düşüş kaydetmiştir. 2000’ler öncesi yıllarda %55

düzelelerinde olan enflasyon oranının bu düzelelere indirgenmesi bu anlamda uygulanan sıkı para ve maliye politikalarının başarılı olduğunu göstermiştir (Işık ve Yılmaz 2021: 5). Ne yazık ki bu oran, istikrarını koruyamamış enflasyon tekrar yükselişe geçmiştir. Özellikle 2017 yılında Şekil 3.2’de görüldüğü üzere enflasyon oranının ciddi artışa geçtiği görülmektedir. 2017 yılını yüksek büyüme performansı ile kapatan Türkiye’de artan aşırı talep, TL’de görülen önemli değer kayıpları ve bunun paralelinde maliyetlerin artış göstermesi enflasyonun artış nedenleri arasında olmuştur. 2018 yılında ise enflasyon daha da şiddetlenmiştir. Şekil 3.2’den de görüldüğü gibi salgın öncesinde enflasyon oranlarının Türkiye ekonomisinde alarm verdiği görülmektedir. Enflasyon ile mücadele uzun dönemli ve istikrarlı iktisat politikaları ile mümkün olmaktadır. Türkiye ekonomisinin ithal girdilere önemli ölçüde bağımlı olduğu düşünüldüğünde arzu edilen iktisadî büyümenin gerçekleşmesi ithal girdi kullanımının artırılmasını gerektirmektedir. Bu durum ise enflasyon oranı ve cari açığı artırıcı yönde bir sonuç doğurmaktadır. Buna paralel olarak enflasyonu dizginlemek için uygulanacak daraltıcı iktisat politikaları, iktisadî büyüme ve işsizlik gibi önemli makroekonomik değişkenlerden kısa vadede vazgeçmeye neden olabilmektedir (Sertkaya, 2020: 69-70).

Makroekonomik değişkenler arasında önemli yer tutan işsizlik, Türkiye ekonomisinin önemli problemlerinden biridir. Şekil 3.3’te 2008-2019 yılları arası işsizlik oranları gösterilmiştir. Buna göre Türkiye işsizlik hususunda dünya ve OECD ülkeleri ortalamasının üzerinde bulunmaktadır. AB ülkelerinin de bazı dönemler altına bazı dönemler ise üstüne çıkmaktadır. 2010-2014 yılları arasında işsizlikte dünya ortalaması yaklaşık %5,6, OECD ülkeleri yaklaşık %8 düzeylerinde, AB ülkeleri ise yaklaşık %10,6 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye ortalaması ise bu dönemlerde yaklaşık %9,3 ile ortalamanın üzerinde olmuştur. Buna göre Türkiye AB’ye kıyasla iyi dünya ve OECD ortalamasına göre kötü bir performans göstermiştir. Bundan sonraki dönemde ise Türkiye ortalama olarak hepsinin üzerinde seyretmiştir (Işık ve Yılmaz, 2021: 7).

Şekil 3.3. Türkiye’de 2008-2019 yılları arasında işsizlik oranları (World Bank, 2022)

Şekil 3.3’te görüldüğü üzere Türkiye’de işsizlik oranları yüksek kabul edebilecek seviyelerdedir. 2008-2019 yılları arasında inişli çıkışlı bir grafik çizen işsizlik oranları, salgın öncesi dönem olan 2019 yılında ise iyice yükselerek bu alanda olumsuz bir tablo çizmiştir. Türkiye, yüksek büyüme oranlarında bile istihdam oranlarında iyileşme yaratamamış ve işsizlik oranları aşağıya çekilememiştir. Bu durum, iktisat teorisinde “Okun Yasası” olarak bilinen olgunun Türkiye ekonomisinde işlemediğini yani istihdam yaratmayan büyüme olgusunun yaşandığını göstermektedir.

Çizelge 3.1. 2013-2019 yılları arasında Türkiye’de mali denge (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Kamu gelirleri	389,682	425,758	482,780	554,140	630,490	757,834	875,280
Kamu harcamaları	408,225	448,424	506,305	584,071	678,269	830,450	1000,027
Bütçe dengesi	-1,0	-1,1	-1,0	-1,1	-1,5	-1,9	-2,9
Faiz dışı denge	1,7	1,3	1,3	0,8	0,3	0,0	-0,6

Çizelge 3.1’de Türkiye ekonomisine 2013-2019 yılları arasında ait kamu gelirleri, kamu giderleri, bütçe dengesi ve faiz dışı denge gösterilmiştir. 2001 yılında krizin ardından uygulamaya konulan “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı” ile bütçede disiplin sağlanmış, gelirlerin harcamaları karşılama oranında ciddi düzeyde artış görülmüştür. Bu program ile faiz dışı dengede artıya geçilerek mali alanda önemli bir istikrar sağlanmıştır. Bütçe açıkları 2006 yılı itibariyle 2009 ve 2010 yılları hariç Maastricht kurallarına göre %3’ün altında gerçekleşmiştir. 2011 ve 2012 yıllarında da sırasıyla %1,3, %1,9’luk bütçe açıkları verilmiştir. Uygulanan yapısal reformlar, bu dönemlerde bütçe disiplininin sağlanmasında önemli bir başarı sağlamıştır. 2013

yılı ve 2019 yılına bakıldığında ise bütçe açıkları 2016 yılından sonra ivme kazanmış ve 2019 yılında %2,9 olarak gerçekleşmiştir. Faiz dışı dengede ise olumlu giden tablo bozulmaya başlamış, 2019 yılına kadar artı bakiyede olan faiz dışı denge 2019 yılında -%0,6 oranında gerçekleşerek açık vermeye başlamıştır (Dağ, 2018: 51-52).

Covid-19 pandemisi öncesinde Türkiye ekonomisi kısaca özetlenecek olursa; 2015 yılından itibaren büyüme yavaşlamaya girmiş, TL'de önemli değer kayıpları yaşanmış bunun sonucu olarak maliyet enflasyonları yaşanmış, işsizlik oranı artışa geçmiş, cari işlemler dengesi 2018 yılında yaklaşık 22 milyon dolar açık verirken 2019 yılında ithalatın da önemli ölçüde düşmesi ile yaklaşık 5,5 milyon dolar fazla vermiş, doğrudan yabancı yatırımda azalış, döviz rezervlerinde önemli düşüşler gerçekleşmiş, kamu maliyesi alanında bozulmalar başlamış ve borç stokları artma eğilimine girmişti. Bunlara paralel olarak Türkiye ekonomisi Covid-19 pandemisine çok parlak olmayan bir makroekonomik bir görüntü içerisinde yakalanmıştır (Baştav, 2021: 371-372).

3.4. Covid-19 Pandemisi ve Türkiye Ekonomisine Etkileri

Türkiye ekonomisi Covid-19'a düşük büyüme performansı, yüksek işsizlik ve yüksek enflasyon oranları, artan bütçe açıkları gibi olumsuz iktisadî koşullar altında yakalanmıştır. Bununla beraber çalışmanın ikinci bölümünde belirtildiği üzere salgın nedeniyle küresel ekonomide arz ve talep şokları yaşanmıştır. Aynı şekilde salgının Türkiye'de 2020 yılı Mart ayında ortaya çıkmasının ardından Türkiye ekonomisinde de arz ve talep şokları gerçekleşmiştir. Bunun paralelinde ekonomik faaliyetlerin hızı büyük ölçüde düşmüştür.

2020 yılının ilk çeyreğinde Türkiye ekonomisinde %4,5 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir. 2020 yılı Mart ayında salgının Türkiye'de yayılmaya başlamasıyla hükümet, vatandaşlarının sağlığını korumak adına hareketliliği kısıtlayıcı birçok önlem almak durumunda kalmıştır. Buna paralel olarak iktisadî faaliyetlerin daralması sonucu 2020 yılının ikinci çeyreğinde Türkiye ekonomisi %10'luk bir daralma yaşamıştır. Bunun ardından yaz aylarında salgının hızını kaybetmesi ile önlemler kademeli olarak azaltılmıştır. Uygulamaya konulan politikalar ile ekonomik faaliyetlerin işlerliliğini kazanması neticesinde 2020 yılının üçüncü çeyreğinde Türkiye ekonomisi bir toparlanma göstermiş ve üçüncü çeyrekte %6,3 oranında bir

büyüme gerçekleşmiştir. 2020 yılının son çeyreğinde ise Türkiye %5,9'luk bir büyüme performansı göstermiştir (Sertkaya ve Baş, 2021: 154-155).

Çizelge 3.2. Çeyreklik dönemler itibariyle seçili GSYİH bileşenlerinin harcama yöntemiyle büyüme hızları (%) (TÜİK, 2021)

	2020 Q1	2020 Q2	2020 Q3	2020 Q4
Yerleşik Hane Halklarının Tüketimi	4,7	-9,6	8,5	8,2
Devletin Nihai Tüketim Harcamaları	3,2	-2,1	0,8	6,6
Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu	-0,4	-6,6	21,9	10,3

Çizelge 3.2'de görüldüğü gibi Covid-19 pandemisinin ikinci çeyrekte Türkiye'de etkilerini göstermesi ile birlikte hânehalkı tüketimi bir önceki yılın aynı çeyreğine göre %9,6 daralma göstermiştir. Bu dönemde geliri düşen hânehalkları ihtiyatlı davranarak harcamalarını kısma yoluna gitmişlerdir. Yatırım harcamalarında ise pandeminin etkisi ile ikinci çeyreğe kadar daralmalar devam etmiştir. Üçüncü ve dördüncü dönemler itibariyle sağlanan nakit destekleri, düşük faizli krediler, ödemelerin ertelenmesi gibi önlemler ve kısıtlamaların yoğunluğunun azaltılması ile birlikte kayda değer bir toparlanma görülmüştür. Yatırım harcamaları, 2020 yılının son iki çeyreğinde ciddi bir toparlanma ivmesi yakalasa da 2017 yılının son dönemindeki performansına ulaşamamıştır. Bunun en önemli nedenleri olarak 2018 yılından sonra TL'de görülen aşırı değer kaybı ve faizlerin artmasının yatırım harcamalarında yarattığı negatif etki olmuştur (Şahan, 2021: 368-369).

Çizelge 3.3. Türkiye'de 2019-2020 yılları işgücü ve istihdam göstergeleri (Bin kişi) (TÜİK, 2021)

	2019	2020
İşgücü	32,549	30,873
İstihdam	28,080	26,812
İşgücüne katılım oranı	%53	%49,3
İstihdam oranı	%45,7	%42,8

Covid-19 pandemisinin Türkiye'de istihdam ve işgücü üzerindeki etkileri Çizelge 3.3'te gösterilmiştir. Buna göre 2020 yılında istihdam edilenlerin sayısı, bir önceki yıla kıyasla 1 milyon 268 bin kişi azalma göstererek 26 milyon 812 bin kişi olmuştur. Covid-19'un etkisi ile istihdam oranında 2,9 puanlık bir düşüş gerçekleşerek %42,8 olmuştur. İşgücü, salgın etkisiyle 2020 yılında bir önceki yıla göre 1 milyon 676 bin kişi azalma göstermiştir. Bunun neticesinde işgücü 30 milyon 873 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. İşgücüne katılım oranı 3,7 puan azalış göstererek %49,3 olmuştur. 2020 yılında istihdam edilenlerin sektörel dağılımı; 4 milyon 716 bin kişi tarım

sektörü, 5 milyon 497 kişi sanayi sektörü, 1 milyon 538 bin kişi inşaat sektörü, 15 milyon 60 kişi ise hizmetler sektörü şeklinde olmuştur. Salgın etkisi 2020 yılında bir önceki yıla kıyasla istihdam azalışları; tarım sektöründe 381 bin kişi, sanayi sektöründe 61 bin kişi, inşaat sektöründe 12 bin kişi, hizmet sektöründe 812 bin kişi sûtretinde olmuştur (TÜİK, 2021).

Çizelge 3.4. Eş değer hânehalkı kullanılabilir fert gelirine göre yoksulluk sınırı, yoksul sayısı, yoksulluk oranı ve P80/P20 oranı (TÜİK, 2021)

	2019	2020
Yoksulluk sınırı	10,793	12,394
Yoksul sayısı (Bin Kişi)	11,641	12,267
Yoksulluk oranı (%)	14,4	15,0
P80/P20 oranı	7,4	8,0

Çizelge 3.4'te eş değer hânehalkı medyan gelirin %50'sine göre veriler gösterilmiştir. 2008 yılında %16,7 olarak gerçekleşen yoksulluk oranı 2018 yılına gelindiğinde %13,9 düzeylerine gerilemişti. 2019 yılında ise yoksulluk oranı artış göstermiş ve %14,4 olarak gerçekleşmiştir (Saraçoğlu, 2021: 358). Covid-19 pandemisi döneminde ise yoksulluk sınırı ve yoksul sayısında artış görülmektedir. Bunun sonucunda salgın döneminde Türkiye'de yoksulluk oranı 0,6 puanlık artış ile %15 olmuştur. Gelir dağılımında adalet göstergesi bakımından önemli bir endeks olan P80/P20 oranı ise 0,6 oranında artış göstererek %8 olmuştur. Bunun sonucunda, salgın döneminde gelir dağılımında eşitsizliğin arttığı çıkarımı yapılabilir.

Uygulanan kısıtlamalar, üretim, dış talep ve gelirlerin düşmesinin paralelinde Türkiye'de de uluslararası ticaret çöküşe uğramıştır. 2020 yılında Ocak ayında ihracat yaklaşık 14,7 milyar dolar, Şubat 2020'de ise 14,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu ihracat değerleri Ocak ve Şubat ayları ihracat performansları açısından rekor düzeydir. Covid-19 pandemisinin etkisini gösterdiği 2020 yılının Mart ve Nisan aylarında sırasıyla 13,3 ve 8,9 milyar dolara gerileyen ihracat ciddi bir daralma göstermiştir. 2020 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleşen bu ihracat düzeyleri, 2019 yılının Mart ayına kıyasla %18, Nisan ayına kıyasla %41, Mayıs ayına kıyasla ise %40'luk daralmaya denk gelmektedir. Yaz aylarında ihracat verileri artma eğilimine girmiştir. 2019 yılında toplam yaklaşık 180 milyar dolar gerçekleşen ihracat, salgının etkisi ile 2020 yılında yaklaşık 11 milyar dolar azalış ile 169 milyar dolar seviyelerinde gerçekleşmiştir (Pelit ve Irmak, 2022: 89).

Çizelge 3.5. Türkiye'nin 2018-2021 yılları arası dış ticaret istatistikleri (TÜİK, 2022)

	2018	2019	2020	2021
İhracat (Milyar dolar)	177,1	180,8	169,6	225,2
İhracat değişim (%)	7,7	2,1	-6,2	32,8
İthalat (Milyar dolar)	231,1	210,3	219,5	271,4
İthalat değişim (%)	-3,2	-9	4,4	23,6
Dış ticaret dengesi	-53,9	-29,5	-49,8	-46,1
İhracatın ithalatı karşılama oranı (%)	76,6	86,0	77,3	83,0

Çizelge 3.5'te 2018-2021 yılları arası dış ticaret istatistikleri gösterilmiştir. Buna göre ithalat, aynı ihracat değerlerinde olduğu gibi pandemiden ikinci çeyrekte fazlasıyla etkilenmiştir. 2020 Nisan ayında ithalat, yaklaşık %25 oranında düşüş göstererek yaklaşık 13,6 milyar dolar olmuştur. 2020 Mayıs ayında ise yaklaşık %27'lik bir daralma ile 13,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde ithalat, 2020 yılı yaz aylarından itibaren artış trendi göstererek 2020 yılında toplam 219,5 milyar dolar düzeylerinde gerçekleşmiştir. 2020 yılında 2019'a kıyasla ihracatın aksine ithalat artış göstermiştir. 2020 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %77,3 olurken 2021 yılında %83 oranına yükselmiştir (Pelit ve Irmak, 2021: 90).

2021 yılına gelindiğinde ise ihracat ve ithalat değerlerinde kayda değer artışlar görülmüştür. Dış ticaret dengesi 2019 yılında önemli ölçüde azalmasının ardından 2020 yılı ile birlikte tekrar artma eğilimine girerek -49,8 milyar dolar olmuştur. 2021 yılında ise 2,7 milyar dolar azalarak -46,1 milyar dolarlık açık gerçekleşmiştir. Bu dönem özelinde TL'de çok ciddi değer kayıpları yaşanmıştır. Merkez bankasının 2021 yılının son dönemlerine doğru faiz oranlarında indirime gitmeye başlaması kurların yükselmesini baskılamıştır. Bunların paralelinde ihracat değerleri önemli ölçüde yükselmiştir. Türkiye, politika faiz oranlarında indirime devam ederek bu şekilde ihracata dayalı büyüme modeli stratejisini izlemeyi amaçlamıştır. Aynı şekilde, cari açığa fazla verip enflasyon oranlarında düşme trendini yakalamayı önemli bir hedef olarak belirlemiştir.

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), Türkiye'de pandemi etkisiyle önemli ölçüde azalış kaydetmiştir. Özellikle 2015 yılında 16 milyar dolar seviyelerine gelen DYY, bu yıldan sonra azalış trendine girmiş 2019 yılında 9,5 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. Covid-19 pandemisinin etkisi ile DYY kararlarında önemli etkisi olan makroekonomik performans, güven ve istikrar ortamlarının bozulması, risklerin artması DYY üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuştur. Bunun neticesinde 2020 yılında Türkiye'de DYY, 7 milyar dolar seviyelerine gerilemiştir. 2021 yılında ise

DYY girişlerinin toplam değeri 14 milyar dolar seviyesine yükselerek önemli bir artış göstermiştir. DYY içerisinde sermaye kaleminin altında bulunan yatırımlar, DYY yorumlanmasında belirleyici bir kalem olmaktadır. 2019 yılında yaklaşık 5.9 milyar dolar olan bu kalem, 2020 yılında yaklaşık 5,8 milyar dolar olmuştur. 2021 yılında yatırımlar kalemi, yaklaşık 7,6 milyar dolara yükselmiştir (Yavan, 2021: 326-327).

Çizelge 3.6. Merkezi yönetim iç borç ve dış borç istatistikleri (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2022)

	2019	2020	2021
Merkezi yönetim iç borç stoku (Milyar TL)	755,1	1,060,4	1,321,2
Merkezi yönetim dış borç stoku (Milyar \$)	96,4	102,3	109,7
TCMB dış borç stoku (Milyar \$)	8,4	21,3	26
Merkezi yönetim toplam borç stoku (Milyar TL)	1,329,1	1,812,8	2,747,8
Toplam borç stoku/GSYİH	30,8	35,9	38,1

Çizelge 3.6’da merkezi yönetim iç borç, dış borç ve TCMB dış borç istatistikleri gösterilmiştir. Bu kapsamda merkezi yönetim iç borç stokunun salgın döneminde önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Dış borç stokundaki artış iç borç stokundaki artışa göre daha az gerçekleşmiştir. Bu anlamda salgın döneminde daha çok iç borçlanma yoluna gidildiği anlaşılmaktadır. İç borç stoku 2020 yılında 2019 yılına kıyasla %40 artış ile 1 trilyon 60 milyar TL olurken, 2021 yılında 2020 yılına göre %24 artış göstererek 1 trilyon 321 milyar TL olmuştur. Bu artışlar 2000’li yıllardan sonraki en yüksek artış olarak kayıtlara geçmiştir. Çizelge’de dikkat çeken bir diğer husus ise TCMB dış borç stokundaki artışlar olmuştur. Salgın döneminde TCMB dış borç stokunun 2001 krizi dönemindeki seviyelere geldiği görülmektedir. Salgının iktisadî etkilerini azaltmak amacı ile TCMB kaynaklarına başvurulması bu artışta etkili olmuştur (Dibo, 2021: 85-86).

Salgın, Türkiye’de görülmesiyle birlikte finansal piyasalarda da olumsuz etkisini hissettirmiştir. BİST 100 endeksi, Mart ayı ile birlikte %25’leri bulan kayıplar yaşamıştır. Ana sektör endeksleri olan mali, sinai ve teknoloji endeksleri bu dönemde önemli kayıplar yaşamıştır. Hizmet sektöründe gerçekleşen kayıp nispeten daha az olmuştur (Songur, 2021: 194-195). Normalleşme adımlarının atılması ile birlikte BİST 100 endeksi toparlanmaya başlamıştır. Haziran 2020 yılında yaklaşık %10’luk bir yükseliş ile önemli bir ivme kazanmıştır. 2020 yılında salgının ikinci dalgasının görülmesi tehlikesinin duyurulması ile 2020 yılının Ağustos ayında ciddi bir düşüş daha yaşamıştır. 2020 yılının sonlarına doğru girilirken gelen olumlu aşı haberleri

BİST 100 endeksinin tekrar toparlanmasına zemin hazırlamıştır. 2021 yılının son aylarına gelindiğinde ise BİST 100 endeksi rekorlar kırarak tarihi yükselişler kaydetmiştir (Alkan, 2021: 194-195).

3.5. Pandeminin Makroekonomik Analizi: Türkiye İncelemesi

Her ülke ekonomisinde olduğu gibi Türkiye ekonomisi için de iktisadî istikrar ortamının oluşması ve sürekliliğinin sağlanması açısından makroekonomik performansın güçlü olması büyük bir önem arz etmektedir. İktisadî krizler makroekonomik değişkenleri olumsuz yönde etkileyerek makroekonomik performansın zayıflamasına yol açmaktadır. Sağlık krizi olarak 2019 yılında hayatımıza giren Covid-19 krizi, iktisadî kriz haline dönüşerek makroekonomik değişkenler üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiştir. Bu bölümde, salgının Türkiye ekonomisinin makroekonomik değişkenleri üzerindeki etkileri analiz edilecektir.

3.5.1. Covid-19 Pandemisinin Türkiye'nin İktisadî Büyümesine Etkisi

2019 yılını %0,9'luk düşük bir büyüme oranı ile kapatan Türkiye, 2020 yılının ilk çeyreğinde salgının Türkiye'de diğer ülkelere kıyasla daha geç görülmesi ve kapanmaların daha geç yaşanması nedeniyle %4,5 oranında büyüme kaydetti. Bu anlamda ilk çeyrekte Türkiye ekonomisi, Covid-19 pandemisinin olumsuz etkisini hissetmedi. 2020 yılının ikinci çeyreğinde ise Türkiye'de vakaların görülmesi ve kısıtlamaların uygulanması ile birçok sektörde işletmeler faaliyetlerini durdu. Üretim sektöre uğradı ve talep durma noktasına geldi. Bunların neticesinde Türkiye'de 2020 yılının ikinci çeyreğinde yaklaşık %10'luk bir daralma gerçekleşti. 2020 Haziran ayı ile ülkemizde normalleşme adımlarının atılmaya başlanması ekonomik faaliyetlere ivme kazandırdı. Türkiye ekonomisi, 2020 yılını %1,8'lik pozitif bir büyüme ile kapatan az sayıdaki ülkelere birisi oldu (Zübül, 2021: 34-35).

Çizelge 3.7. 2019-2021 yılları GSYİH (cari fiyatlarla ve reel % değişim) ve kişi başına GSYİH (HMB, 2022; TÜİK, 2022)

	2019	2020	2021
GSYİH % değişim	%0,9	%1,8	%11
GSYİH (Milyon TL)	4,317,787	5,046,883	7,209,040
GSYİH (Milyon \$)	760,355	716,902	802,678
Kişi Başına GSYİH (Bin \$)	9,208	8,597	9,539

Türkiye ekonomisi, 2020 yılının ikinci çeyreğinde ciddi bir daralma süreci yaşamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi üretim yönünden sanayi katma değerinin 2020 yılının ikinci çeyreğinde %16,5 daralma yaşaması olmuştur. İnşaat dahil hizmetler sektörü bu çeyrek özelinde %10,6 daralmıştır. Bilgi ve iletişim, finans ve sigortacılık, gayrimenkul ve tarım sektöründe yaşanan artışlar ise ikinci çeyrek özelinde gerçekleşebilecek daha büyük daralmanın önüne geçmiştir. Harcamalar yönünde ise 2020 yılı ikinci çeyreğinde özel tüketim %8,5, kamu tüketimi %0,8 azalma göstermiştir. Net mal ve hizmet ihracatındaki düşüşler, ikinci çeyrek özelindeki daralmaya 7,8 puanlık negatif katkı yapmıştır (SBB, 2020: 1-2).

Çizelge 3.7’de dolar bazında kişi başına GSYİH değerleri gösterilmiştir. Buna göre 2013 yılında 12500 dolar seviyelerine gelerek zirve yapan kişi başına GSYİH, kurlarda yaşanan yükselmeler sonucunda 9 bin dolar seviyelerine çekilmiştir. 2020 yılında ise 8 bin dolar seviyelerine düşmüştür. Bu seviye, 2008 krizinin ardından gerçekleşen seviyenin de altına denk gelmektedir. 2021 yılına gelindiğinde ise kişi başına GSYİH tekrar 9500 dolar seviyelerine çıkmıştır (Zübül, 2021: 35).

2020 yılında Türkiye ekonomisinin iktisadî büyüme bazında diğer ülkelerden pozitif ayrışmasının başka nedenleri ise; para kanalı çerçevesinde kredi hacminin genişletilmesi, maliye politikası kapsamında iç talebin canlandırılması ve ihracat değerlerinde çok ciddi düşüşler yaşanmaması olmuştur. Salgına karşı bu gibi genişletici politikaların enflasyon problemi yaratması kuvvetle muhtemeldir. Fakat, dünya tarihinde eşine az rastlanabilecek bu düzeyde bulaşın fazla olduğu salgına karşı kısa dönemde bu maliyeti yüklenip iktisadî canlanmayı sağlamaya çalışmak rasyonel gözükmemektedir.

2021 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisi, %11 gibi ortalamaların çok üzerinde bir büyüme performansı göstermiştir. Pandemi döneminde ciddi daralma gösteren hizmetler sektörü 2021 yılında %21,1 oranında genişleme göstermiştir. Bilgi ve iletişim sektörü %20,2, sanayi %16,6 artış göstermiştir. Tarım sektörü %2,2 daralma,

inşaat sektörü ise %0,9 daralma yaşamıştır. Hânehalkı nihai tüketim harcamaları %15 düzeylerinde artış göstermiştir. 2021 yılında kur etkisi ile ihracat çok büyük artış göstermiştir. GSYİH, bu dönemde dolar bazında yükselme kaydederek 802 milyar dolara yükselmiştir (TÜİK, 2022).

Türkiye ekonomisi 2021 yılında yüksek bir büyüme performansı göstermiştir. Bu büyüme her ne kadar olumlu olsa da Türkiye ekonomisi yüksek enflasyon dönemine girmiştir. 2020 yılı ve 2021 yılı özelinde politika yapıcılar iktisadî büyüme ve istihdamı öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Fakat, enflasyonun ciddi boyutlara ulaşması bu olumlu tabloyu baltalamaktadır. İktisadî büyüme bazında, bu dönem özelinde tüketimin ve ihracatın büyümeye yaptığı katkı ön plana çıkmaktadır. Tasarruf oranları ise düşük kalmaktadır. Bunun paralelinde yatırımların büyümeye yaptığı katkı da düşük kalmaktadır. Türkiye ekonomisi, üretim yapması açısından ithal girdiye yüksek oranda bağımlıdır ve TL'nin aşırı değer kaybı ithalat üzerinde bir risk oluşturmaktadır. İhracatın da sürdürülebilir olmaması durumunda iktisadî büyüme üzerinde olumsuz etki bırakması kuvvetle muhtemeldir. Bu gibi riskler ve enflasyonun ciddi boyutlarda olması sonucunda uygulanması elzem olan daraltıcı politikalar, önümüzdeki dönemlerde Türkiye ekonomisinde iktisadî büyümenin düşmesi yönünde beklentileri artırmaktadır.

3.5.2. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Enflasyona Etkisi

Türkiye, uzun yıllar boyunca yüksek enflasyon problemi ile karşı karşıya kalmıştır. 2001 krizinin ardından enflasyonla mücadelede başarılar sağlanmıştır. Uygulanan politikalar neticesinde tek haneli rakamları gören enflasyon oranları, 2017 yılından itibaren yükselmeye başlamıştır (TÜRMOB, 2022).

Covid-19 pandemisi küresel talebin çökmesine neden olarak dünya genelinde enflasyon oranlarının 2020 yılında düşmesine neden olmuştur. Türkiye’de ise bu durum farklılık göstermiştir. Bu dönemde iktisadî büyüme ve istihdam öncelikli değişkenler arasında olmuş, bu nedenle uygulanan genişletici politikalar ve faiz oranlarının enflasyon düzeyinin altına indirilmesi küresel talebi canlandırmıştır. Buna ek olarak TL’de ciddi değer kayıpları meydana gelmiştir. Bu etkenlerin sonucunda Türkiye’de enflasyon oranları artışa geçmiştir (Bayraktutan ve Solmaz, 2021: 31).

Çizelge 3.8. 2019-2021 yılları enflasyon oranları (%) (HMB, 2022)

	2019	2020	2021
TÜFE	11,84	14,60	36,08
ÜFE	7,36	25,15	79,89

Türkiye’de Covid-19 salgın dönemi özelinde enflasyon oranlarında çok ciddi artışlar görülmüştür. Enflasyon, talep artışı ve maliyet artışına bağlı olarak gelişebilmektedir. Bu dönemde Türkiye’de hem maliyet enflasyonu hem de talep enflasyonu beraber görülmüştür. Talep, arza kıyasla hızla artış göstermiş, girdi fiyatlarının dünyada artış göstermesi ve döviz kurlarındaki aşırı yükseliş maliyet enflasyonunu tetiklemiştir. Aslında Türkiye’de enflasyon, 2017 ile birlikte maliyetlerin de artmasının paralelinde yükseliş trendine girmiş durumdadır. Pandemi ile birlikte artan aşırı talep ile maliyetlerin artması enflasyonu kontrolden çıkma noktasına getirmiştir. Bir bakıma bu enflasyon oranları, pandemi döneminde yaşanan güçlü büyümenin bir yan etkisi olmuştur. TÜFE, 2020 yılında %14.60 gerçekleşirken 2021 yılında %36 düzeyine gelmiştir. ÜFE ise 2020 yılında %25 düzeylerinden 2021 yılında yaklaşık %80 düzeyine çıkmıştır (Ak, 2021: 128-130).

Pandemi koşullarında politika faiz oranlarını %8,25’lere kadar düşüren merkez bankası, daha sonra enflasyon yönündeki riskleri göz önünde bulundurarak politika faiz oranlarını artırmaya başlamıştır. 2021 yılının sonlarından itibaren ise politika faiz oranları %19 seviyelerinden %14 seviyelerine düşürülmüştür. Bu gelişmelerden sonra TL’de hızlı değer kayıpları ve enflasyon oranlarında çok ciddi artışlar gözlemlenmiştir. Özellikle Çizelge 3.8’de ÜFE’nin TÜFE’den çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum önümüzdeki dönemler için fiyatların tüketiciye yansıtacağını yani TÜFE’nin daha da artacağını göstermektedir. Türkiye ekonomisi, 2021 yılı özelinde yüksek büyüme ve yüksek enflasyon durumu ile karşılaşmıştır. Bu durumda iktisat teorisinde “Taylor Kuralı” olarak bilinen enflasyona karşı faiz silahını kullanma anlamına gelen teorisinin uygulanması kontrolden çıkan enflasyon oranını düşürmede etkili olabilecektir. Fakat, uzun dönemde enflasyon oranlarında ılımlı kabul edilecek seviyelere ulaşabilmek için risk ve belirsizlikleri düşürerek istikrarlı iktisat politikalarına ihtiyaç vardır.

3.5.3. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de İşsizliğe Etkisi

Türkiye’de işsizlik oranı, pandemiden önce 2019 yılında yüksek sayılabilecek %13,7 düzeylerinde gerçekleşmişti. Bu oran ile 2019 yılında Türkiye İspanya, Yunanistan, İtalya gibi çift haneli işsizlik oranlarına sahip ülkeler konumunda bulunmaktaydı.

Çizelge 3.9. 2019-2021 yılları Türkiye’de işsizlik oranı (HMB, 2022)

	2019	2020	2021
İşsizlik oranı	13,7	13,1	12,0

Çizelge 3.9’da 2019-2021 yılları işsizlik oranları gösterilmiştir. Buna göre 2019 yılında 13,7 olarak gerçekleşen işsizlik oranı, 2020 yılı salgın döneminde 0,6 puan azalış göstererek %13,1 olmuştur. 2021 yılında ise işsizlik oranları 1,1 puan azalış göstererek %12 seviyesine gerilemiştir. Pandemi döneminde işsizlik oranları artış göstermese de gerçekleşen oranlar OECD ve AB ülkelerinin çok üzerinde seyretmektedir (Kılıç, 2021: 10).

3.5.4. Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Bütçe Açıklarına Etkisi

2019 yılında bütçe açığının GSYİH’ya oranı %2,9 olarak gerçekleşmiş, faiz dışı denge de uzun zaman sonra açık vermeye başlamıştır. 2020 yılının Ocak ve Şubat aylarında sırasıyla 21,5 milyar TL ve 14.1 milyar TL fazla veren bütçe pandeminin etkisinin hissedilmesi ile Mart ayında yaklaşık 30 milyar TL açık vermeye başlamıştır. 2019 yılından beri eksi bakiye veren faiz dışı denge ise 2020 yılının ilk 3 ayında fazla vermiş, 2020 Nisan ayı ile birlikte eksi bakiyeye geçmiştir. Kısaca pandeminin Türkiye’de görülmesinin arafesi durumundaki 2020 Ocak ve Şubat aylarında Türkiye’de olumlu bütçe performansı görülmüştür (Adıgüzel, 2020: 201-202).

Çizelge 3.10. 2019-2021 yılları Türkiye’de kamu maliyesi (Milyon TL) (HMB, 2022)

	2019	2020	2021
Kamu gelirleri	875,280	1,028,446	1,407,399
Kamu giderleri	1,000,027	1,203,737	1,599,642
Bütçe dengesi	-124,747	-175,292	-192,244
Faiz dışı denge	-24,808	-41,329	-11,391
Bütçe dengesi (GSYİH %)	-2,9	-3,5	-2,7
Faiz dışı dengesi (GSYİH %)	-0,6	-0,8	-0,2

Çizelge 3.10’da görüldüğü üzere Covid-19 nedeni ile bütçe açıkları artış göstermiştir. Pandeminin etkisi ile Mart-Haziran 2020 dönemlerinde vergi gibi kamu gelirlerinin

sağlanmasında olumsuzluklar yaşanmıştır. Bu dönemde vergi gelirlerinin faiz dışı harcamaları karşılama oranı gerileyerek yaklaşık %65 düzeylerinde gerçekleşmiştir. Bu dönemin ardından canlanan iç talep ile birlikte vergi gelirleri artış göstermiştir. Taşıt ve dayanıklı mallara yönelik artan talep neticesinde ÖTV ve KDV gibi vergi gelirlerinde ciddi artışlar yaşanmıştır. Bunun neticesinde vergi gelirlerinin faiz dışı harcamaları karşılama oranı yükselerek %90 seviyelerine çıkmıştır (Yükseler, 2020).

Türkiye’de uygulanan genişletici politikalar sonucu 2020 yılında bütçe açığı bir miktar artış göstererek %3,5 olmuştur. 2020 yılında kamu maliyesinde bozulma diğer ülkelere kıyasla daha ılımlı olmuştur. Bunun nedeni Türkiye’de salgının etkilerini azaltma noktasında uygulanan mali teşviklerin bütçe disiplininin kopmamak adına diğer ülkelere kıyasla daha düşük oranda tutulması olmuştur. 2021 yılına gelindiğinde bütçenin önemli ölçüde toparlandığı görülmektedir. Böylelikle 2021 yılında bütçe açığı 0,8 puan azalarak %2,7 oranında gerçekleşmiştir. Bu iyileşmede kamu gelirlerinin payı yüksek olmuştur. Fakat iktisadî büyümenin ilerleyen dönemlerde azalacağı beklentisinin kamu gelirlerinde problem çıkarması muhtemel görülmektedir. Faiz harcamalarında ise son dönemde ciddi artış görülmektedir. Bu sebeple hazine iç borçlanmaya gitmektedir. Bu durum merkez bankasının politika faizini indirmesine rağmen piyasada faizlerin üstünde bir artış baskısı oluşturmaktadır. Aynı zamanda Credit Default Swap (CDS) risk primlerinin son dönemlerde ciddi artışlar göstermesi dış kaynaklara başvurmada önemli bir engel unsuru olmaktadır (TÜRMOB, 2022: 37-38).

3.6. Türkiye’de Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirler

İktisadî krizler, piyasaların işlevini yerine getirmesinde bozulmalara yol açar. Tüketici ve üreticilerin kararlarını olumsuz yönde etkiler. Beklentilerde önemli ölçüde bozulmalar oluşur ve riskler artar. Covid-19 salgını da iktisadî krize neden olmuş, üretim ve talep üzerinde aksaklıklara sebebiyet vermiştir. Kapanmalar sonucu işletmeler iflas etme noktasına gelmiş ve hânehalkları gelir kayıplarına maruz kalmışlardır. Bu bağlamda, diğer dünya ülkelerinde olduğu gibi Türkiye ekonomisinin uğradığı zararı tazmin edebilmek adına maliye ve para politikalarına başvurmuştur (Kırmızıoğlu, 2021: 55).

Türkiye’de Covid-19 salgınının iktisadî etkilerine karşı Mart 2020 yılında 100 milyar TL’lik ‘‘Ekonomik İstikrar Kalkanı’’ paketi açıklanmıştır. Bu paket, geliri azalan hânehalklarına doğrudan gelir desteği, vergi ve kredi ertelemeleri, istihdam kayıplarını önlemeye yönelik tedbirler gibi bir çok maddeyi içeren tedbirlerden oluşmuştur. Bu paket kapsamında alınan tedbirler şu sûrette sıralanabilir (TİM, 2020):

- Perakende, AVM, demir-çelik, otomotiv, lojistik-ulaşım, sinema ve tiyatro, konaklama, yiyecek-içecek, tekstil-konfeksiyon ve organizasyon sektörlerinin muhtasar ve KDV tevkifatı ile SGK primlerinin Nisan, Mayıs ve Haziran 2020 ödemeleri 6 ay ertelendi.
- Konaklama vergisinin Kasım 2020 yılına kadar uygulanmamasına karar verildi.
- Alınan kısıtlamalar kapsamında nakit akışı bozulan firmalar için bankalara kredi geri ödemelerinin 3 ay ertelenmesi ve ilave finansman desteğinin gerektiğinde sağlanmasına karar verildi.
- İç hatlar kapsamında havayolu taşımacılığında 3 ay için KDV oranı %1’e indirildi.
- 2 ay olarak belirlenmiş olan telafî çalışma süresi 4 aya uzatıldı.
- İhracatçılara stok finansmanı desteği sağlandı.
- Geliri düşük olan ihtiyaç sahibi hânehalklarına ilave 2 milyar TL’lik bütçe ayrılması ve 80 yaş üstünde tek başına yaşamakta olan yaşlı vatandaşlar için sosyal hizmet ve evde sağlık takip hizmeti uygulanmasına karar verildi.
- Kredi garanti fonu 25 milyar TL olan limiti 50 milyar TL’ye yükseltildi.
- Hânehalkları için avantajlı kredilerin hayata geçirilmesine karar verildi.
- 500 bin TL’nin altındaki konut satışlarında kredi miktarının %80’den %90’a yükseltilmesine karar verildi.
- Nisan, Mayıs ve Haziran 2020 dönemlerinde temerrüde düşen firmalara mücbir sebep muâmelesi uygulanmasına karar verildi.
- Esnek çalışma uygulamalarının hayata geçirilmesi ve kısa çalışma ödeneği uygulaması kararı alındı.

- En düşük emekli maaşının 1500 tl olarak belirlenmesine karar verildi.

Devletin en önemli gelir kaynaklarından birisi vergilerdir. Fakat yaşanan kriz ortamında ekonomik canlılığı sağlamak adına devlet vergi gelirlerinden vazgeçmek durumunda kalmıştır. Bu kapsamda gelir vergileri ertelenmiş, bu ertelemelerde faiz uygulanmayacağı açıklanmıştır. Dolaylı vergilerden KDV indirimleri uygulanmıştır. Bunun neticesinde 2020 yılının ikinci çeyreği özelinde devletin vergi gelirlerinde düşüş gerçekleşmiştir (Özcan, 2021: 312-313).

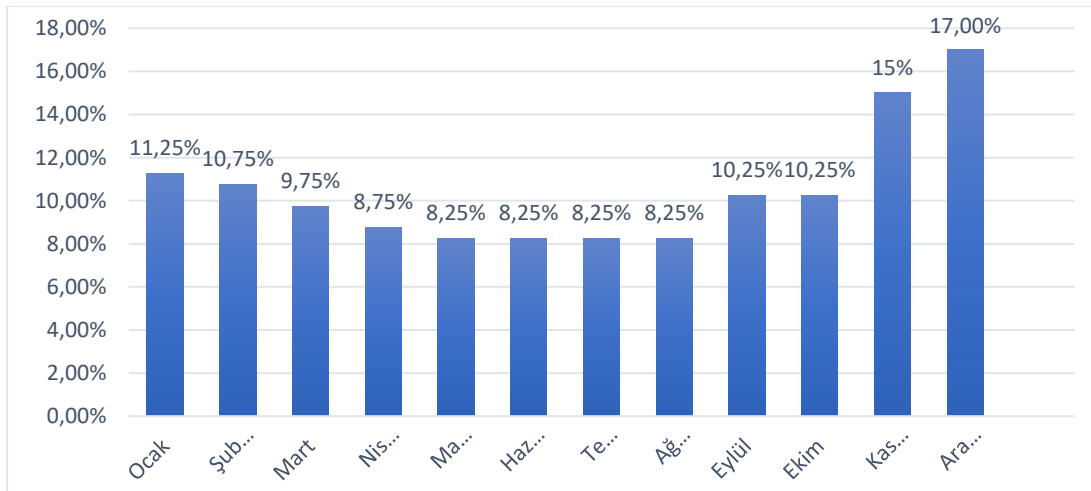
Türkiye’de uygulanan maliye politikaları, diğer ülkeler ile kıyaslandığında daha sınırlı kalmıştır. Özellikle mali denge konusunda bu dönemde diğer ülkelere kıyasla daha az bozulma yaşanması, Türkiye’nin salgın ile mücadelede daha tedbirli davranarak mali disiplinden kopmamayı hedeflemesinin göstergesi olmuştur.

Maliye politikalarının yanı sıra Türkiye’de salgının ekonomik etkilerini hafifletmek adına para politikalarına da başvurulmuştur. Bu kapsamda TCMB 17 Mart 2020 tarihinde politika faizini 100 baz puan indirerek %9,75 seviyesine çekmiştir. Merkez bankası, yapılan faiz indirimiyle reel kesimin nakit akışını ve finansal piyasaların istikrarlı işleyişini temin etmeyi hedeflemiştir. Fiyat istikrarı ve finansal istikrar çerçevesinde elindeki tüm araçların kullanılabilceğinin sinyalleri TCMB tarafından verilmiştir. Bunun dışında TCMB tarafından alınan bazı önlemler şu şekilde olmuştur (TCMB, 2020):

- Piyasa yapıcı bankalara tanınmış olan APİ (Açık Piyasa İşlemleri) likidite imkanı limitlerinin artırılması,
- 1 hafta vadeli repo ihalelerine ihtiyacın olması halinde 91 gün vadeye kadar piyasaya repo ihaleleriyle likidite olanağı,
- 91 gün vadeye kadar repo ihaleleri vasıtasıyla bir hafta vadeli repo ihale faiz oranının 150 baz puan altında faiz oranı üzerinden miktar ihalesi yöntemiyle TL likitide gerçekleştirilmesi,
- Reeskont kredisi geri ödemelerinde 18 Mart 2020 tarihinden 30 Haziran 2020 tarihine kadar vadesi gelecek olan kredilerin vadelerinin 90 güne kadar ertelenmesi,

- Hâlihazırda kredi taahhüdü açık olan reeskont kredileri ve 18 Mart 2020'den 30 Haziran 2020 tarihine kadar kullanılacak reeskont kredilerine 12 ay ek taahhüt kapama süresi,
- Mal ve hizmet ihraç eden firmalar için toplam limiti 60 milyar TL olan Türk lirası cinsi ihracat ve döviz kazandırıcı hizmetler reeskont kredisi olanağı,
- 2020 yılı özelinde TCMB analitik bilanço aktif toplamının azami %5'i olan APİ portföyü nominal büyüklüğünün %10' çikartılması,
- Reel kredi büyüme koşullarını sağlayan bankalara yabancı para zorunlu karşılık oranında 500 baz indirim gerçekleştirilmesi.

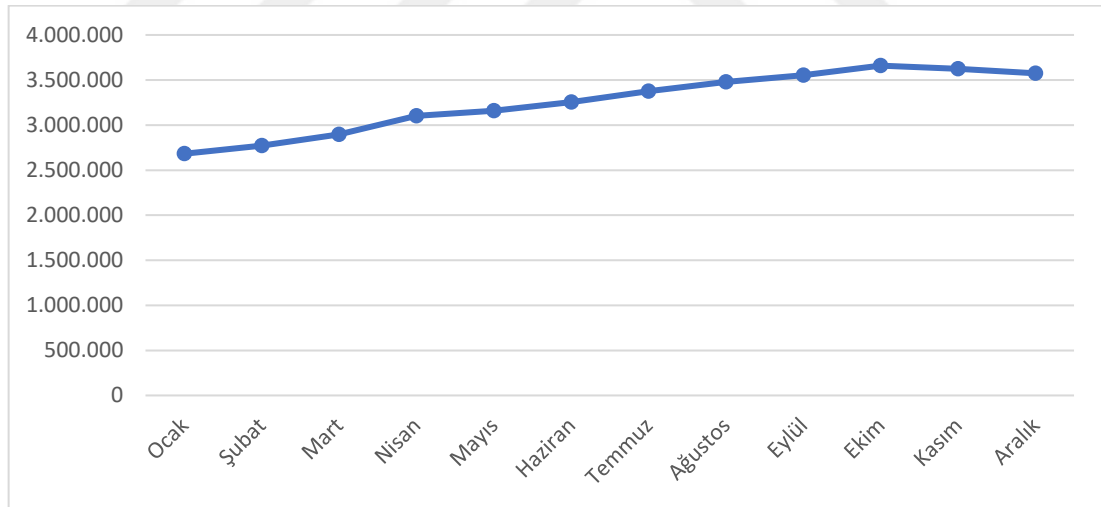
TCMB almış olduğu bu tedbirler vasıtasıyla; pandeminin neden olduğu talep düşüşü karşısında kredi kanalını kullanıp talebi canlandırmak, maliyetlerin azalmasını sağlamak, bankalara yönelik likitide politikası ile reel sektöre kredilerin devamını sağlamak, yabancı para zorunlu karşılık oranında uygulanan indirim yoluyla bankaların reel sektöre kredi sağlamasını güvence altına almak, reeskont kredileri uygulamaları ile de uluslararası ticarete yaşanan olumsuzluklar karşısında firmaların üzerindeki baskıyı hafifletmek amacı gütmüştür. Bunlara ek olarak, 1 Nisan 2020 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere TL üzerinden gerçekleştirilen kredi kartı işlemlerinde faiz oranı aylık %1,40'dan %1,25'e düşürülmüştür ve yabancı para üzerinden gerçekleştirilen kart işlemlerinde %1,12 olan faiz oranı %1'e düşürülmüştür. Böylelikle KOBİ'ler ve hânehalklarının kart borçlarındaki faiz yükünün azaltılması hedeflenmiştir (TİM, 2020).

Şekil 3.4. Türkiye'de 2020 yılı politika faiz oranları (Investing.com, 2022)

Şekil 3.4'te TCMB 2020 yılında salgın ile birlikte uyguladığı politika faiz oranları verilmiştir. TCMB, pandemi öncesi 2019 yılında faiz indirimlerine gitmekteydi. Temmuz 2019 yılında %19,75 olan politika faizi Mayıs 2020 yılına gelindiğinde %8,25'lere kadar indirilmiştir. Salgın ile mücadelede yapılan faiz indirimleri sonucunda TL ciddi değer kayıplarına uğramış, dövize olan talep artış göstermiştir. Ardından dövize olan talep artışını dizginlemek adına politika faiz oranları yükseltilmeye başlamış, 2020 Aralık ayında politika faizi %17 seviyesine yükseltilmiştir (Kesebir ve Karagöz, 2021: 104).

2020 yılı özelinde salgın ile mücadele kapsamında tüketici kredileri ve KOBİ kredileri ciddi artış göstermiştir. Tüketici kredileri, BDDK verilerine göre Ocak 2020 yılında 480 milyar TL seviyelerinden Aralık 2020 yılında 675 milyar TL seviyelerine yükselmiştir. Aynı şekilde KOBİ kredileri (toplam nakdi krediler), Ocak 2020 yılında 619 milyar TL seviyelerinden Aralık 2020 yılında 848 milyar TL seviyelerine yükselmiştir. 2021 yılında kredi miktarları aynı şekilde artış göstermeye devam etmiştir. 2021 yıl sonunda tüketici kredileri ve KOBİ kredileri sırasıyla, 776 milyar TL ve 1 trilyon 74 milyar TL seviyelerine yükselmiştir.

Şekil 3.5. Türkiye’de 2020 yılı toplam kredi hacmi (BDDK, 2022)

Şekil 3.5’te salgın dönemi olan 2020 yılında toplam kredi hacmi gösterilmiştir. 2020 yılında toplam krediler ciddi artış göstermiştir. Ocak 2020 yılından Ekim 2020 yılına kadar devamlı bir artış olmuştur. Bundan sonraki dönemde artışlar hız kesmiştir. Bu dönemde, faiz oranlarının artırılması kredi hacmindeki artışın hızının kesilmesinde önemli bir unsur olmuştur (Kesebir ve Karagöz, 2021: 110-111).

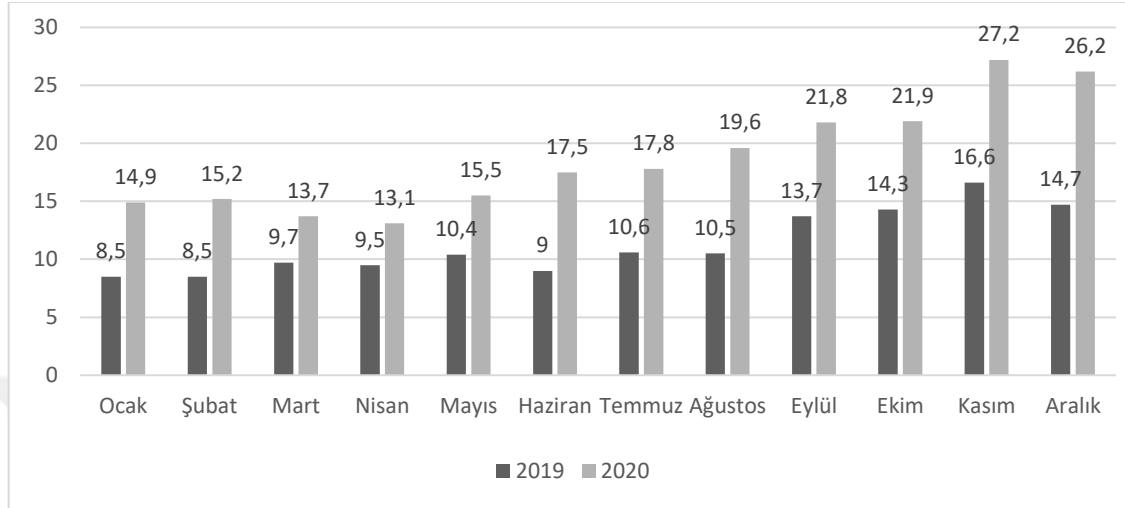
Türkiye’de uygulanan para ve maliye politikaları, salgın döneminde daralan iktisadî faaliyetlerin 2020 yılı üçüncü ve dördüncü çeyreklerinde önemli ölçüde toparlanmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle bu dönemde kredi kanalı ile likitidenin ciddi ölçüde artırılması, genişletici maliye politikaları Türkiye’nin 2020 yılında iktisadî büyümesinde birçok ülkeye kıyasla pozitif ayrışmasını sağlamıştır. Salgın döneminde Türkiye, gelişmiş ülkelerden farklı olarak para politikasını daha yoğun olarak kullanmıştır.

Bu dönemde her ne kadar iktisadî büyüme anlamında pozitif bir görüntü elde edilse de yükselen enflasyon oranı negatif bir sonuç doğurmuştur. 2020 yılının sonlarına doğru merkez bankası faizleri artırarak risklerin önüne geçmeyi hedeflemiştir. 2021 yılında da politika faiz oranlarında artışa giden TCMB, 2021 yılının sonlarına doğru politika faiz oranlarında indirim gitmeye başlamıştır. Bu çerçevede %14'lere düşürülen politika faiz oranı neticesinde; geçmiş dönemde önemli ölçüde başarılar elde edilen enflasyon oranları çok ciddi derecede artış göstermiş, yabancı sermaye çıkışı ve negatif reel faiz oranı oluşmuş bu da tasarruf oranlarının düşmesi yönünde baskı oluşturmuştur. Faiz indirimlerinin bir başka önemli maliyeti ise kurlarda aşırı yükselme olmuştur. Bu durum da büyük ölçüde ithal girdiye bağlı olan Türkiye ekonomisinde maliyet enflasyonunu derinleştirmektedir. Bu gelişmelerin paralelinde politika yapıcılar, doğrudan piyasaya döviz satışı ve kur korumalı mevduat uygulaması ile kurdaki artışı frenlemeye çalışmaktadır.

3.7. Covid-19 ve Türkiye’de E-Ticaret

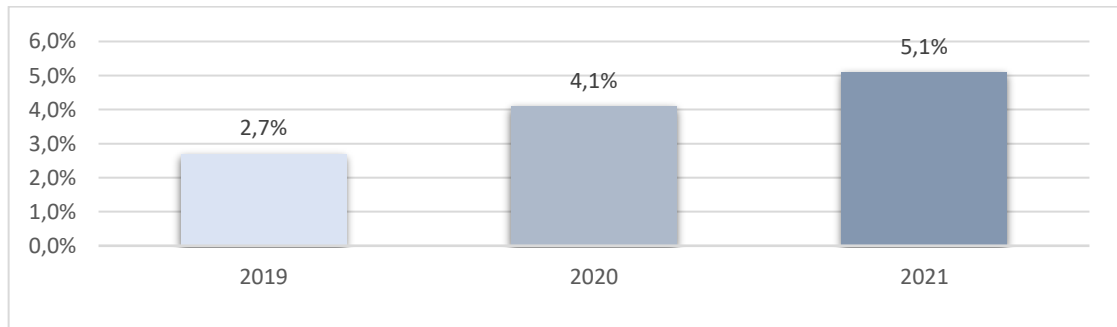
Ülkelerin vatandaşlarının sağlıklarını korumak adına uyguladıkları koruyucu önlemler ile insanların eve kapanmaları neticesinde e-ticarette ciddi artışlar kaydedilmiştir. Online perakendeciler, bu dönemde satış hacimlerini ciddi ölçüde artırarak salgın koşullarından olumlu etkilenmişlerdir. Salgının Türkiye’de görülmesi ile e-ticaret hacminde %200'lere varan artış yaşanmıştır. Covid-19 pandemisi, e-ticarette daha çok tercih edilen ürün gruplarında da değişikliklere neden olmuştur. Salgın öncesinde seyahat, barınma ve giyim, gibi ürün grupları daha çok tercih edilmekteyken salgın koşullarında bunun yerini; tıbbi ürünler, temizlik ürünleri, bebek malzemeleri, konserve gıda gibi ürün grupları almıştır. Bu dönemde insanların temel gıda malzemelerini temin edebilmeleri açısından marketler açık bulundurulmuştur. Fakat insanların büyük bir bölümü, enfekte olma korkusu

nedeniyle bazı gıda firmalarının internet üzerindeki uygulamaları ile ihtiyaçlarını karşılamayı tercih etmişlerdir. Bu dönemle birlikte bu tüketici davranışı yaygınlık kazanmış, salgın sonrasında da bu online gıda alışverişinin hızla devam edeceği düşünülmektedir (Güven, 2020: 256-258).

Şekil 3.6. Türkiye’de 2019-2020 yıllarında e-ticaretin aylara göre dağılımı (Milyar TL) (E-Ticaret, 2022)

Şekil 3.6’da Türkiye’de 2019-2020 yıllarında aylara göre dağılmış e-ticaret hacmi gösterilmiştir. Salgın etkisi ile 2019 yılına kıyasla 2020 yılında e-ticaret hacmi büyük bir artış göstermiştir. Türkiye’de salgın nedeniyle fiziksel alışveriş ortamlarının çok mümkün olmaması nedeniyle insanlar e-ticarete ciddi bir yönelim sergilemişlerdir. 2019 yılında 136 milyar TL olarak gerçekleşen e-ticaret hacmi, 2020 yılında 226,2 milyar TL olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılına gelindiğinde ise e-ticaret hacmi 381,5 milyar TL olmuştur. Şekil 3.7’de Türkiye’de e-ticaretin GSYİH içindeki payı gösterilmiştir. 2019 yılında %2,7 olarak gerçekleşen bu oran, 2020 yılında %4,1, 2021 yılında ise %5,1 olarak gerçekleşerek ciddi artışlar kaydetmiştir. Kişi başına düşen e-ticaret harcaması 2020 yılında 2808 TL iken 2021 yılında 4749 TL gerçekleşerek yaklaşık %69 artış göstermiştir (E-Ticaret, 2022: 1-2).

Şekil 3.7. Türkiye’de e-ticaretin GSYİH içindeki payı (E-Ticaret, 2022:1)

3.8. Salgının Türkiye’de Sektörel Etkileri

Covid-19 salgınının yayılım göstermeye başlaması, tüm dünya ülkelerindeki sektörleri olduğu gibi Türkiye’deki sektörleri de olumsuz etkilemiştir. Salgın nedeniyle uygulanan kısıtlamalar, tüketim ve ihracatta daralmalara neden olmuş bu da belirli sektörlerde olumsuz etkiler oluşturmuştur. 2019 yılında inşaat sektörü hariç yıllık ciro değişiminde negatif bir sektör olmazken, Covid-19 salgınının Türkiye’de hızla yayılmaya başlaması ile birlikte birçok sektörün ciroları düşüş göstermiştir. Bu bağlamda en çok zarar gören hizmetler sektörü olmuştur (Bayraktutan ve Solmaz, 2021: 38).

Çizelge 3.11. Sektörler bazında 2019 ve 2020 yıllarında kapanan firma sayıları (TOBB, 2021)

	2019		2020	
	Şirket	Gerçek kişi	Şirket	Gerçek kişi
Tarım, ormancılık ve balıkçılık	240	132	269	155
Madencilik ve taş ocakçılığı	69	15	97	34
İmalat	1,464	1,763	1,997	2,457
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı	579	30	520	40
İnşaat	2,389	3,820	2,429	3,779
Toptan ve parakende ticaret; motorlu karataşıtlarının ve motosikletlerin onarımı	4,538	7,943	4,979	9,997
Ulaştırma ve depolama	615	1,466	645	2,428
Finans ve sigorta faaliyetleri	210	152	176	182
Konaklama ve yiyecek	650	1,099	809	1,625
Bilgi ve iletişim	587	294	671	361
Gayrimenkul faaliyetleri	272	463	371	709
Eğitim faaliyetleri	265	228	299	268
Kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve spor faaliyetleri	71	144	83	219

Çizelge 3.11’de 2020 yılı salgın dönemi ve 2019 yılında sektörlere göre kapanan firma sayıları gösterilmiştir. 2020 yılında Covid-19 nedeniyle iflas eden firma sayılarında artışlar kaydedildiği görülmektedir. Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı ile finans ve sigorta faaliyetlerinde 2019’a kıyasla 2020 yılında kapanan firma sayısı azalmıştır.

3.8.1. Covid-19’un Türkiye’de Tarım Sektörüne Etkisi

Türkiye’de tarım sektörünün GSYİH içindeki payı 2009-2018 yılları arasında azalış trendi göstermiştir. Tarımsal hasılanın GSYİH’ya oranı 1980 yılında %24

düzeylerindeyken 1995 yılında %15 düzeylerine 2010 yılında ise %10 seviyesinin altına gerilemiştir. 2019 yılında %6,4 olan tarımın GSYİH içerisindeki payı 2020 yılında ise %6,7 olmuştur. Türkiye’de hizmetler ve sanayi sektörlerinin payı yıllar içinde önemli derecede artış göstermiştir. Bunların sebeplerinden bazıları; sektör çalışan başına verimlilik, katma değer itibarıyla farklılığı, iç talep ve dış ticaret yapısındaki dönüşümler, teknolojik gelişmelerin sektörleri farklı şekilde etkilemesi ve devletin tarıma yönelik desteklerinin azalması şeklinde sıralanabilir. Tarım sektörünün diğer sektörlerle kıyasla önemi yıllar içinde azalma eğilimine girmiştir (Şahin, 2020: 291).

Çizelge 3.12. 2019-2021 yılları arasında seçilmiş tahıl ve seçilmiş diğer bitkisel ürünlerin ton bazında üretim miktarı (TÜİKc, 2022)

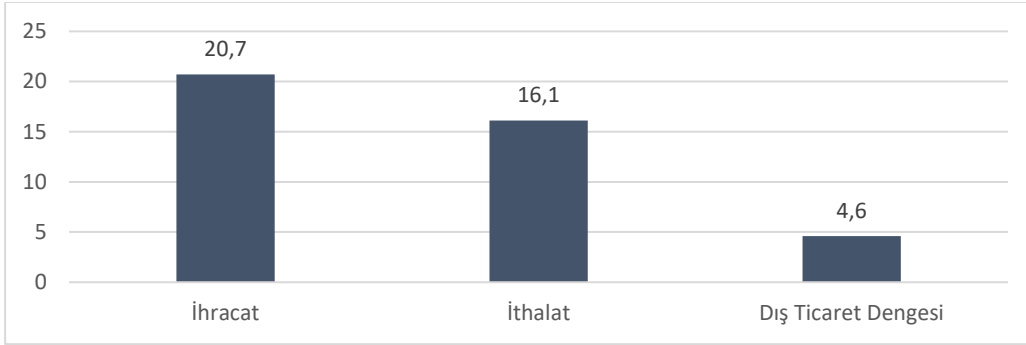
	2019	2020	2021
Buğday	19,000,000	20,500,000	17,650,000
Arpa	7,600,000	8,300,000	5,750,000
Mısır	6,000,000	6,500,000	6,750,000
Çeltik	1,000,000	980,000	1,000,000
Çavdar	310,000	295,681	200,000
Şekerpancarı	18,054,320	23,025,738	18,250,000
Patates	4,979,824	5,200,000	5,100,000

Çizelge 3.12’de seçilmiş tarım ürünlerinin ton bazında üretim miktarları verilmiştir. Bu kapsamda 2020 yılında buğday, arpa, mısır, şekerpancarı ve patatesin üretimi artarken çeltik ve çavdarın üretimi azalmıştır. Özellikle şekerpancarında önemli bir artış kaydedilmiştir. 2021 yılında mısır ve çeltik hariç tüm tarım ürünlerinin üretimi azalış göstermiştir.

Çizelge 3.13. Seçilmiş sebze, meyveler, içecek ve baharat bitkilerinin ton bazında üretim miktarları (TÜİKc, 2022)

	2019	2020	2021
Domates	12,841,990	13,204,015	13,095,258
Hıyar	1,916,645	1,886,239	1,890,160
Karpuz	3,870,515	3,491,554	3,468,717
Kavun	1,777,059	1,724,856	1,638,638
Üzüm	4,100,000	4,208,908	3,670,000
Elma	3,618,752	4,300,486	4,493,264
Zeytin	1,525,000	1,316,626	1,738,680
Portakal	1,700,000	1,333,975	1,742,000
Fındık	776,046	665,000	684,000
Çay	1,407,448	1,450,556	1,450,000

Çizelge 3.13'te seçilmiş sebze, meyve , içecek ve baharat bitkilerinin ton bazında üretim miktarları gösterilmiştir. Buna göre 2020 yılında; domates, üzüm, elma ve çay üretimi artarken diğer ürünlerin üretim miktarları düşüş göstermiştir. 2021 yılında ise 2020 yılına kıyasla; hıyar, portakal, elma, zeytin, fındık artış göstermiştir.

Şekil 3.8. Tarım, gıda ve içecek sektörünün 2020 yılı dış ticaret dengesi (milyar dolar) (TGDF, 2021)

Şekil 3.8'de 2020 yılında sektörün dış ticaret verileri gösterilmiştir. Buna göre pandemi döneminde ihracat, önceki yıla kıyasla %5 artış göstererek 20,7 milyar dolar, ithalat ise %3,1 artış göstererek 16,1 milyar dolar olmuştur. 2020 yılında dış ticaret dengesi 4,6 milyar dolar fazla vermiştir. Fındık içi, buğday unu ve makarna toplam ihracatın yaklaşık %20'sini oluşturarak ihracat kalemleri arasında en fazla paya sahip olmuştur. Buğday, soya fasulyesi ve ayçiçek yağı ise ithalat kalemleri arasında en fazla pay sahibi olmuştur. 2020 yılında sektörde en çok ihracat yaptığımız ülkeler sırasıyla; Irak, Almanya, Rusya, ABD ve İtalya iken en çok ithalat yaptığımız ülkeler sırasıyla; Rusya, Brezilya, Ukrayna, ABD ve Malezya olmuştur (TGDF, 2021).

Tarım sektörünün bir başka önemli kalemini hayvancılık oluşturmaktadır. TÜİK verilerine göre Türkiye'de 2000'li yıllarda büyük baş hayvan sayısı yaklaşık 11 milyon civarında seyretmekteydi. 2000 yılında küçük baş hayvan sayısı ise yaklaşık 36 milyon civarındaydı. 2019 yılında yaklaşık 66 milyon olan hayvan sayısı, 2020 yılında yaklaşık 6 milyon artarak 72 milyon baş olmuştur. 2019 yılında yaklaşık 2 milyon 138 bin üretimi yapılan tavuk eti, 2020'li yılında ufak bir azalış ile 2 milyon 136 bin olarak gerçekleşmiştir. Yumurta üretimi, 2019 yılında yaklaşık 19,9 milyon iken 2020 yılında yaklaşık 19,8 milyona gerilemiştir (Işık ve Yılmaz, 2021: 18).

2020 yılında tarımsal üretim bazında Çizelge 3.12 ve Çizelge 3.13'teki veriler ışığında Türkiye'de ciddi bir olumsuz tablo oluşmamıştır. Fakat 2021 yılı

Türkiye’de tarım sektörü açısından oldukça olumsuz bir yıl olarak tarihe geçmiştir. Bunun nedenleri arasında; yüksek girdi fiyatları, kuraklık, aşırı yağış, sel ve don olayları gibi âni iklim değişiklikleri yer almıştır. Maliyetlerin ciddi artış göstermesi üretimin azalmasına, bu da tarım ürünlerinin fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Özellikle ithalat yaptığımız ülkelerde başı çeken Rusya ve Ukrayna arasında meydana gelen savaş, maliyetlerin daha da katlanmasına sebebiyet vermiştir. Bunun neticesinde girdi yoğun sektör olan tarım sektöründe 2022 yılında üretiminin azalmaya devam etmesi, buna bağlı olarak tüketicilerin daha çok fiyat artışlarına maruz kalması yönünde risk unsuru oluşmaktadır (Yıldırım, 2021).

Türkiye’de tarım sektörü alanında Covid-19 pandemisinden bağımsız olarak birçok sorun vardır. Türkiye’de tarımın GSYİH payının azalması, ekilebilir tarım arazilerinin azalması, göç olguları, olumsuz doğa koşulları, sektördeki teknolojik yetersizlikler, devlet desteklerinin yetersiz kalması, miras yolu ile toprakların bölünmesi gibi tarım sektörü üzerinde birçok olumsuz faktörler mevcuttur. Covid-19 pandemisi tarımın ülkeler açısından vazgeçilmez derecede önemli olduğunu göstermiştir. Sektör; gıda güvenliği, ihracat değeri, istihdam ve katma değer yaratması ile çok önemli bir pozisyonda bulunmaktadır. Bu kapsamda olumlu iklim koşullarına sahip olan Türkiye, tarım sektörünün önemini göz önünde bulundurarak tarımı geliştirici ve destekleyici politikalara öncelik vermelidir (TOBB, 2021: 49).

3.8.2. Covid-19’un Türkiye’de Turizm Sektörüne Etkisi

Turizm sektörü, ülke ekonomileri açısından önemli bir gelir kalemidir. Ülkelere döviz kazancı sağlaması, ödemeler bilançosunun finansmanı, istihdama katkı yapması gibi unsurlar ile ülke ekonomilerini ciddi ölçüde desteklemektedir. Aynı zamanda birçok sektörle yoğun bir etkileşim içinde olması nedeniyle sektördeki aksaklıkların etkileri bağlantılı diğer sektörleri de etkilemektedir. Ülkemiz tarihsel, kültürel, coğrafi konum gibi etmenler sayesinde turizm hususunda avantajlı bir durumda bulunmaktadır. Bu bakımdan turizm gelirlerinin ekonomi içindeki payının ve ekonomik göstergelere katkısının yüksek olması yönünde beklentiler yüksek olmaktadır. Fakat, sektör doğası gereği dış etmenlerden çok kolay etkilenebilmektedir. Özellikle Covid-19 salgını gibi yüksek bulaşıcılığa sahip salgınlar, sektörü âdeta durma noktasına getirerek turizm gelirlerinin önemli yer

teşkil ettiği ülkeler açısından önemli derecede olumsuzluklar meydana getirmektedir (Akın vd., 2012: 63).

Türkiye, 1980’li yıllar öncesinde turizm gelirleri açısından çok başarılı bir performans gösterememiştir. 1980’li yıllardan sonra uygulanan neoliberal politikaların desteği ile Türkiye’de turizm sektörü ivme kazanmıştır. Bu kapsamda Türkiye’de yıllık turizm geliri ilk olarak 1985 yılında bir milyar doları geçmiştir. 2000’li yıllardan sonra ise turizm sektöründe ciddi gelir artışları yaşanmıştır. 2000-2018 döneminde toplam 258 milyar dolar gelir, yıllık ortalama bazda ise yaklaşık 29 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir (Şahin, 2020: 438-442).

Türkiye, turizm sektöründe önemli bir konumda bulunmaktadır. 2018-2019 yılları ile birlikte dünya turizm pazarı içerisinde %3,7, Avrupa pazarında ise %7,1 paya sahip pozisyonundadır. Bunların paralelinde dünyada en çok ziyaret edilen altıncı ülke konumundadır. Bunların paralelinde 2020 yılında Türkiye’de turizm sektöründe yüksek büyüme hedefleri bulunmaktaydı. Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ve bunun akabinde hareketliliği kısıtlayıcı önlemlerin alınması turizm sektörünü durma noktasına getirmiştir. Türkiye ekonomisinde önemli bir yeri olan turizm sektörünün salgın nedeniyle önemli ölçüde daralması Türkiye açısından olumsuz bir tablo oluşturmuştur (TÜBA, 2020: 131-133).

Çizelge 3.14. Türkiye’de 2019-2021 yılları arası gelen ziyaretçi sayısı ve turizm geliri (YİGM, 2022)

	2019	2020	2021
Gelen ziyaretçi sayısı (Milyon kişi)	51,747	15,971	30,038
Turizm Geliri (Milyar \$)	34,520	12,059	24,482
Gelen ziyaretçi başına ortalama harcama (\$)	666	762	834
Turizm gelirinin GSYİH payı (%)	4,6	1,7	3,1

Çizelge 3.14’te görüldüğü üzere 2019 yılında 34,520 milyar dolar olan turizm geliri Covid-19 pandemisinin etkisi ile 12 milyar dolara gerilemiştir. Aynı şekilde, 2019 yılında 51.747 milyon olan gelen ziyaretçi sayısı, pandeminin etkisi ile 15,971 milyona gerilemiştir. 2021 yılı ile birlikte normalleşme adımları ve insanların salgın koşullarına alışması sektörün toparlanmasını sağlamıştır. Fakat, 2021 yılında gelen ziyaretçi sayısı ve turizm geliri pandemi öncesi seviyenin altında seyretmiştir. Gelen ziyaretçi başına ortalama harcama ise 2019 yılında 666 dolar seviyelerindeyken 2020 yılında 762 dolara, 2021 yılında ise 834 dolara yükselmiştir.

Salgının en sert şekilde hissedildiği 2020 yılı Ocak-Ekim aylarında il bazında pandeminin etkisine bakıldığında; İstanbul 2019 yılında 12 milyon 690 bin kişiyi ağırlamışken, 2020 yılında ise bu sayı 4 milyon 154 bin kişi olmuştur. Bu anlamda %67,3'lük bir düşüş gerçekleşmiştir. Antalya'ya 2019 yılında 14 milyon 135 bin kişi gelirken, 2020 yılında %78'lik bir azalma ile 3 milyon 99 bin kişi gelmiştir. Muğla'ya 2019 yılında 3 milyon 203 bin kişi gelirken, 2020 yılında %79'luk daralma ile 668 bin kişi gelmiştir (TURSAB, 2020: 18). Bu bağlamda 2019 ve 2020 yılları gelen ziyaretçi sayısında en fazla düşüşün yaşandığı il İstanbul olmuştur. İstanbul'un ardından gelen ziyaretçi sayısında en çok azalış yaşayan iller sırasıyla; Antalya, Muğla, Nevşehir, Ankara ve İzmir olmuştur (Kervankıran ve Bağmancı, 2021: 272).

3.8.3. Covid-19'un Türkiye'de İmalat Sanayii Sektörüne Etkisi

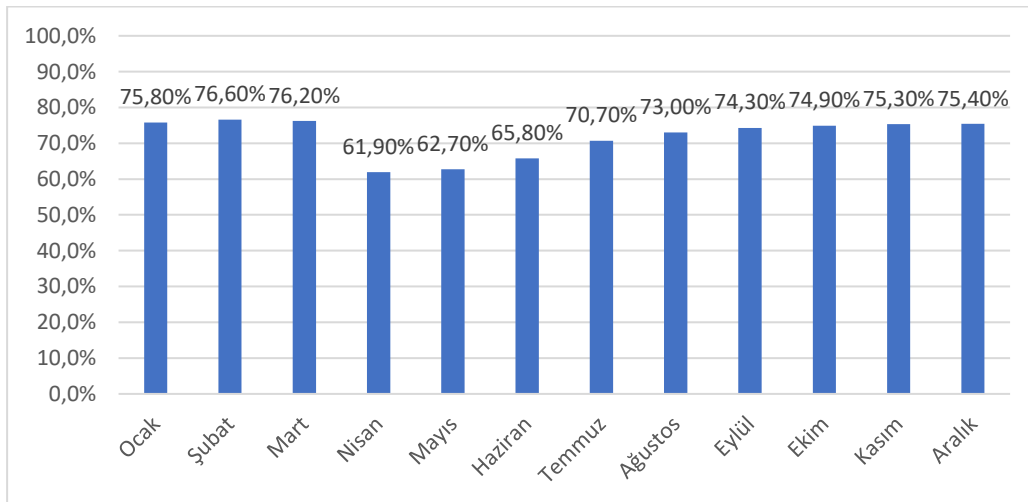
İmalat sanayii, ülke ekonomilerinde mal üretiminin gerçekleştirildiği sektör olarak çok önemli bir konuma sahiptir. Özellikle küresel ticarete önemli yere sahip olan imalat sanayii sektörü, küresel olgulardan kolayca etkilenme tehlikesine sahiptir (Yükseler, 2016: 2). İmalat sanayii, ülke ekonomilerinde verimliliği artırıcı ve buna bağlı olarak ülke ekonomilerinin büyümesine katkı sağlayıcı bir rol üstlenmektedir. Dünyada teknolojik ilerleme ve yenilikçi faaliyetler ile Ar-Ge harcamalarının imalat sanayii sektörü çerçevesinde meydana gelmesi sektörün önemini artırmaktadır (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2014: 1-2). Aynı zamanda imalat sanayii ihracat, istihdam ve katma değer bakımından ülke ekonomilerine katkı sağlamaktadır. Ülkelerin imalat sanayii sektöründe ileri seviyede olması, ülkelerin gelişmişlik düzeyleri konusunda belirleyici olmaktadır (Akyol ve Metin, 2021: 36).

Türkiye'de 1980 yılından itibaren imalat sanayii sektöründe önemli yapısal değişimler ve gelişmeler gerçekleşmiştir. 1980 yılında sektör 15 milyar dolar düzeylerinde katma değer üretirken, 2000 yılında 53,5 milyar dolar, 2010 yılında 114 milyar dolar, 2017 yılında yaklaşık 150 milyar dolar katma değer üretmiştir. Bu kapsamda 1998-2017 yılları arasında imalat sanayii, yılda ortalama %5,2 düzeylerinde büyüme göstermiştir (Şahin, 2020: 354-355). İmalat sanayiinin GSYİH payı ise 1990'lı yıllarda %20'leri geçmekteyken, 2000'li yıllarda krizin de etkisi ile düşüş trendine girmiştir (Özen, 2015: 147). Sektörün dış ticaretteki katkısı ise düşük hızda da olsa büyüme trendi göstermektedir. Genel olarak dünyada imalat sanayiinin

payı tarım sektörü gibi düşme trendine girmişken, bu hususta hizmetler sektörünün payı yükselme trendi içerisinde (Şahin, 2020: 348-350).

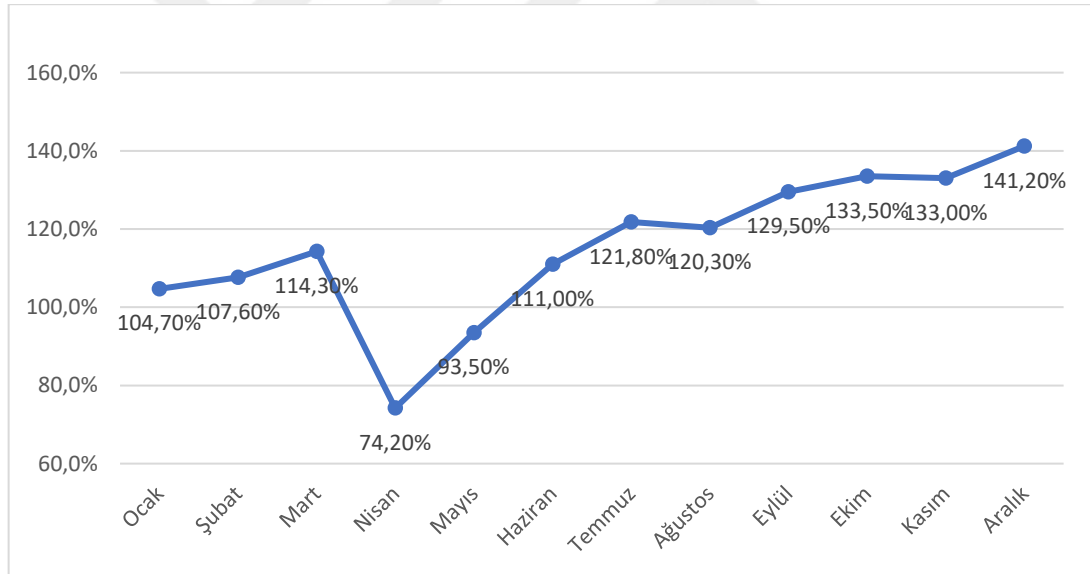
Salgının Çin’de ortaya çıkması ve burada etkisini göstermesi sonucunda Çin’de üretim kesintilerine yol açmış, bunun sonucunda küresel tedarik zincirinde bozulmalar meydana gelmiştir. Özellikle ülkelerin Çin’den gelen girdilere bağımlı olması ülkelerin üretimlerini gerçekleştirememelerine neden olmuştur. Bunlara ek olarak salgın nedeniyle ulaşım ve küresel ticaretin durması imalat sanayii üzerinde olumsuz bir etki meydana getirmiştir (McKibbin ve Fernando, 2020: 45).

İmalat sanayii katma değeri, 2020 yılının ilk çeyreğinde bir önceki yılın aynı çeyreğine kıyasla %7,1 artış göstermiştir. 2020 yılının ikinci çeyreğinde pandeminin etkisi ile %18,3 azalma sergilemiştir. 2020 yılının üçüncü çeyreğinde ekonomik faaliyetlerin hız kazanmasının etkisi ile %8,6’lık bir toparlanma gerçekleşmiştir. 2020 yılının dördüncü çeyreğinde %10,5’lik büyüme ile 2020 yılında imalat sanayii katma değeri %2,1’lik büyüme gerçekleştirmiştir. İmalat sanayii kapasite kullanım oranı ise 2019 yılında, 2018 yılına kıyasla 0,9 puan azalış göstererek %75,9 düzeylerine gerilemişti. Şekil 3.9’da 2020 yılına ait kapasite kullanım oranları gösterilmiştir. Bu bağlamda 2020 yılında imalat sanayii kapasite kullanım oranı, Covid-19 pandemisinin etkisi ile birlikte 4 puan azalış göstererek %71,9 seviyelerine gerilemiştir. 2020 yılında salgının etkisi ile imalat sanayiinde tüm mal gruplarında kapasite kullanım oranları düşüş göstermiştir (TOBB, 2021: 59-62).

Şekil 3.9. Türkiye’de 2020 yılı imalat sanayii kapasite kullanım oranları (TCMB, 2022)

Şekil 3.9’da gösterildiği üzere 2020 yılı Ocak, Şubat Mart aylarında %75’in üzerinde seyreden imalat sanayii kapasite kullanım oranları, salgının Türkiye’de etkisini hissettirmeye başladığı Mart ayından sonra keskin düşüş yaşamıştır. 2020 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında küresel tedarik zincirindeki aksaklıklar nedeniyle kapasite kullanım oranları sırasıyla %61,9, %62,7, %65,8 düzeylerinde gerçekleşerek ciddi düşüşler kaydetmiştir. 2020 yılı Temmuz ayından itibaren tekrar %70’li seviyelere yükselen imalat sanayii kapasite kullanım oranları, 2020 yılı Aralık ayında %75,4 seviyesine çıkarak 2020 yılı Ocak ayındaki seviyesine yükselmiştir. İktisadî kriz dönemlerinde ekonomi ve sanayi sektöründe yaşanan daralmaları göstermesi bakımından imalat sanayii kapasite kullanım oranı önemli göstergeler arasındadır. Covid-19 krizinde de Türkiye’de 2020 yılı Mart ayından sonra kapasite kullanım oranlarının önemli derecede daralması ile Covid-19’un etkisi net bir şekilde görülmüştür. 2021 yılında ise imalat sanayii kapasite kullanım oranı %75’in üzerinde seyrederek önemli ölçüde toparlanma göstermiştir (İğdeli, 2021: 65).

Şekil 3.10. 2020 yılı imalat sanayii üretim indeksi (TÜİK, 2022)

2020 yılı imalat sanayii üretim endeksi Şekil 3.10’da gösterilmiştir. Buna göre endeks, 2020 yılı Mart ayına kadar artış eğiliminde olmuştur. 2020 yılı Nisan ayı ile birlikte salgın etkisi sanayi üretim endeksinde de kendini göstermiştir. 2020 Mart ayında %114’lere yükselen endeks, 2020 yılı Nisan ayında %74,2’lere düşerecek ciddi bir daralma yaşamıştır. Bunun nedenleri arasında; yaşanan tedarik sorunu neticesinde yedek parça ve hammadde sorunları, lojistik sorunları, sosyal mesafe önlemleri ile mal, hizmet ve personel hareketliliklerinin engellenmesi bulunmaktadır.

2020 yılı Nisan ayındaki daralmadan sonra imalat sanayii üretim endeksi güçlü bir toparlanma yaşamış, 2020 Aralık ayında %141'lere ulaşmıştır. 2021 yılının ilk aylarında %117'lere düşen endeks, 2021 yılının son aylarında tekrar ivme kazanarak 2021 Aralık ayında %164 düzeylerine gelmiştir. Bunun neticesinde Türk imalat sanayii sektörü, Covid-19 sürecinden güçlü bir toparlanma ile çıkmıştır (İğdeli, 2021: 66).

3.8.4. Covid-19'un Türkiye'de Bankacılık Sektörüne Etkileri

Bankalar iktisadî sistem içerisinde fon arz edenlerle fon talep edenler arasında aracılık eder. Bu kapsamda bankacılık sektörü ülke ekonomilerinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Ülkelerin bankacılık sistemlerinin güçlü yapıda bulunması iktisadî krizler hususunda kırılabilirliği azaltmaktadır. Bu sektör fon fazlası olanlardan fon ihtiyacı olanlara kaynak aktarma faaliyetini yerine getirirken ülke ekonomilerinin büyümesine ve istihdama önemli katkılar sağlamaktadır (Öztürk, 2016: 12).

Özellikle son dönemlerde finansal krizlerin baş göstermesi ve küreselleşmenin artması, bu krizlerin yayılması hususunda elverişli ortam oluşturmaktadır. Yakın tarihte yaşanan 2008 finansal krizi ülkelerin finansal sistemlerinin bu noktada nasıl etkilenebileceğini göstermiştir. Yaşanan bu krizin ardından birçok banka büyük darbeler almış, bazı bankalar kriz neticesinde iflas etmiştir. 2008 küresel krizinin ardından ülkeler bankacılık sektörüne yönelik denetimlerini artırmışlardır (Turgut ve Ertay, 2016: 115).

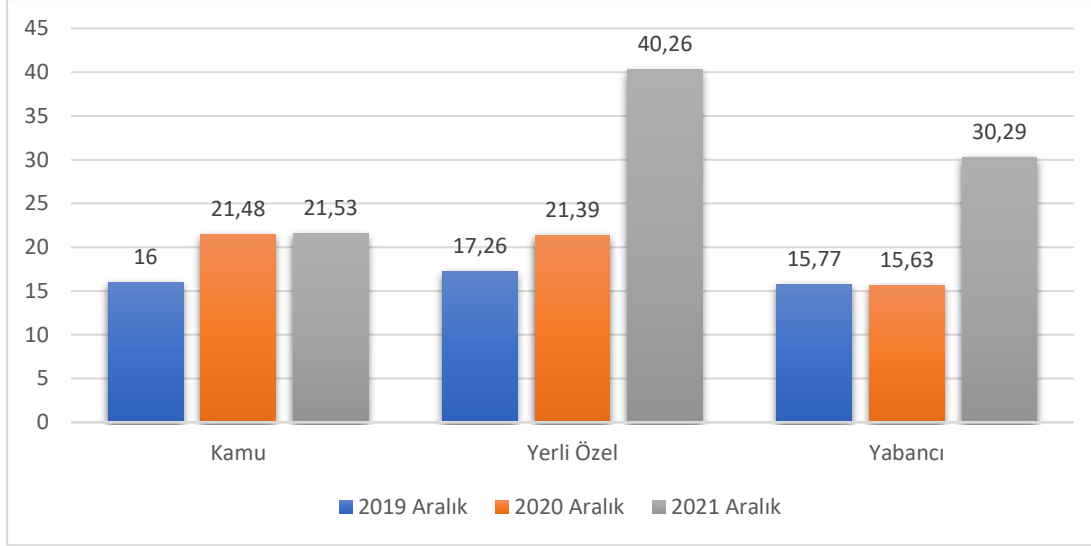
Türkiye'nin finansal sistemi içerisinde bankacılık sektörü büyük bir yere sahip olduğundan dolayı finansal krizlerin bankacılık sektörünü olumsuz etkileme potansiyeli vardır. Özellikle 24 Ocak Kararlarının ardından liberalleşme yolunda atılan adımlarla birlikte diğer ülke ekonomilerinde görülen finansal krizler Türkiye'de de baş göstermeye başlamıştır. Bunun en büyük nedenleri arasında sağlam makroekonomik istikrarın ve yeterli denetim ve yasal düzenlemelerin olmaması bulunmaktadır (Turgut ve Ertay, 2016: 115-118). Yaşanan bu kriz ortamlarından elde edilen olumsuz tecrübelerin neticesinde 2001 krizinin ardından uygulanmaya başlanan düzenleme ve denetlemeler, bankacılık sektörüne yönelik hayata geçirilen reformlar, uygulanan makroekonomik politikaların katkısı ile Türk bankacılık sektörü 2008 krizinde güçlü bir yapı sergilemiştir (Bostan ve Bölükbaş, 2011: 109).

Ticari bankalar kâr amacı güden kuruluşlardır. Bu kapsamda iktisadî krizler bankaların kârlılığını etkileme potansiyeli barındırır. Makroekonomik istikrarın sağlanması bankacılık sektörünün faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütebilmeleri noktasında belirleyici olmaktadır (Gündoğdu ve Aksu, 2012: 243). Covid-19 pandemisi bir iktisadî krize dönüştükten sonra makroekonomik istikrara ciddi bir darbe vurmuştur. Çalışmanın bu kısmında Covid-19 krizinin Türkiye’de bankacılık sektörü üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Çizelge 3.15. Bankacılık sektörünün pandemi döneminde kârlılık durumu (BDDK, 2022)

KÂRLILIK	Aralık 2019	Aralık 2020	Aralık 2021
Faiz geliri (Milyar TL)	420	423	641
Faiz dışı gelir (Milyar TL)	106	102	160
Faiz gideri (Milyar TL)	-258	-208	-375
Faiz dışı gider (Milyar TL)	-151	-200	-260
Vergi provizyonu (Milyar TL)	-12	-17	-26
Özel provizyonu (Milyar TL)	-56	-42	-47
Dönem net kârı (Milyar TL)	49	58	93

Çizelge 3.15’te bankacılık sektörünün pandemi dönemindeki kâr durumu gösterilmiştir. Özellikle salgının etkilerinin yoğun olarak hissedildiği 2020 yılı ikinci çeyreğinde sektörün gelirleri ciddi düşüş kaydetmiştir. Bu dönem özelinde TCMB ve BDDK almış olduğu kararlar doğrultusunda bankaların ücret ve komisyonlarında indirim uygulanması, müşterilerin evden işlem yapmaları doğrultusunda işlem ücretlerinin indirilmesi bankaların faiz dışı gelirlerinde önemli azalışlara neden olmuştur. 2020 yılının Aralık ayında 2019 yılının Aralık ayına kıyasla sektörün kârlılığı düşük de olsa artış göstermiştir. 2021 yılının Aralık ayında 2020 yılının Aralık ayına kıyasla bankacılık sektörünün kârlılığı ciddi derecede artış kaydetmiştir (Küçüköğlü, 2021: 1284).

Şekil 3.11. Banka gruplarının pandemi döneminde kârlılık durumu (BDDK, 2020; BDDK, 2021)

Şekil 3.11’de BDDK verileri kullanılarak kamu, yerli özel ve yabancı bankaların pandemi döneminde kârlılık durumları gösterilmiştir. Burada göze çarpan hususlardan birisi kamu bankalarının kârlılık durumunun yerli özel bankalara göre çok daha düşük gerçekleşmesidir. Hatta kamu bankaları 2021 yılının Mart, Haziran ve Eylül aylarında geçen yılın aynı dönemlerine kıyasla önemli zararlar kaydetmişlerdir. Kamu bankaları, Covid-19 krizi ile mücadele kapsamında piyaya düşük faizli kredi sunmuşlardır. 2020 yılının üçüncü çeyreğinde faizlerin artmasıyla fonlama maliyetlerinin yükselmesi neticesinde marjda daralma meydana gelmiş, faiz giderleri faiz gelirlerini aşmaya başlamıştır. Bununla birlikte 2021 yılının Mart, Haziran ve Eylül aylarında kamu bankaları ciddi zarara uğramıştır. Yerli özel ve yabancı bankaların kârlılık durumu bu dönemlerde artış göstermiştir (Kocaman, 2021: 397).

Salgın döneminde toplam kredilerde ciddi artış kaydedilmiştir. BDDK verilerine göre 2019 yılında toplam 2 trilyon 654 milyar TL civarında olan toplam krediler 2020 yılında geçen yıla kıyasla yaklaşık %35’lik bir artışla 3 trilyon 570 milyar TL’ye ulaşmıştır. 2021 yılında 2020 yılına göre %37’lik bir artışla 4 trilyon 900 milyar TL’ye yükselmiştir. Salgın döneminde kredilerde olduğu gibi mevduatlarda da artış gözlemlenmiştir. 2019 yılında 2 trilyon 566 milyar TL olan toplam mevduatlar 2020 yılında 2019 yılına göre %34’lük bir artışla 3 trilyon 455 milyar TL olmuştur. 2021 yılında toplam mevduatlar 2020 yılına kıyasla %53’lük bir artış ile 5 trilyon 303 milyar TL’ye çıkmıştır. Son dönemlerde TL’de yaşanan ciddi değer

kayıpları neticesinde mevduatlarda dövizin ağırlığında önemli artış görülmektedir. Bir başka ifadeyle Türkiye’de dolarizasyon olgusu yükselmiş, yani kişilerin yerli paraya güvenlerinin azalması neticesinde dövize yönelimleri artmıştır.

Çizelge 3.16. Pandemi döneminde banka sayısı, şube sayısı ve istihdam edilenlerin sayısı (TBB, 2022: 25-26)

	2019	2020	2021
Banka sayısı	53	54	57
Şube sayısı	11,378	11,194	11,171
Bankada istihdam edilenlerin sayısı (Bin kişi)	205	203	202

Çizelge 3.16’da pandemi döneminde banka sayısı, şube sayısı ve istihdam edilenlerin sayısı gösterilmiştir. Buna göre banka sayısında artış gözlemlenmiştir. Şube sayısı ve istihdam edilenlerin sayısında azalış kaydedilmiştir. Pandemi döneminde bankaların ATM, çağrı merkezi, internet bankacılığı gibi platformlarda hizmet sunma imkânları olması pandemi döneminde şube sayılarının azalmasında etkili olmuştur (Tuna, 2021: 211).

3.8.5. Covid-19’un Türkiye’de İlaç Sektörüne Etkileri

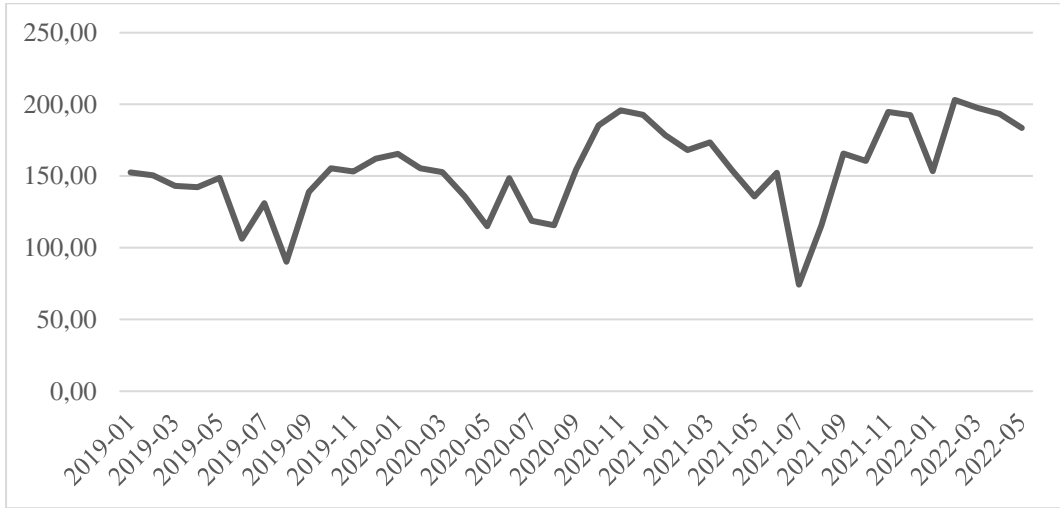
İnsan yaşamının ve sağlığının temelinde bulunması nedeniyle büyük önem arz eden ilaç sektörü aynı zamanda gerek üretim gerekse de ticaret boyutuyla ekonomilerin en kritik ve stratejik sektörlerinden biri olarak görülmektedir. Ayrıca trilyon dolarlık hacme sahip olan ilaç endüstrisi, enerji ve silah sektöründen sonra dünyanın en büyük üçüncü sektörüdür (Yiğit ve Kulualp, 2019: 264). Küreselleşmenin hızla arttığı günümüz dünyasında ilaç sektörü nitelikli istihdam sağlaması ve araştırma geliştirme gücünün fazlalığıyla ülkelerin rekabet gücünü artırmaktadır.

Sektör, yalnız tedavi amaçlı olmamakla beraber yaşam sürelerinin uzaması ve kaliteli yaşamı artırmaya dair kattığı değerlerin yanı sıra yüksek katma değere sahip ürünlerin üretilmesi, teknolojinin yoğun olarak kullanılması ile Ar-Ge faaliyetlerinin sonucunda üretilmesi açısından dinamik bir sektördür (TİTCK, 2018: 74). İlacın insan yaşamındaki öneminden dolayı sektör büyük denetim ve gözetime tabi tutulmaktadır. Ayrıca artan dünya nüfusuna ve uzayan insan ömrüne paralel olarak ilaç sektörüne olan talep görece istikrarlı bir şekilde büyümektedir (KPMG, 2019: 143).

Tüm bunların yanında pek çok sektörün aksine ilacı diğer ekonomik ürünlerden ayıran en önemli özellik ikame edilemez olmasıdır. İlaçların satın alımı genel olarak

zorunluluktan kaynaklandığından, belli bir ilacın yerine başkası ikame edilememektedir. Bu nedenle ilaçlardaki fiyatlar ve fiyat değişimleri ne olursa olsun vazgeçilmeyen, esnek olmayan talebe sahip ürünlerdir (TİTCK, 2018: 74).

Günümüzde Türkiye ilaç endüstrisinde faaliyet gerçekleştiren yaklaşık 785 kuruluş, uluslararası standartlarda üretim yapan 100 üretim tesisi ile 12 hammadde üretim tesisi ve 42 bin çalışanıyla yaklaşık 190 ülkeye ihracat gerçekleştirmektedir. Üretim deneyimi, nitelikli işgücü ve ihracatçı olması sektörü büyüten unsurlar olarak görülürken araştırma geliştirme çalışmaları ile katma değer yükselttilerek özellikle son yıllarda biyoteknoloji alanına yapılan yatırımlar sayesinde küresel boyutta üretim ve ihracat üssü olmak hedeflenmektedir (İEİS, 2021: 4).

Şekil 3.12. Türkiye İlaç Endüstrisinin Üretimi (Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı, sanayi üretim endeksi, 2015=100) (TCMB EVDS, 2022)

Şekil 3.12’de Türkiye’de son 3 yıla ait ilaç üretimindeki değişimlere yer verilmiştir. Buna göre Mart 2020 yılı itibariyle ülkemizde görülmeye başlanan Covid-19 salgınının seyri doğrultusunda ilaç üretimi inişli çıkışlı bir süreç yaşamıştır. Bu dalgalanmaların en büyük nedenleri tüm dünyada olduğu gibi salgına karşı alınan tedbirler sonucunda tedarikte ve lojistikte yaşanan sıkıntılar ve salgının yarattığı belirsizlik ortamında hammadde ve ara mamulde fiyatlarında artışlar görülmesidir. Diğer taraftan toplumun enfekte olma korkuları nedeniyle acil olmayan sağlık ve tedavi ihtiyaçlarını ertelemeleri üretimdeki azalışta belirleyici rol oynamıştır.

Çizelge 3.17. 2015-2021 yılları arası Türkiye ilaç pazarı (milyar TL) (İEİS, 2021: 7)

2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
17,6	20,4	24,5	30,9	40,7	47,9	61,7

Türkiye ilaç pazarına rakamsal olarak bakıldığında yıllara göre artış gösterdiği görülmektedir. Bu büyümenin gerçekleşmesinin nedeni olarak ise artan ve yaşlanan nüfusa doğru orantılı bir şekilde artan talep ile ilaç fiyatlandırılmasında kullanılan Euro kurunda gerçekleşen artışlar gösterilmektedir. Buna göre Çizelge 3.17’de bir önceki yıla kıyasla %28,8 büyüme gerçekleştirerek 61,7 milyar TL gelir elde edilmiş, aynı yılın Şubat ayında ise %20 seviyesinde ilaçların fiyatlarını belirleyen dönemsel Euro kuru artış göstermiştir. En nihayetinde 2021 yılında gerçekleşen %28,8’lik büyümenin 18,7’si kur artışına dayalı fiyat artışından kaynaklanmıştır (İEİS, 2021: 9).

Diğer taraftan 2015-2021 yılları arası dönemsel olarak incelendiğinde bu büyüme bileşik bazda yıllık %23,3 artışı ifade ederken aynı dönemde hesaplanan %310’luk üretici fiyatları enflasyonu dikkate alındığında reelde %14,2 oranında küçülme yaşandığını göstermektedir. Özellikle 2021 yılının son çeyreğinde döviz kurlarında yaşanan artışlar ile buna bağlı olarak yaşanan maliyet artışlarına karşı uygulanmakta olan ilaç fiyat politikalarının yetersiz kalması sonucu ilaç sektörü büyük kayıp yaşayarak değer bazında 2015 yılı kazancının da gerisine düşmüştür (İEİS, 2021: 7).

Türkiye ilaç sektörü 2020 yılında yaklaşık 5,6 milyar dolar ilaç ithalatı yaparken, ilaç ihracatı ise artış göstererek yaklaşık 1,8 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Salgında yeni dalgalanmaların yaşandığı 2021 yılına gelindiğinde ithalat %33,3 artışla 7,52 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. İhracat 1,91 milyar dolar ile tarihsel olarak en yüksek seviyesine gelmiştir (İEİS, 2021: 34).

Çizelge 3.18. Türkiye İlaç Pazarı (Milyar bazında ilaç kutu adedi) (İEİS, 2021: 7)

2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
2,06	2,15	2,22	2,30	2,37	2,20	2,35

Çizelge 3.18’e göre Türkiye’de salgının başladığı 2020 yılında ilaç pazarı %7 küçülerek 2,2 milyar hacme gerilemiştir. 2021 yılında ise toparlama yaşayarak 2,35 milyar kutu satış miktarıyla pandemi öncesi seviyesine dönebilmiştir.

Salgının sektöre olumsuz etkilerinin yanında olumlu etkileri de bulunmaktadır. Covid-19 pandemi sürecinde ilaç sektörünün sağlık krizine çözüm tarafında etkin rol

oynayabilme potansiyeli bulunması ayrıca bu süreçte salgına yönelik kullanılan ilaçların talebinin artması sektörde talebi artırıcı rol oynamıştır. IMS (Intercontinental Marketing Services) verilerine göre Türkiye; Çin, Brezilya, Meksika, Güney Kore, Hindistan ve Rusya'yla birlikte gelişmekte olan 7 pazardan biri olarak değerlendirilmekte olup, Türkiye ilaç sektörü 2012 yılını küresel satış hacminde 16. sırada tamamlamıştır. 2018 yılında bu alanda Türkiye bir basamak gerileyerek 17. sıraya yerleşmiştir. 2022 yılında tahmini olarak iki basamak yükselerek 15. sıraya yükselmesi beklenmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022: 4).

4. OECD ÜLKELERİNDE COVID-19 PANDEMİSİNİN SANAYİ ÜRETİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Çalışmanın bu kısmında OECD ülkelerinde, 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan panel veri analizlerine yer verilmektedir.

4.1. Amprik Çalışmalar Literatürü

Kılınç (2021) yapmış olduğu çalışmada OECD ülkeleri özelinde Covid-19 pandemisinin işsizlik üzerindeki etkisini panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Yapılan analiz neticesinde pandeminin işsizlik üzerinde etkisi olduğu saptanmış, salgın nedeniyle OECD ülkelerinde hayatını kaybedenlerin sayısında meydana gelen artışın işsizlik oranlarını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada Türkiye’de uygulanan işten çıkarma yasağı nedeniyle salgın ile işsizlik arasında nedensellik saptanmamıştır. Salgın nedeniyle işgücü arzı ve işgücü talebi azalmış, firma yatırımları ve hânehalkı tüketimleri düşüş göstermiştir. Pandeminin yıkıcı ekonomik etkileriyle ülke ekonomilerinin büyüme performansları azalmış, yoksul insan sayısı yaklaşık 95 milyon kişi artmıştır. Salgın sebebiyle emek geliri %8,3 düşmüştür. Covid-19 pandemisinde uygulanan iktisat politikaları diğer iktisadî kriz dönemlerinden farklılık içermiştir. Ekonominin hem arz hem de talep yönü desteklenmiş, salgınla birlikte uygulanacak iktisat politikalarının insan davranışlarını merkeze alması gerekliliği görülmüştür.

Martinho (2021) yapmış olduğu amprik çalışmada OECD ülkelerinde pandeminin kişi başına GSYİH üzerindeki etkisini OECD veri tabanından elde edilen verileri kullanarak panel veri yöntemiyle analiz etmiştir. Analize OECD üyesi olan Kolombiya ve Türkiye bu dönem özelinde veri tabanındaki eksiklikten dolayı dâhil edilmemiştir. Yapılan analiz sonucunda pandeminin OECD ülkelerinin kişi başına GSYİH’larında olumsuz bir etkisi olduğu salgın nedeniyle kişi başı GSYİH’larda düşüş gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır. Kişi başına GSYİH ülke ekonomilerinin gelişmiş düzeyi, refah ve hânehalklarının yaşam standardı hususunda önemli bir

değişkendir. Çalışmada aynı zamanda pandemi etkisi ile gelecek dönemler açısından ekonomik anlamda yeni zorluklar ile karşılaşılabilceği vurgusu yapılmıştır.

Yang ve Deng (2021) yapmış oldukları amprik çalışmada OECD ülkelerinde Covid-19 pandemisi ve çeşitli hükümet müdahalelerinin 1 Şubat 2020-1 Ekim 2020 tarihleri arasında hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Yapılan analiz sonucunda vaka sayısındaki artışların hisse senedi getirileri üzerinde olumsuz etkisi olduğu saptanmıştır. Salgının şiddetini artırmasıyla birlikte piyasadaki belirsizlik artmış, piyasalarda güven kaybı oluşmuş ve yatırımcılar paniğe kapılmıştır. Bu durumlar hisse senedi getirileri üzerinde negatif bir etki oluşturmuştur. Pandeminin ilk aşamalarında hükümetler salgını gerektiği kadar ciddiye almamış, bu nedenle salgınla mücadele kapsamında ihtiyaç duyulan politikaları yeterli düzeyde tutmamışlardır. Devletlerin görevi sâdece Covid-19 pandemisinin yayılmasını önlemeye yönelik değil aynı zamanda belirsizliği azaltıcı, ekonomik toparlanmayı sağlayıcı politikalar üretmeye yönelik de olmalıdır. Aynı zamanda hükümetlerin uyguladıkları sosyal mesafe, test ve temas izleme gibi politikalarının hisse senedi getirileri üzerindeki olumsuz pandemi etkisini artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Wildman (2021) yaptığı amprik çalışmada OECD ülkelerindeki gelir eşitsizliği, Covid-19 vaka sayısı ve salgın nedeniyle milyon başına ölüm arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan analiz neticesinde gelir eşitsizliği ile Covid-19 vaka sayısı ve salgın nedeniyle milyon başına ölüm arasında önemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen amprik sonuçlar gelir eşitsizliğinde %1’lik bir artışın vaka sayısında yaklaşık %4’lük artış ve milyon kişi başına ölümlerde yaklaşık %5’lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermektedir. Gelir eşitsizliği, yoksulluk ve dezavantajlı sosyoekonomik şartlarla ilişkilidir. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde nüfusun büyük bir kısmı düşük gelirlili ve güvencesi olmayan işlerde çalışmaktadır. Aynı zamanda gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde yaşayanlar sağlık koşullarını olumsuz etkileyecek bir yaşam standardına sahiptirler.

Eren vd. (2021) yaptıkları çalışmada içinde OECD ülkelerinin de bulunduğu 22 gelişmiş ülkenin pandemi karşısında Morgan Stanley International – all country world (MSCI ACWI) endeksinde yer alan önemli borsa endekslerinin kısa dönemli etkisi ele alınmıştır. Analizde olay çalışması (event study) yöntemi kullanılmış ve anormal getiriler baz alınarak hesaplama yapılmıştır. Bu çerçevede Covid-19’un

pandemi olarak ilân edildiği 11 Mart 2020 tarihiyle bu tarih etrafında toplam 7 olay penceresi belirlenmiştir. Buna göre bahsi geçen piyasaların Covid-19 pandemisine karşı negatif yönlü bir tepki verdiği: Bölgesel düzeyde incelendiğinde vaka ve ölüm sayısı daha düşük olan Asya ülkelerinin vaka ve ölüm sayısı yüksek olan Avrupa ve Amerika kıtası ülkelerine kıyasla getiri kaybı hususunda daha az etkilendiği sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak anormal getiriler baz alındığında piyasaların yarı güçlü formda etkin olmadığı çıkarımı yapılabilir.

Küçükefe (2020) yapmış olduğu çalışmada OECD ülkeleri ve Çin’de Covid-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılının ilk yarısındaki GSYİH’larda meydana gelen düşüşler ile milyon kişi başına ölümleri ülkeler bazında kıyaslayarak salgın nedeniyle bir ekonomi-sağlık değiş tokuşu yaşanıp yaşanmadığını analiz etmiştir. Aynı zamanda ülkelerin 2019 yılındaki cari hesap bakiyelerinin artı veya eksi olma durumlarına göre salgın dönemindeki GSYİH daralmaları sınıflandırılmıştır. Çalışmada K – ortalamalar algoritması kullanılarak bir kümeleme analizi yapılmış, makroekonomik veriler OECD veri tabanından milyon kişi başına ölümler Statista’dan alınmıştır. Bu kapsamda elde edilen ampirik sonuçlara göre salgında milyon kişi başına ölüm oranı fazla ülkelerde GSYİH daralmaları fazla olmuştur. Çalışmada OECD ülkeleri ve Çin’de bir sağlık-ekonomi değiş tokuşuna yönelik bir ampirik sonuç elde edilememiştir. Cari fazla veren ülkeler GSYİH daralmasını %15’in altında tutarak aynı kümede yer alırken, cari açık veren (ABD ve Brezilya hariç) GSYİH daralması %15’in üzerinde gerçekleşerek aynı kümede yer almışlardır.

4.2. Veri Seti, Model, Yöntem ve Bulgular

4.2.1. Veri Seti ve Model

OECD ülkelerinde² Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerinin test edilmesinde kullanılan değişkenler Çizelge 4.1’de görüldüğü gibidir. Bu kapsamda ekonometrik uygulama yapılırken Sanayi Üretim Endeksi (LNSAN) bağımlı

² Bu ülkeler; Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İzlanda, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Meksika, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Polonya, Portekiz, Slovak Cumhuriyeti, Slovenya, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri.

değişken, Covid-19 Vaka Sayısı (LNCOVID1) ve Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısı (LNCOVID2) ise açıklayıcı değişkenler olarak belirlenmiştir.

Çizelge 4.1. Veri seti (OECD, 2022; GitHub, 2022)

Değişken	Kısaltma	Tanım
Sanayi Üretim Endeksi	LNSAN	Sanayi sektörü; madencilik, imalat, elektrik, gaz ve buhar ve iklimlendirme gibi alt sektörleri kapsamaktadır. Bu sektörde yer alan sanayi kuruluşlarının üretimi sanayi sektörü üretimini oluşturmaktadır. Bu değişken 2015=100 referans dönemi dikkate alınarak endeks şeklinde hesaplanmaktadır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.
Covid-19 Vaka Sayısı	LNCOVID1	Bir milyon kişi başına Covid-19 enfeksiyonuna yakalanıp pozitif bildirilen vakaların sayısıdır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.
Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısı	LNCOVID2	Bir milyon kişi başına Covid-19 enfeksiyonu nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısıdır. Değişkenin doğal logaritması kullanılmıştır.

Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerinin test edilmesinde iki ayrı model kurulmuştur. Bu modellerin ilkinde açıklayıcı değişken Covid-19 Vaka Sayısı (LNCOVID1), ikincisinde ise Covid-19 Kaynaklı Vefat Sayısıdır (LNCOVID2). Bu modeller şu şekilde gösterilmektedir:

$$MODEL 1: LNSAN_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNCOVID1_{it} + u_{it}$$

$$MODEL 2: LNSAN_{it} = \beta_0 + \beta_1 LNCOVID2_{it} + u_{it}$$

4.3. Yöntem

OECD ülkelerinde, 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için Covid-19 pandemisinin sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan çalışmada panel veri yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmada yatay kesitsel bağımlılığın mevcut olması nedeniyle Pesaran (2007) Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin (CIPS) testi kullanılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi homojenlik açısından test edilmiştir. Bu testlerin ardından eğim katsayılarının heterojen olması nedeniyle Eberhardt ve Bond (2009) ile Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır.

Panel veri, zaman serisi verileri ile kesit verilerin bileşiminden oluşan veri türüdür. Panel veri analizi zaman serisi ve yatay kesit veri analizlerinin özelliklerini taşıırken bu analizlerin dezavantajlarını da ortadan kaldıran bir analizdir (Tarı, 2018: 475-476). Panel veri heterojenliği hesaba katması açısından avantaj sağlamaktadır. Daha

çok bilgilendirici veri, daha fazla değişkenlik, daha fazla serbestlik derecesi ve etkinlik sağlar. Bununla birlikte daha güvenilir parametre tahmini üretebilmektedir. Panel veri değişim dinamiklerinin incelenmesi hususunda kolaylık sağlamaktadır. Örnek olarak tekrarlanan yatay-kesit gözlemleri çalışmasıyla bir dönem işsiz kalanların ne kadarının başka bir dönemde işsiz kalabileceğini tahmin edebilir. Panel veriler salt yatay kesit veya salt zaman serisi verilerinde belirlenemeyecek etkileri kolayca tanımlayabilme ve ölçebilme imkânı sağlar. Panel veri sayesinde daha karmaşık davranışsal modeller oluşturulabilir (Baltagi, 2005: 4-7).

Panel verinin belirtildiği gibi birçok avantajı bulunmasına karşın dezavantajları da bulunmaktadır. Panel veride hata terimi önemli bir husustur. Hata terimi; zaman serisi modeline ait sapmayı, yatay kesit veri modeline ait sapmayı ve panel veri modeline ait sapmayı taşımaktadır. Bunlardan dolayı panel veride hata terimi çoğunlukla sapmalıdır. Panel veri çalışmasında önemli problemlerden bir diğeri verilere ulaşma ve verileri düzenlemedir. Her ne kadar günümüzde verilere ulaşma noktasında araştırmacılar geniş kapsamlı olanaklara sahip olsalar da sansürlü gözlemler, anket çalışmalarında cevapsız kalan sorular, verilerin kısıtlanması gibi nedenlerle problemler baş göstermektedir. Özellikle mikro bazda yapılan analizlerde birim boyutu fazla olmasına rağmen zaman boyutu kısa olmaktadır. Bu problem panel veri analizlerinde çözümü zor olan ekonometrik sorunlara neden olmaktadır (Tatoğlu, 2021: 14).

Seriler arasında yatak kesit bağımlılığının olması durumunda bu hususun göz ardı edilerek bir analiz yapılması, çalışmada elde edilecek sonuçları önemli ölçüde etkilemektedir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığının test edilmesi elzem olmaktadır. Bu kapsamda çalışmada Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi, Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş LM testi, Pesaran (2004) CD testi ve Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilmiş LM testi kullanılmıştır. Breusch-Pagan (1980) testinde zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyüktür ($T > N$). Pesaran (2004) testinde hem zaman boyutu yatay kesit boyutundan büyük hem de yatay kesit boyutu zaman boyutundan büyüktür ($T > N$, $N > T$) (Altıntaş ve Mercan, 2015: 359). Bu testlerden Breusch-Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi şu şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran vd., 2008);

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}^2_{ij} \quad (1)$$

Pesaran (2004) ölçeklendirilmiş LM testi şu şekildedir (Pesaran, 2004);

$$CD_{lm} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\rho}^2_{ij} - 1) \quad (2)$$

Pesaran (2004) tarafından $N > T$ durumları açısından bu test geliştirilerek CD testi oluşturulmuştur (Pesaran, 2004);

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (3)$$

Pesaran vd. (2008) tarafından sapması düzeltilmiş LM testi (Pesaran vd., 2008);

$$LM_{adj} = \sqrt{\left(\frac{2}{N(N-1)}\right)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N T\hat{\rho}_{ij} \frac{(T-k)\hat{\rho}^2_{ij} - \mu T_{ij}}{\sqrt{v^2 T_{ij}}} \quad (4)$$

Oluşturulan testler için oluşturulan hipotezler;

$$H_0 = \text{Yatay kesit bağımlılığı yoktur.}$$

$$H_1 = \text{Yatay kesit bağımlılığı vardır.}$$

Testlerin neticelerinin ardından H_0 hipotezinin kabul edilmesi durumunda yatay kesit bağımlılığı durumunun olmadığı ve analizde birinci nesil panel birim kök testlerinin uygulanabileceği sonucuna ulaşılmaktadır. Fakat tersi durum H_0 hipotezinin reddedilmesi sonucu yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesiyle birlikte analizde ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanacaktır (Baltagi, 2008: 284).

Analiz neticesinde yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edilmiş olup ikinci nesil kök testlerinden Pesaran (2007)) Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin (CIPS) testi uygulanmıştır. CIPS testi şu şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran, 2007);

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (5)$$

Eğim katsayılarının homojenlik testi için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi kullanılmıştır. Bu testler aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008);

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (6)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1} \hat{s} - E(\hat{z}it)}{\sqrt{\text{var}(\hat{z}it)}} \right) \quad (7)$$

Panel veri modellerini tahmin etmede kullanılan yöntemlerden ortalama grup tahmincisi (MG) paneldeki her grup için ayrı tahminlerin ortalamasını almaktadır. Pesaran ve Smith (1995)'e göre bu tahmin yöntemi parametrelerin ortalamalarının tutarlı bir biçimde tahmin edilmelerine imkân tanımaktadır. Pirotte (1999) ortalama grup tahmincisinin büyük örneklem açısından verimli uzun dönemli tahmin ediciler sağladığını belirtmektedir. Bunlara ek olarak, parametrelerin gruplar arasında serbestçe bağımsız olmasına olanak tanımakla birlikte homojenliği dikkate almamaktadır. Bir diğer yöntem olan rassal veya sabit etkilerle GMM yöntemleridir. Bu modellerde parametreler ülkeler arasında aynı olmaya zorlanmaktadır. Tutarsız ve yanıtıcı uzun vadeli katsayılar açabilen bu modellerde zaman boyutu daha da uzun olduğunda problem önemli ölçüde kötüleşmektedir (Bangake ve Eggoh, 2012: 11).

Pesaran vd. (1999) ülkeler arasında uzun vadeli katsayıların aynı olmasını ve kısa vadeli katsayıların gruplar arasında farklılık göstermesini sağlayan bir tahminci geliştirmiştir. Havuzlanmış ortalama grup (PMG) adı verilen bu tahminci kısıtlı uzun vadeli katsayıları aynı hale getirirken kısa vadeli dinamik özelliklerin ülkeden ülkeye farklılık göstermesine olanak tanıması hususunda avantajlı konumdadır. Havuzlanmış tahminci katsayıların homojen olması noktasında uygulanırken katsayıların heterojen olduğu durumlarda tutarsız ve yanıtıcı sonuçlara neden olmaktadır (Bangake ve Eggoh, 2012: 11; Lanzafame, 2013: 5).

Çalışmada, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının mevcut olması ve eğim katsayılarının heterojen olmasından dolayı aynı zamanda yapısal kırılmaları dikkate alması ve havuzlanmış tahmincilerde ortaya çıkan yanlılık sorununu da önemli derecede gidermesi sebebiyle Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır. Bu tahminciler şu şekilde hesaplanmaktadır (Eberhardt ve Bond, 2009; Eberhardt ve Teal, 2010);

$$\Delta_{yit} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_{t+} e_{it} \quad (8) \quad \Longleftrightarrow \quad \hat{c}t \equiv \hat{\mu}t \quad (9)$$

$$y_{it} = a_i + b'_i x_{it} + c_i t + d_i \hat{\mu}_t + e_{it} \quad (10)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (11)$$

4.4. Bulgular

Bu kısımda, Covid-19 pandemisinin 2020 Mart-2022 Nisan dönemi için OECD ülkelerinin sanayi üretim endeksleri üzerindeki etkisine yönelik gerçekleştirilen ekonometrik analizlerin sonuçları sunulmaktadır.

Çizelge 4.2’de LNSAN, LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistikler gösterilmektedir. Değişkenlerin normal dağılım özelliklerini yansıtan çarpıklık ve basıklık değerleri incelendiğinde, değişkenlerinin tümünün çarpıklık değerleri negatif olduğundan dağılımlarının negatif yönde sola çarpık oldukları görülmektedir. Basıklık değerleri bakımından LNCOVID1 değişkeninin basıklık değeri 3’ten küçük olduğundan dağılımının normal dağılıma göre basık, LNCOVID2 ve LNSAN değişkenlerinin basıklık değerleri ise 3’ten büyük olduğundan dağılımlarının normal dağılıma göre dik olduğu tespit edilmektedir.

Çizelge 4.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	LNSAN	LNCOVID1	LNCOVID2
Ortalama	4.692631	9.943804	5.856698
Medyan	4.694097	10.60091	6.508963
Maksimum	5.210578	13.18510	8.467623
Minimum	3.877432	2.260617	-1.634756
Std. Sapma	0.148748	2.111920	1.925378
Çarpıklık	-0.400854	-0.731008	-1.087404
Basıklık	4.928807	2.694389	3.591542
Jarque-Bera	177.2482	90.62997	206.3632
Olasılık	0.000000	0.000000	0.000000
Gözlem	975	975	975

Ekonometrik analizlerde öncelikle değişkenlerin birim kök içerip-içermedikleri, bir başka ifadeyle stokastik bir eğilim gösterip-göstermedikleri kontrol edilmektedir. Değişkenlerin birim kök içermesine rağmen bu durumun dikkate alınmadan analizler yapılması sahte regresyon sorununu (görünürde ilişki) ortaya çıkarabilmektedir. Bu durumda elde edilen sonuçlar güvenilir olmaktan çıkmaktadır. Panel veri analizlerinde değişkenlerin birim kök içerip-içermediklerinin tespit edilmesinde kullanılacak birim kök testi büyük önem arz etmektedir. Tugcu (2018)’de ifade edildiği gibi, birim kök testlerinden birinci nesil birim kök testleri (Im vd., 2003, Levin vd., 2002, Choi, 2001, Breitung, 2000, Maddala, 1999, Hadri, 2000) yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan, ikinci nesil testler (Pesaran, 2007, Moon ve Perron, 2004, Bai ve Ng, 2004, Chang, 2002, Harris vd.,1999) ise yatay kesit bağımlılığını dikkate alan testlerdir. Dolayısıyla bu testlerden hangisinin

kullanılacağına karar verebilmek için panel veri setini oluşturan birimler arasında bağımlılık olup-olmadığı incelenmelidir. Bu doğrultuda kullanılan yatay kesit bağımlılığı testlerine ait temel sonuçlar Çizelge 4.3'te sunulmuştur. Yatay kesit bağımlılık testlerinin sıfır hipotezi “yatay kesitsel bağımlılık yoktur” şeklinde kurulmaktadır. Buna göre analizlerde kullanılan değişkenlerin tümü için kullanılan yatay kesit bağımlılık testleri %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu nedenle yatay kesit birimleri arasında bağımlılık olmadığını öne süren sıfır hipotezi reddedilmekte, tüm değişkenler için yatay kesit birimleri arasında bağımlılık olduğu kabul edilmektedir.

Çizelge 4.3. Yatay Kesit Bağımlılığı (CD) Testleri

Değişken	Breusch-Pagan LM	Pesaran ölçeklendirilmiş LM	Sapması Düzeltilmiş LM	Pesaran (2004) CD
LNSAN	11125.43***	277.9563***	277.1963***	103.0451***
LNCOVID1	15861.93***	404.2742***	403.5142***	125.3949***
LNCOVID2	15732.98***	400.8352***	400.0752***	125.0261***

H₀ hipotezi: Yatay kesitsel bağımlılık yoktur. ***: Katsayı %1 düzeyinde anlamlıdır.

Değişkenler için yatay kesitsel bağımlılığının olması nedeniyle ikinci nesil birim kök testlerinin kullanılması uygundur. Bu nedenle yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Pesaran (2007) CIPS (Cross-Sectionally Augmented- Im, Pesaran, Shin) testi kullanılmış ve teste ait bulgular Çizelge 4.4'te özetlenmiştir. CIPS testi bulgularına göre LNSAN değişkeni hem sabitli hem de sabitli ve trendli durumlarda düzeyinde durağan iken, LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenleri birinci farklarda durağandır. Dolayısıyla LNSAN değişkeni I(0), LNCOVID1 ve LNCOVID2 değişkenleri ise I(1) düzeyinde durağandır.

Çizelge 4.4. Pesaran (2007) CIPS testi

Değişken	Sabitli	Sabitli & Trendli
LNSAN	-2.35770***	-3.28890***
LNCOVID1	-2.05295*	-2.40135
LNCOVID2	-0.95242	-1.47336
Birinci Farklar		
DLNCOVID1	-3.23500***	-4.05182***
DLNCOVID2	-2.53262***	-3.03869***
Kritik Değer	%1=-2.29	%1=-2.80
	%5=-2.13	%5=-2.65
	%10=-2.05	%10=-2.56

Değişkenlerin durağanlık mertebeleri belirlendikten sonra eğim katsayılarının homojen olup-olmadığı Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi kullanılarak araştırılmıştır. Çizelge 4.5'te verilen Delta testi sonuçlarına göre

hem model 1 hem de model 2 için gerek küçük gerekse de büyük örneklem için hesaplanan delta testi istatistikleri anlamlıdır. Bu nedenle her iki model için de eğim katsayılarının homojen olduğunu gösteren sıfır hipotezi reddedilmiş, eğim katsayılarının heterojen olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular, Koçbulut ve Altıntaş (2016)'da ifade edildiği gibi, değişkenlere ait hesaplanan regresyon katsayılarının ülkelere göre değişebileceğine işaret etmektedir.

Çizelge 4.5. Pesaran ve Yamagata Katsayı Homojenliği Testi

Model	Örneklem	Delta test ist.	Olasılık
Model 1	Delta tilde: Büyük örneklem	11.103	0.000
	Delta tilde adj: Küçük örneklem	11.803	0.000
Model 2	Delta tilde: Büyük örneklem	11.138	0.000
	Delta tilde adj: Küçük örneklem	11.853	0.000

Ho: Eğim katsayıları homojendir.

Çalışmada, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olması ve eğim katsayılarının heterojen olması nedeniyle hem bu durumları hem de yapısal kırılmaları dikkate alan Eberhardt & Bond (2009) ile Eberhardt & Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi kullanılmıştır. Öncelikle Covid-19 enfeksiyonuna yakalanan ve pozitif bildirilenlerin açıklayıcı değişken olarak yer aldığı Model 1 için AMG tahmincisine ait bulgular elde edilmiş ve Çizelge 4.6'da özetlenmiştir. Buna göre Covid-19 enfeksiyonuna yakalanan ve pozitif bildirilenlerin sayısını temsil eden LNCOVID1 değişkeni %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir. Buna göre OECD ülkelerinde milyon kişi başına COVID-19 vakalarında meydana gelen %100 oranında bir artış sanayi üretim endeksini %0,52 oranında azaltacaktır.

Çizelge 4.6. Model 1 İçin AMG Tahmincisi Bulguları

Bağımlı Değişken: LNSAN	AMG-Trend & Robust					
	Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z ist	Olasılık	%95 Güven Aralığı
LNCOVID1	-0.0051961	0.0022439	-2.32	0.021	-0.0095941 - 0.000798	
__00000R_c	0.9883181	0.1185901	8.33	0.000	0.7558857 1.22075	
__000007_t	0.0000656	0.0011263	0.06	0.954	-0.0021418 0.0022731	
_cons	4.687604	0.020903	224.26	0.000	4.646635 4.728573	
Wald chi2(1): 5.36, Pro> chi2 = 0.0206, RMSE: 0.0352						
Not: __00000R_c: Ortak dinamik süreç, __000007_t: Gruba-özü doğrusal trend, RMSE: Ortalama kök kare hataları göstermektedir.						

OECD ülkeleri için Covid-19 vakalarındaki artışların sanayi üretim endeksi üzerindeki etkisine yönelik bulgular Çizelge 4.7'de ayrı ayrı sunulmaktadır. Tablo'dan da görülebileceği gibi; Kanada, Şili, Finlandiya, Macaristan, Lüksemburg,

Meksika, Polonya, Slovenya, İngiltere ve ABD için katsayılar istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla bu ülkelerde milyon kişi başına Covid-19 vaka sayısındaki artış sanayi üretim endeksi üzerine negatif etki bırakmıştır.

Çizelge 4.7. Model 1 İçin Grubu Özgü Etkiler

Ülke	Katsayı	Std. Hata	z ist	Olasılık
Avustralya	0.0024577	0.0026298	0.93	0.35
Avusturya	0.0067008	0.0185387	0.36	0.718
Belçika	0.0189077	0.0085621	2.21	0.027
Kanada	-0.0124041	0.0061	-2.03	0.042
Şili	-0.0123383	0.0059294	-2.08	0.037
Kolombiya	-0.0106731	0.0127053	-0.84	0.401
Kosta Rika	-0.0004758	0.0088721	-0.05	0.957
Çek Cumhuriyeti	-0.0022846	0.0059399	-0.38	0.701
Danimarka	-0.0044177	0.0142478	-0.31	0.757
Estonya	-0.0076902	0.0064214	-1.2	0.231
Finlandiya	-0.0305029	0.0083998	-3.63	0.000
Fransa	0.0001238	0.0127917	0.01	0.992
Almanya	0.0021045	0.0074956	0.28	0.779
Yunanistan	-0.0117938	0.0086868	-1.36	0.175
Macaristan	-0.0088122	0.0053001	-1.66	0.096
İzlanda	0.0013608	0.0657314	0.02	0.983
İrlanda	0.0028416	0.0156678	0.18	0.856
İsrail	0.043554	0.0260508	1.67	0.095
İtalya	0.0227185	0.0182789	1.24	0.214
Japonya	-0.0110352	0.0095656	-1.15	0.249
Güney Kore	0.0042642	0.00344	1.24	0.215
Letonya	-0.0118668	0.0074432	-1.59	0.111
Litvanya	0.0039117	0.0064095	0.61	0.542
Lüksemburg	-0.037135	0.0137582	-2.7	0.007
Meksika	-0.0127717	0.0029018	-4.4	0.000
Hollanda	0.0147013	0.0054711	2.69	0.007
Yeni Zelanda	0.0087521	0.0028876	3.03	0.002
Norveç	-0.0389922	0.024175	-1.61	0.107
Polonya	-0.0069073	0.0038113	-1.81	0.07
Portekiz	0.0027964	0.0133447	0.21	0.834
Slovak Cumhuriyeti	-0.0024867	0.0030416	-0.82	0.414
Slovenya	-0.0309707	0.0099076	-3.13	0.002
İspanya	-0.0085092	0.0116181	-0.73	0.464
İsveç	-0.0083254	0.0067126	-1.24	0.215
İsviçre	0.0015668	0.0112263	0.14	0.889
Türkiye	-0.0134327	0.0082069	-1.64	0.102
İngiltere	-0.0216083	0.0041252	-5.24	0.000
Amerika Birleşik Devletleri	-0.016468	0.0029961	-5.5	0.000

Çizelge 4.8’de açıklayıcı değişkenin Covid-19 kaynaklı vefat sayılarının olduğu Model 2’ye ait temel bulgular gösterilmektedir. Buna göre Covid-19 kaynaklı vefat sayılarına (LNCOVID2) ait katsayı %5 düzeyinde istatistiksel olarak negatif ve anlamlıdır. Milyon kişi başına Covid-19 kaynaklı vefat sayılarında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış sanayi üretim endeksini %0,57 oranında azaltmaktadır.

Çizelge 4.8. Model 2 İçin AMG Tahmincisi Bulguları

Bağımlı Değişken: LNSAN	AMG-Trend & Robust				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	Z ist	Olasılık	%95 Güven Aralığı
LNCOVID2	- 0.0056758	0.0023574	-2.41	0.016	-0.0102963 - 0.0010553
__00000R_c	0.9754579	0.1186409	8.22	0.000	0.7429261 1.20799
__000007_t	0.0001339	0.0011211	0.12	0.905	-0.0020634 0.0023311
_cons	4.637736	0.0207668	223.32	0.000	4.597034 4.678438
Wald chi2(1): 5.80, Prob> chi2 = 0.0161, RMSE: 0.0333					
Not: __00000R_c: Ortak dinamik süreç, __000007_t: Gruba-özü doğrusal trend, RMSE: Ortalama kök kare hataları göstermektedir.					

Çizelge 4.9’da Covid-19 kaynaklı vefat sayılarının olduğu modelde OECD ülkeleri için elde edilen bireysel bulgular gösterilmektedir. Sonuçlar; Şili, Estonya, Finlandiya, Macaristan, Japonya, Lüksemburg, Polonya, Slovenya, İsveç, İngiltere ve ABD’ye ait katsayıların anlamlı olduğunu, dolayısıyla bu ülkelerde Covid-19 kaynaklı vefat sayıları arttıkça sanayi üretim endeksinin azaldığını ortaya koymaktadır.

Çizelge 4.9. Model 2 İçin Grubu Özgü Etkiler

Ülke	Katsayı	Std. Hata	z ist	Olasılık
Avustralya	-0.00271	0.004173	-0.65	0.516
Avusturya	0.020618	0.014108	1.46	0.144
Belçika	0.012976	0.008742	1.48	0.138
Kanada	-0.00447	0.005312	-0.84	0.4
Şili	-0.00856	0.004347	-1.97	0.049
Kolombiya	-0.01061	0.011574	-0.92	0.359
Kosta Rika	0.001493	0.007369	0.2	0.839
Çek Cumhuriyeti	-0.00276	0.004979	-0.56	0.579
Danimarka	-0.02552	0.016005	-1.59	0.111
Estonya	-0.01058	0.005533	-1.91	0.056
Finlandiya	-0.03952	0.006497	-6.08	0.000
Fransa	0.021865	0.013286	1.65	0.1
Almanya	-0.00193	0.004785	-0.4	0.687
Yunanistan	-0.00173	0.006904	-0.25	0.802
Macaristan	-0.00959	0.005441	-1.76	0.078
İzlanda	0.169255	0.078891	2.15	0.032
İrlanda	0.005321	0.010525	0.51	0.613
İsrail	0.042557	0.017142	2.48	0.013
İtalya	-0.00847	0.030365	-0.28	0.78
Japonya	-0.0149	0.007948	-1.87	0.061
Güney Kore	0.000898	0.007946	0.11	0.91
Letonya	-0.00216	0.006694	-0.32	0.747
Litvanya	0.007035	0.005615	1.25	0.21
Lüksemburg	-0.04545	0.010105	-4.5	0.000
Meksika	-0.01001	0.002272	-4.41	0.000
Hollanda	0.006392	0.008725	0.73	0.464
Yeni Zelanda	0.00642	0.00475	1.35	0.176
Norveç	-0.02022	0.022688	-0.89	0.373
Polonya	-0.00713	0.00348	-2.05	0.041
Portekiz	0.005035	0.010798	0.47	0.641
Slovak Cumhuriyeti	-0.00228	0.002954	-0.77	0.441
Slovenya	-0.03392	0.009315	-3.64	0.000
İspanya	-0.00542	0.016347	-0.33	0.74
İsveç	-0.016	0.007436	-2.15	0.031
İsviçre	-0.00353	0.01207	-0.29	0.77
Türkiye	-0.01208	0.008706	-1.39	0.165
İngiltere	-0.0212	0.00392	-5.41	0.000
Amerika Birleşik Devletleri	-0.01657	0.002968	-5.58	0.000

Çalışmanın temel bulguları, Covid-19 pandemisinin OECD ülkelerinin sanayi üretimleri üzerinde negatif bir etkide bulunduğunu göstermiştir. Bilindiği gibi, 2020 Mart ayı ile başlayan pandemi süreci nedeniyle ülke ekonomileri zor bir dönemece girmiştir. Virüsün yayılma tehdidine karşı alınan kapanma önlemleri nedeniyle ekonominin hem talep hem de arz tarafında derin bir daralma süreci baş göstermiştir. Sanayi sektörü bu durumdan en çok etkilenen sektörlerin başında gelmiştir. Örneğin, OECD (2022) istatistiklerine göre sanayi üretim endeksi İngiltere’de 2020 yılının Mart ayında 100,3 iken bir ay sonra dramatik bir düşüşle 74,5 seviyesine, ABD’de 94,6’dan 80,1’e, Almanya’da 90,7’den 71’e, Fransa’da 83,8’den 65,5’e, Türkiye’de

113'ten 77,1'e ve Macaristan'da 104,3'ten 72'e kadar düşmüştür. Pandeminin ilerleyen dönemlerinde gerek alınan önlemler (genişletici yönde uygulanan para ve maliye politikası önlemleri) gerekse de aşının bulunmasıyla beraber sanayi üretim endeksinde toparlanma süreci başlamıştır. 2022 yılı Nisan ayına gelindiğinde sanayi üretim endeksi; İngiltere'de 106,2, ABD'de 102,8, Almanya'da 93, Fransa'da 98,6, Türkiye'de 147,1 ve Macaristan'da 123,3 olarak gerçekleşmiştir.

5. SONUÇ

İnsanlık, eski çağlardan beri salgın hastalıklar ile mücadele içerisinde olmuştur. Bu salgınlar, insanların sağlık koşullarını ve sosyal yaşamlarını doğrudan etkilediği gibi ekonomik alanda da ciddi etkiler oluşturmuştur. Bu bağlamda Covid-19 salgını nedeniyle arz ve talep şokları birlikte görülmüş, bunun paralelinde iktisadî faaliyetler durma noktasına gelmiş, iktisadî aktörler salgından ciddi derecede etkilenmiştir. Böylece küresel ekonomi, 2020 yılında -%3,1 oranında daralma yaşayarak 2008 krizindeki daralmadan daha şiddetli bir daralma yaşamıştır. Geçmişten günümüze yaşanan salgınlar, siyasi ve sosyal alanlarda yapısal değişimlere zemin hazırlamıştır. Sosyal ve ekonomik yaşamda önemli etkiler meydana getiren Covid-19 salgınının ise ilerleyen dönemlerde ekonomik alanda ne tür yapısal değişimlere öncülük edeceği merak konusudur.

Covid-19 tecrübesi ile salgınların dünyayı ekonomik açıdan ne ölçüde olumsuz etkileyebileceği net bir biçimde görülmüştür. Geçmişte yaşanan salgınlarda, küreselleşmenin bu seviyelere ulaşmamasından dolayı salgınların pandemik evreye geçişi sınırlı kalmaktaydı. Eğer geçmişteki salgınlar, Covid-19 salgınında olduğu gibi pandemik evrelere geçebilmiş olsalardı dünya; 1929 krizi, 1973 krizi, 2008 krizi ve Covid-19 krizi gibi birçok iktisadî kriz ile yüzleşmek zorunda kalacaktı. Buradan hareketle bundan sonra yaşanabilecek salgınlar, küreselleşmenin de etkisiyle hızla pandemik evreye geçebilme ve küresel ekonomiyi Covid-19 salgınında olduğu gibi olumsuz etkileyebilme tehlikesini barındırmaktadır.

Covid-19 salgını Çin'de ortaya çıkıp tüm dünyaya yayılmaya başladıktan sonra ekonomi alanında da olumsuz etkilerini göstermiştir. Salgının ilk evrelerinde MERS ve SARS örneklerinde olduğu gibi salgının bölgesel bir seyir izleyeceği bundan dolayı büyük problemlere yol açmayacağı beklentileri hakimdi. Fakat durum bunun tam tersine cereyan etmiş, salgın Çin'den sonra tüm dünyaya yayılım göstererek milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Salgından korunmada veba salgını dönemlerinde uygulanmaya başlanan karantina uygulamaları hayata geçirilmiş, bunun sonucu olarak iktisadî faaliyetler durma noktasına gelmiştir.

2020 yılında Çin ve Türkiye dışında tüm ülke ekonomileri küçülme yaşamış, işsizlik oranlarında bir miktar artış yaşanmış, bütçe açıkları artış göstermiş, hâlihazırda yüksek olan küresel borç seviyesi daha da artarak alarm vermeye başlamış, enflasyon küresel bir problem olma noktasına gelmiştir. 2021 yılında ise küresel ekonomi aşının bulunması, insanların salgın koşullarına ayak uydurması, uygulanan iktisadî politikalar ile %6,1 oranında büyüyerek toparlanma sürecine girmiştir. Fakat pandeminin devam etmesi tehlikeli mutasyon riskini barındırmakta bu da küresel ekonomi üzerinde halen risk unsuru oluşturmaktadır.

OECD ülkelerinde 2020 Mart ve 2022 Nisan ayı dönemleri arasında Covid-19 salgınının sanayi üretimi üzerindeki etkilerine yönelik yapılan ekonometrik çalışma neticesinde OECD ülkelerinde milyon kişi başına COVID-19 vakalarında meydana gelen %100 oranında bir artış sanayi üretim endeksini %0,52 oranında azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde OECD ülkelerinde milyon kişi başına Covid-19 kaynaklı vefat sayılarında meydana gelecek %100 oranındaki bir artış sanayi üretim endeksini %0,57 oranında azalttığı neticesine varılmıştır. Pandemi döneminde ciddi düşüşler kaydeden sanayi üretim endeksi uygulanan genişletici para ve maliye politikaları ve aşının bulunmasının katkısıyla 2022 yılı Nisan ayına gelindiğinde; İngiltere’de 106,2, ABD’de 102,8, Almanya’da 93, Fransa’da 98,6, Türkiye’de 147,1 ve Macaristan’da 123,3 olarak gerçekleşmiştir.

Pandemi ile ekonomik krizin birleşmesi bilinen iktisadî krizlerin aksine farklı etkiler barındırdığı Covid-19 pandemisi ile tecrübe edilmiştir. İnsanların sosyal hayatlarının pandemi koşullarında değişmesi insanların tercihlerini de etkilemiştir. Bu anlamda insanlar, enfekte olma korkusu ile kalabalık ortamlarda bulunmak istememişler kendilerini izole etmişlerdir. Bu durum ise üretimin, küresel ticaretin, istihdamın, finansal piyasaların ve özellikle insan hareketliliğinin yoğun olduğu sektörlerin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur. İnsanlar enfekte olma korkusu nedeniyle internet ortamında alış-veriş taleplerini artırarak e-ticaret alanının salgın koşullarında büyümesine öncülük etmişlerdir. Bu kapsamda salgın; dijitalleşme, bilişim sektörü ve uzaktan eğitim gibi alanların gelişimine fırsat penceresi açmıştır. Aynı şekilde salgın döneminde aşı şirketlerinin kârlılık durumları artmıştır. Türkiye özelinde incelenen bankacılık sektörünün gelirleri her ne kadar salgının etkisini yoğun hissettirdiği 2020 yılının ikinci çeyreğinde düşse de genel olarak bakıldığında kârlılık durumu pandemi döneminde artış yönünde olmuştur. Kamu bankalarının piyasaları

canlandırma görevini üstlenmesi nedeniyle 2021 yılının Mart, Haziran ve Eylül aylarında geçen yılın aynı dönemlerine kıyasla önemli zararlar kaydetmişlerdir. Fakat özellikle yerli özel bankaların kârlılık durumu salgın sürecinde ciddi derecede artış içinde olmuştur.

Covid-19 pandemisi 2022 yılına gelindiğinde de tam olarak bitmese de toplumlar virüse karşı bağımlılık kazandığı için şiddetini kaybetmektedir. Buna ek olarak küresel ekonomi beklenenin üzerinde iyileşme kaydederek pandeminin etkilerini atlatma yolunda güçlü bir sinyal vermiştir. Fakat uygulanan genişletici politikalar ve talebin artış hızına arzın cevap verememesinin neticesinde arz-talep dengesizliklerinin cereyan etmesi, buna ek olarak Rusya-Ukrayna savaşının meydana gelmesi dünyada enflasyon problemi yaşanmasına neden olmuş, önde gelen merkez bankaları bu riske karşı faiz artırma politikalarına başvurmuşlardır. Bu durumlar, küresel ekonominin ilerleyen dönemlerde yavaşlaması hatta maliyetlerin daha da artması tehlikesine karşı stagflasyon olgusunun yaşanabileceği tehlikesini canlı tutmaktadır.

Covid-19 pandemisi, ekonomi alanında tüm dünya ülkelerini olumsuz etkilediği gibi Türkiye ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Türkiye ekonomisi, Covid-19 pandemisinden önce düşüşe geçen iktisadî büyüme, yükselişte olan döviz kurları, yükseliş trendinde olan enflasyon oranları, yüksek işsizlik oranı, rezervlerde erimeler ve artan borçlar gibi problemler ile yüzleşmekteydi. Salgının Türkiye’de diğer ülkelere kıyasla daha geç görülmesi neticesinde kapanmalar daha geç yaşandı. Bunun sonucunda Türkiye ekonomisi 2020 yılının ilk çeyreğinde salgının iktisadî etkilerini pek hissetmedi. 2020 yılı ikinci çeyreğinde tüm ülkeler gibi ciddi bir iktisadî çöküş yaşayan Türkiye ekonomisi üçüncü ve dördüncü çeyrekte toparlanma göstererek 2020 yılını pozitif büyüme ile kapatmıştır. Bunun arka planında; para kanalı yolu ile kredi hacminin ciddi ölçüde artırılması, maliye politikası çerçevesinde iç talebin canlandırılması bulunmaktadır.

İktisadî büyüme anlamında neredeyse tüm ülkelerin negatif büyüme gerçekleştirdiği bu dönemde her ne kadar düşük de olsa pozitif büyüme göstermek önemli bir gelişme olmuştur. Fakat, tüm dünyada küresel talebin çöktüğü, enerji fiyatlarının ciddi düşüşler yaşadığı bunun paralelinde dünyada enflasyon oranlarının düşüşe geçtiği dönemde bile Türkiye enflasyonu dizginleyememiştir. Bir bakıma dünyada bu denli iktisadî daralma yaşanan dönemde Türkiye’nin iktisadî büyüme ve istihdamı

öncelikli hedef olarak belirlemesinin faturası yüksek enflasyon oranı olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin maliye politikasını diğer ülkelere kıyasla daha sınırlı kullanması Türkiye'nin bu dönemde kamu maliyesinde kayda değer bozulmalar yaşamamasını engellese de bütçe açığı %3,5 oranında gerçekleşerek Maastricht kriterlerinin üzerinde seyretmiştir. 2020 yılında ihracat ise uygulanan kısıtlamalar, tedarik zincirindeki bozulmalar ve üretimin düşmesi, dış talebin azalması neticesinde yaklaşık %6 dolaylarında daralma göstermiştir. İthalat bunun tersine yaklaşık %4'lük bir artış göstermiştir. Bunun neticesinde dış açık Covid-19 neticesinde ciddi ölçüde artış göstermiştir.

TCMB, pandemi döneminde %8,25 seviyelerine kadar düşürdüğü politika faiz oranını daha sonra enflasyon riskini göz önünde bulundurarak artırmaya başlamıştır. Pandemi döneminde düşen küresel talebin de desteği ile genişletici para politikaları enflasyonda artışı tetiklememiş, bu dönemde uygulanan genişletici para politikası iktisadî faaliyetlerin hızlanmasında önemli rol oynamıştır. Fakat bundan sonraki dönemlerde TCMB, faiz oranlarını %14 seviyelerine çekmiş bunun neticesinde TL'de ciddi değer kayıpları yaşanmış, uzun süredir gündemde olmayan yüksek enflasyon problemi Türkiye'nin gündemine oturmuştur. Bu durum özellikle ücretli kesimin alım gücüne darbe vurmakta ve yoksullukta artışı tetiklemektedir.

Türkiye ekonomisi, enerjide yüksek ölçüde dışa bağımlı konumdadır. TL'de yaşanan değer kayıpları maliyet enflasyonunu derinleştirmektedir. Bu bağlamda firmaların maliyeti artmakta ithalat pahalı hale gelmektedir. Buna ek olarak enflasyonun ileride daha da şiddetleneceği beklentisi, insanların ileride oluşturacakları taleplerini şimdiden artırarak enflasyonun daha da şiddetlenmesine zemin hazırlamaktadır. Kısaca mevcut konjonktürde talep ve maliyet enflasyonları eş anlı olarak görülmektedir. Aynı zamanda Türkiye'nin CDS risk primi çok ciddi derecede artış göstermiş, böylece Türkiye dünyanın en riskli ülkeleri arasına gelmiştir. Bu durum ise Türkiye'nin dışarıdan kaynak bulmasını zorlaştırmakta ve iç kaynaklara yönelmesine neden olmaktadır. Bunun neticesinde merkez bankasının politika faizini düşürmesine rağmen piyasada faizlerin artmasına yönelik baskı oluşmaktadır. Yüksek büyüme ve yüksek enflasyon olgusu yaşayan Türkiye ekonomisinde, enflasyon ile mücadelede uygulanması elzem olan daraltıcı politikaların önümüzdeki dönemlerde büyüme ve istihdam üzerinde olumsuz etki bırakması muhtemeldir. Fakat uzun dönemde istikrarlı büyümeye eşlik edecek istikrarlı makroekonomik

performans için risk ve belirsizliklerin düşürülmesi ve istikrarlı iktisat politikalarına ihtiyaç vardır.

Covid-19 pandemisi tüm dünyaya bir pandemik salgının insanlığa nasıl acılar yaşatacağını göstermiştir. Bu bağlamda ileride meydana gelebilecek pandemi risklerine karşı ülkelerin vatandaşlarına gerekli hizmeti sunabilmeleri adına sağlık altyapılarını gözden geçirmeleri ve bu alanda yatırımlarını artırmaları büyük önem arz etmektedir. Aynı şekilde pandemi koşullarında gıda güvenliğinin büyük bir risk teşkil ettiği görülmüştür. Bu kapsamda özellikle tarımda dışa bağımlı ülkeler, pandemi veya diğer olağanüstü koşulların gıda üzerinde oluşturabileceği risklere karşı tarım politikalarını gözden geçirmeleri bu alanda kendi kendine yeterli olabilme tezini ciddiye almaları büyük önem taşımaktadır. Buna ek olarak ekonomi alanında görülmüştür ki bu tip pandemik salgınların neden olabileceği iktisadî yıkım ağır olabilmekte ve ülkelerin tek başlarına bu problem ile etkin bir şekilde mücadelesi kolay olmamaktadır. Bu nedenle bu tip salgınlara karşı küresel iş birliği ihtiyacı ön plana çıkmaktadır. Salgının iktisadî etkileri ile mücadele etme hususunda uluslararası kuruluşların rolünün artması büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), s. 191-221.
- Ak, A. (2021). Pandemi Sürecinde Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisinde Nedenselliğin Yönü. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 127-138). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Akçacı, T. ve Çınaroğlu, M. (2020). Yeni Koronavirüs (COVID-19) Salgınının Lojistik ve Ticarete Etkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(Covid-19 Özel Sayısı), s. 447-456.
- Akın, A., Şimşek, M. ve Akın, A. (2012). Turizm Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 4(7), s. 63-81.
- Akyol, E. ve Metin, G. (2021). Türkiye'de İmalat Sanayinde İşgücü Verimliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Verimlilik Dergisi*,(1), s. 35-47.
- Alkan, U. (2021). Covid-19 Etkisinde Borsa İstanbul Pay Piyasasındaki Dönüşüm. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 187-213). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Altıntaş, H. ve Mercan, M. (2015). Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eş Bütünleme Analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(2), s. 345-376.
- Arık, F. Ş. (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15(26), s. 27-57.
- Aslan, R. ve Akçi, Y. (2021). Covid-19 Salgını ile E-Ticaret ve Sosyal Medya Kullanımının İncelenmesi. *EMI Journal*, 8(85), s. 380-399.
- Aslan, R. (2020). Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Covid-19. *Ayrıntı Dergisi*, 5(9), s. 36-41.

- Ayati, N., Saiyarsarai, P. ve Shekoufeh, N. (2020). Short and Long Term İmpacts of COVID-19 on the Pharmaceutical Sector. *DARU Journal of Pharmaceutical Sciences*, 28(2), s. 799-805.
- Aybarç, S. (2021). Tarihsel Perspektiften Küresel Salgınlar ve Maliye Politikası: Covid-19 Salgını İçin Bir Analiz. İçinde B. Açıkgöz ve İ. A. Acar (Edt.), *Pandemi Ekonomisi* (s. 21-22). Bursa: Dora Yayıncılık.
- Aydoğuş, O. (2020). Salgında Türkiye Ekonomisi. İçinde Ö. F. Çolak (Edt), *Salgın Ekonomisi* (s. 231-250). Ankara: Efil Yayınevi.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A Panic Attack on Unit Roots and Cointegration. *Econometrica*, 72(4), s. 1127-1177.
- Bal, H. Ç. (2021). Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Küresel Düzeyde Ekonomik Büyümeye Etkileri. İçinde H. Ç. Bal (Edt.), *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 1-22). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data (Third Edition)*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Baltagi, B. H. (2008). *Econometric Analysis of Panel Data (Fourth Edition)*. West Sussex: John Wiley & Sons.
- Bangake, C. ve Eggoh, J. (2012). Pooled Mean Group Estimation on İnternational Capital Mobility in African Countries. *Research in Economics*, 66(1), s. 7-17.
- Baştaç, L. (2021). Türkiye Ekonomisi: Sektörel Büyüme ve Genel Salgının Hizmetler Sektörü Üzerindeki Etkileri. İçinde H. Ç. Bal (Edt.), *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 367-391). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Bayraktutan, Y. ve Solmaz, A. (2021). Türkiye'de Covid-19 Salgını: İktisadi Önlemler ve Kısa Dönem Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. İçinde A. Çelik (Edt.), *Covid-19 Sürecinde Türkiye'de Sosyal Politika* (s. 18-45). Ankara: Orion Kitabevi.
- Bayram, M., Arıcı, S. ve Bayram, Ü. (2021). *Covid-19 ve Turizm: Ülkelerin Kriz Yönetim Stratejilerinin Karşılaştırmalı Analizi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- BBC. (2020). *Koronavirüs: Tarihin akışını değiştiren beş salgın*. Ağustos 18, 2021 tarihinde <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51970490> adresinden alındı
- BDDK. (2020). *Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri*. BDDK : <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=47> adresinden alındı

- BDDK. (2021). *Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri*. BDDK: <https://www.bddk.org.tr/Veri/EkGetir/8?ekId=85> adresinden alındı
- BDDK. (2022). *Aylık Bankacılık Sektörü Verileri (Temel Gösterim)*. Nisan 25, 2022 tarihinde BDDK: <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık/> adresinden alındı
- BDDK. (2022). *Aylık Bankacılık Sektörü Verileri (Temel Gösterim)*. Temmuz 18, 2022 tarihinde BDDK: <https://www.bddk.org.tr/BultenAylık/> adresinden alındı
- Bell, C. ve Lewis, M. (2005). The Economic Implications of Epidemics Old and New. *SSRN Electronic Journal*, 5(4), s. 137-174.
- Bocutoğlu, E. (2013). *Karşılaştırmalı Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar*. Bursa: Ekin Yayıncılık.
- Bostan, A. ve Bölükbaş, M. (2011). Küresel Finansal Kriz ve Bankacılık Sektörüne Etkileri; Türkiye Örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48(562), s. 109.
- Brainerd, E. ve Siegler, M. (2003). The Economic Effects of the 1918 Influenza Epidemic. *C.E.P.R. Discussion Papers*.
- Breitung, J. (2000). The Local Power of Some Unit Root Tests for Panel Data. İçinde B. H. Baltagi (Edt.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels* (s. 161-177). Amsterdam: Advances in Econometrics.
- Brito, P. R. (2020). *What Mexico's response to H1N1 can teach us about coronavirus and future pandemics*. Eylül 20, 2021 tarihinde Atlantic Council: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/what-mexicos-response-to-h1n1-can-teach-us-about-coronavirus-and-future-pandemics/> adresinden alındı
- Canbay, T. ve Cura, H. (2021). Türkiye'de ve Seçili Ülkelerde Covid-19 Salgını ile Mücadelede Alınan Mali Tedbirler. İçinde B. Açıkgoz, İ. Acar (Edt.), *Pandemi Ekonomisi* (s. 81-94). Bursa: Dora Yayınevi.
- Canton, E., Colasanti, F., Durán, J., Garrone M., Hobza, A., Simons, W. ve Vandeplass, A. (2021). *The Sectoral Impact of the COVID-19 Crisis: An Unprecedented & Atypical Crisis*. European Commission: https://ec.europa.eu/info/system/files/economy-finance/eb069_en.pdf adresinden alındı
- CDC. (2004). *Basic Information about SARS*. Eylül 2021, 20 tarihinde CDC: <https://www.cdc.gov/sars/about/fs-SARS.pdf> adresinden alındı

- CDC. (2018). *Highly Pathogenic Asian Avian Influenza A(H5N1) Virus*. CDC: <https://www.cdc.gov/flu/avianflu/h5n1-virus.htm> adresinden alındı
- CDC. (2019a). *1968 Pandemic (H3N2 virus)*. CDC: <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/1968-pandemic.html> adresinden alındı
- CDC. (2019b). *Summary of Progress since 2009*. CDC: <https://www.cdc.gov/flu/pandemic-resources/h1n1-summary.htm> adresinden alındı
- Chang, Y. (2002). Nonlinear IV Unit Root Tests in Panels with Cross-Sectional Dependency. *Journal of Econometrics*, 110(2), s. 261-292.
- Choi, I. (2001). Unit Root Tests for Panel Data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2), s. 249-272.
- Chung, L. H. (2015). Impact of pandemic control over airport economics: Reconciling public health with airport business through a streamlined approach in pandemic control. *Journal of Air Transport Management*, 44(45), s. 47.
- Çeti, B. ve Ünlüöner, K. (2019). Salgın Hastalıklar Sebebiyle Oluşan Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkisinin Değerlendirilmesi. *Turizm Fakültesi Dergisi*, 22(2), s. 109-128.
- Çilingiroğlu, N. (1998). HIV/AIDS Epidemisinin Ekonomik Yönü. İçinde S. Ünsal (Edt.), *Güncel Bilgiler Işığında HIV/AIDS* (s. 232-236). Ankara: Bilimsel Tıp Yayınevi.
- Çolak, Ö. F. (2020). Salgının Ekonomi Politikası: Borçlanma ve Parasal Genişleme. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 291-292). Ankara: Efil Yayınevi.
- Dağ, M. (2018). Türkiye'de Bütçe Açıklarının Gelişimi Üzerine Dönemsel Bir Değerlendirme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(21), s. 51-52.
- Demirel, B. (2021). Covid-19 Salgın Dönemi Türkiye'nin Para Politikasının Değerlendirilmesi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 3-4). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Dibo, M. (2021). Türkiye'de Covid-19 Pandemisinin Bütçe ve Borçlanma Üzerindeki Etkileri. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 75-89). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Dinçer, N. N. (2020). Covid-19 Krizinin Dünya Ekonomisi Üzerine Etkileri. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 119). Ankara: Efil Yayınevi.
- Doğruol, D. (2021). 1990 ile 2021 Yılları Arasında Yaşanan Krizlerin Türkiye Turizm Sektörüne Etkileri. *Turizm Ekonomi ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 101.
- Dornbusch, R ve Fischer, S. (1998). Ekonomiye Giriş: Olgular ve İlk Modeller. *Makroekonomi* (Çev: S. Ak, M. Fisunoğlu, E. Yıldırım ve R. Yıldırım.). (s. 3-28). İstanbul: Akademi Yayın.
- Dumenil G. ve Levy, D. (2009). Bir Asırdan Beri Kapitalizm. *Kapitalizmin Marksist İktisadı* (Çev: S. Pelek). (s. 23-39). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duran, M. ve Acar, M. (2020). Bir Virüsün Dünyaya Ettikleri: Covid-19 Pandemisinin Makroekonomik Etkileri. *International Journal of Social and Economic Sciences*, 10(1), s. 54-67.
- Eberhardt, M. ve Teal, F. (2010). Productivity Analysis in Global Manufacturing Production. *University of Oxford*.
- Eberhardt, M ve Bond, S. (2009). Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: a Novel Estimator. *Nordic Econometric Meeting*. Lund.
- ECLAC. (2020). *Sectors and Businesses Facing Covid-19: Emergency and Reactivation*. CEPAL:
https://www.cepal.org/sites/default/files/presentation/files/ppt_specialreport_sectorsandbusinesses_en.pdf adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2018). Kapitalizmin Küreselleşmesi. *Dünya Ekonomisi* (s. 153-154). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2019). Ekonomik Kriz. *Küresel Finans Krizi* (s. 48-49). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2020). Türkiye Ekonomisinin Güncel Sorunları. *Türkiye Ekonomisi* (s. 245-247). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2021a). *2021 Yılında Dünya ve Türkiye Ekonomisi*. Kendime Yazılar:
<https://www.mahfiegilmez.com/2021/02/2021-ylnda-dunya-ve-turkiye-ekonomisi.html> adresinden alındı
- Eğilmez, M. (2021b). *Sınırlanması Gereken Şey Hırslarımızdır*. Kendime Yazılar:
<https://www.mahfiegilmez.com/2021/02/snrlanmas-gereken-sey-hrslarmzdr.html> adresinden alındı

- Elgin, C. ve Yalaman, A. (2020). Covid-19 Salgınının Yol Açtığı Ekonomik Krize Karşı Açıklanan Ekonomik Teşvik Paketleri: Bir Karşılaştırma ve Türkiye Örneği. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 393-414). Ankara: Efil Yayınevi.
- Erdayı, U. (2021). Koronavirüs Salgını ve Neoliberalizmin Tahribatı: Sağlık Sistemlerinin Çöküşü ve Güvence Açıkları. İçinde G. Y. Şeren (Edt.), *Covid-19 İzdüşümünde Ekonomik, Sosyal ve Politik Yazılar* (s. 63-85). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Eren, B., Göker, İ. ve Karaca, S. (2021). Covid-19 Pandemisinin Finansal Piyasalara Etkisi: Gelişmiş Ülkeler Üzerine Bir Analiz. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(Covid-19 Özel Sayısı), s. 69-90.
- Eren, S. (2020). *Koronavirüs Salgını ve Temel Gıda Piyasaları Üzerindeki Etkisi*. İktisadi Kalkınma Vakfı: https://www.ikv.org.tr/images/files/covid19_ikv_selvi_eren_gida_piyasaları_fiyat_endeksi_fao.pdf adresinden alındı
- Eryüzlü, H. (2020). Covid-19 Ekonomik Etkileri ve Tedbirler: Türkiye'de "Helikopter Para" Uygulaması. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), s. 11-17.
- European Commission. (2021). *The Sectoral Impact of the Covid-19*. European Commission: https://www.consilium.europa.eu/media/48767/eg-note-sectoral-impact_fin.pdf adresinden alındı
- FAO. (2022). *FAO Food Price Index Rises to Record High in February*. FAO: <https://www.fao.org/newsroom/detail/fao-food-price-index-rises-to-record-high-in-february/en> adresinden alındı
- FAO. (2022). *Food Price Index*. Nisan 3, 2022 tarihinde FAO: <https://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/> adresinden alındı
- Faulds, T ve Bridel, W. (2009). *Considerations for the Development of a Pandemic Scenario*. Canadian Institute of Actuaries: <https://www.cia-ica.ca/docs/default-source/2009/209095e.pdf> adresinden alındı
- FED. (1967). *Growth and Balance in the World Economy*. FED: https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/ERP/pages/3596_1965-1969.pdf adresinden alındı

- Fernandes, N. (2020). Economic effects of coronavirus outbreak (COVID-19) on the world economy. *IESE Business School Working Paper*, s. 2-28.
- Gaspar V., Piazzo, R., Medas, P. ve Lizarazo, S. (2021). *The Role of Fiscal Policy to Manage Debt, Inflation and COVID-19*. Mart 19, 2022 tarihinde World Economic Forum: <https://www.weforum.org/agenda/2021/10/fiscal-policy-economy-covid-19-uncertain-world> adresinden alındı
- GitHub. (2022). *Data on COVID-19 (coronavirus) by Our World in Data*. Temmuz 27, 2022 tarihinde <https://github.com/owid/covid-19-data/tree/master/public/data> adresinden alındı
- Gülçubuk, B. (2020). *Covid-19 Sonrasında Tarım Politikalarının Geleceği*. İSTANPOL: https://d4b693e1-c592-4336-bc6a-36c134d6fb5e.filesusr.com/ugd/c80586_5e5220560e5a4b5cab8c0c3e0272dd9.pdf adresinden alındı
- Gümüş, A. (2020). Covid-19'un Türkiye Ekonomisine Bazı Etkileri. *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, 6(Covid-19 Özel Sayısı), s. 549.
- Günçavdı, Ö. (2020). Salgınla Mücadelede Piyasanın Artan Önemi ve Ekonominin Büyümeye Olan Bağımlılığı. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 283-284). Ankara: Efil Yayınevi.
- Gündoğdu, F. ve Aksu, H. (2012). Mevdat Bankacılığında Karlılık ve Makroekonomik Değişkenler İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(0), s. 243.
- Gündoğdu, A. (2015,). Küresel Finsans Krizi Süreken Enflasyon ile Mücadelede Enflasyon Hedeflemesi Uygulamasının Analizii. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (15), s. 208.
- Güven, H. (2020). Covid-19 Pandemik Krizi Sürecinde E-Ticarette Meydana Gelen Değişimler. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(5), s. 256-258.
- Hai, W., Zhao, Z., Wang, J. ve Hou, Z-G. (2004). The Short-Term Impact of SARS on the Chinese Economy. *Asian Economic Papers*, 3(1), s. 57-61.
- Hall, D., Benigno, C. ve Kalpravidh, W. (2006). The Impact of Avian Influenza on Small and Medium Scale Poultry Producers in South East Asia (preliminary findings). (s. 1-27). California: American Agricultural Economics Association.

- Han, V. ve Polat, G. (2021). Tarihsel Süreçte Salgın Hastalıklar ve Ekonomik Etkileri. İçinde C. Demirtaş ve A. İğdeli (Edt.), *Covid-19'un Etkilerinin Sektörel Açıdan Değerlendirilmesi* (s. 1-15). Bursa: Ekin Yayın.
- Harris, R. ve Tzavalis, E. (1999). Inference for Unit Roots in Dynamic Panels Where the Time Dimension is Fixed. *Journal of Econometrics*, 91(2), s. 201-226.
- Hausmann, R. (2020). *Flattening the COVID-19 Curve in Developing Countries*. Ekim 21, 2021 tarihinde World Economic Forum: <https://www.weforum.org/agenda/2020/03/flattening-the-covid-19-curve-in-developing-countries/> adresinden alındı
- Heinrich, M. (2017). Kriz. *Kapital'e Giriş* (Çev: K. Yılmaz). (s. 192). İstanbul: Yordam Kitap.
- Hensley, R., Maurer. I. ve Padhi, A. (2021). *How the Automotive Industry is Accelerating out of the Turn*. McKinsey & Company: <https://www.mckinsey.com/industries/automotive-and-assembly/our-insights/how-the-automotive-industry-is-accelerating-out-of-the-turn> adresinden alındı
- İğdeli, A. (2021). Covid-19'un Türkiye'de İmalat Sektörü Üzerindeki Etkisi. İçinde C. Demirtaş ve A. İğdeli (Edt.), *Covid-19'un Etkilerinin Sektörel Açıdan Değerlendirilmesi* (s. 57-74). Bursa: Ekin Yayın.
- İlaç Endüstrisi İşverenler Sendikası. (2021). *Türkiye İlaç Sektörü 2021*. http://www.ieis.org.tr/ieis/assets/media/Raporlar/TR_Ilac_Sektoru_2021.pdf adresinden alındı
- ILO. (2001). *HIV/AIDS ve Çalışma Yaşamıyla İlgili ILO Uygulama ve Davranış Kuralları*. ILO: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---ilo_aids/documents/publication/wcms_114155.pdf adresinden alındı
- ILO. (2021a). *COVID-19 and the world of work*. ILO: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_767028.pdf adresinden alındı
- ILO. (2021b). *World Employment and Social Outlook*. Mart 9, 2022 tarihinde ILO: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_795453.pdf adresinden alındı

- ILO. (2022). *Unemployment rate by sex and age*. Nisan 27, 2022 tarihinde ILOSTAT:
https://www.ilo.org/shinyapps/bulkexplorer23/?lang=en&segment=indicator&id=UNE_2EAP_SEX_AGE_RT_A adresinden alındı
- Im, K. ve Pesaran, M. (2003). *On the Panel Unit Root Tests Using Nonlinear Instrumental Variables*. SSRN:
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=482463 adresinden alındı
- IMF. (2018). *World Economic Outlook, Cyclical Upswing, Structural Change*. Ekim 8, 2021 tarihinde IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2018/03/20/world-economic-outlook-april-2018> adresinden alındı
- IMF. (2019). *Growth Slowdown, Precarious Recovery*. IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2019/03/28/world-economic-outlook-april-2019> adresinden alındı
- IMF. (2020c). *A Long and Difficult Ascent*. IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020> adresinden alındı
- IMF. (2020a). *Tentative Stabilization, Sluggish Recovery?*. IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/01/20/weo-update-january2020> adresinden alındı
- IMF. (2020b). *The Great Lockdown*. Ekim 11, 2021 tarihinde IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> adresinden alındı
- IMF. (2021b). *Fiscal Monitor: A Fair Shot*. IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2021/03/29/fiscal-monitor-april-2021#Full%20Report> adresinden alındı
- IMF. (2021a). *Managing Divergent Recoveries*. IMF:
<https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021> adresinden alındı
- IMF. (2021c). *Policy Responses to Covid-19*. Mart 19, 2022 tarihinde IMF:
<https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#U> adresinden alındı

- IMF. (2021d). *Recovery During a Pandemic*. Mart 6, 2021 tarihinde IMF: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/10/12/world-economic-outlook-october-2021> adresinden alındı
- IMF. (2022). *Fiscal Policy from Pandemic to War*. Nisan 23, 2022 tarihinde IMF: <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2022/04/12/fiscal-monitor-april-2022> adresinden alındı
- Investing.com. (2022). *Türkiye - Bir Hafta Vadeli Repo Faiz Oranı*. Nisan 25, 2022 tarihinde Investing.com: <https://tr.investing.com/economic-calendar/turkish-one-week-repo-rate-409> adresinden alındı
- IQVIA Institute. (2022). *The Global Use of Medicines 2022 Outlook to 2026*. <https://www.iqvia.com/-/media/iqvia/pdfs/library/publications/the-global-use-of-medicines-2022.pdf> adresinden alındı
- Işık, N. ve Yılmaz, S. (2021). Türkiye Ekonomisinin Güncel Ekonomik Analizi. İçinde N. Ş. Kılınç ve E. C. Kılınç (Edt.), *Ekonominin Güncel Konuları* (s. 1-46). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Jackson, J. ve Weiss, M. (2021). *Global Economic Effects of COVID-19*. Congressional Research Service: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46270> adresinden alındı
- Jennings, K. (2022). *Forbes Global 2000: The World's Largest Healthcare Companies In 2022*. Temmuz 24, 2022 tarihinde FORBES: <https://www.forbes.com/sites/katiejennings/2022/05/12/forbes-global-2000-the-worlds-largest-healthcare-companies-in-2022/?sh=6ec0cd553f78> adresinden alındı
- Jinjarak, Y., Noy, I ve Ta, Q. (2020). Pandemics and Economic Growth: Evidence from the 1968 H3N2 Influenza. *Cesifo Working Paper*, 6(1), s. 73-93.
- Joo, H., Maskery, B., Berro, A., Rotz, L., Lee, Y. ve Brown, C. (2019). Economic Impact of the 2015 MERS Outbreak on the Republic of Korea's Tourism-Related Industries. *Health Security*, 17(2), s. 1-15.
- Kaddour, H. (2000). Testing for Stationarity in Heterogeneous Panel Data. 3(2), s. 148-161.
- Kalaycı, C. (2021). Covid-19 Salgın Sürecinin Küresel Ticarete Etkileri. İçinde H. Ç. Bal (Edt.), *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 33). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- Karaca, C. (2020). Göstergelerle Türkiye'de Makroekonomik Durum. *Güncel Ekonomik ve Mali Sorunlar* (s. 5-29). Ankara: Ekin Yayıncılık.
- Karaca, C. (2020). Türkiye'de Ekonomik İstikrar Sorunu. *Güncel Ekonomik ve Mali Sorunlar* (s. 31-83). İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Karaoğlu, Ö. (2020). Salgınların İktisat Tarihi. İçinde D. Demirbaş, V. Bozkurt ve S. Yorğun (Edt.), *Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri* (s. 2-22). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi.
- Kayserili, A ve Kıyak, M. (2019). İlaç Sektöründe Ar-Ge Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi. *43(3)*, s. 239-258.
- Kervankıran, İ. ve Bağmancı, M. (2021). COVID-19 Sürecinde Türkiye Turizminin Mekansal Görünümü: Hangi İl Nasıl Etkilendi? *Coğrafi Bilimler Dergisi*, *19(1)*, s. 263-287.
- Kesebir, M. ve Karagöz, B. (2021). Türkiye'de Koronavirüs Pandemisi Nedenli Ekonomik Sorunların Çözümüne Getirilen Para ve Maliye Politikalarının Değerlendirilmesi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 103-124). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Keser, H. Y. (2021). *Covid-19 Salgını Sürecinde Lojistik Sektörü*. BTSO Ekonomi: <https://btsoekonomi.com/haber-detay/covid-19-salgini-surecinde-lojistik-sektoru> adresinden alındı
- Kessler, R. (2018). *SARS: The First Pandemic of the 21st Century*. EcoHealth Alliance: <https://www.ecohealthalliance.org/2018/03/sars> adresinden alındı
- Kılıç, R. (2021). Covid-19 Sürecinde Türkiye Ekonomisi. İçinde A. Çelik (Edt.), *Covid-19 Sürecinde Türkiye'de Sosyal Politika* (s. 1-16). Ankara: Orion Kitabevi.
- Kılınç, E. C. (2021). Covid-19 Salgını ve İşsizlik Oranları İlişkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *12(24)*, s. 922-945.
- Kılınç, N. Ş. (2021). Covid-19 Salgınının Makroekonomik Etkileri. N. Ş. Kılınç ve E. C. Kılınç (Edt.), *Ekonominin Güncel Konuları* (s. 78-79). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kırmızıoğlu, H. (2021). Covid-19 Salgını Esnasında Türkiye'de Uygulanan Maliye Politikası: Mali Teşvik Önlemleri Üzerinden Bir İnceleme. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 55-72). Ankara: Nobel Yayıncılık.

- KLİMİK. (2016). *HIV Bilgilendirme Kitabı*. KLİMİK: <https://www.klimik.org.tr/wp-content/uploads/2016/11/HIV.BILGILENDIRME.KITABI.pdf> adresinden alındı
- Kocaman, B. E. (2021). Covid-19 Sürecinde Türk Bankacılık Sektörü ve Piyasa Yoğunlaşmasının Analizi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), s. 397.
- Koç, S. M. ve Staub, S. (2021). Covid-19 Pandemisinde Gıda Sektörünün Lojistiği ve E-Ticaret Alanında Gelişimi. İçinde S. Staub (Edt.), *Covid-19 Döneminde Lojistik Sektörü: Örnek Olaylarla Afet Yönetimi* (s. 93-111). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Koçbulut, Ö. ve Altıntaş, H. (2016). İkiz Açıklar ve Feldstein-Horioka Hipotezi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Yapısal Kırımlı Panel Eşbütünleşme Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(48), s. 145-174.
- KPMG. (2019). *Otomotiv Sektörel Bakış*. KPMG: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2019/04/sektorel-bakis-2019-otomotiv.pdf> adresinden alındı
- KPMG. (2019). *Sektörel Bakış*. KPMG: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2019/07/sektorel-bakis-2019.pdf> adresinden alındı
- KPMG. (2020). *Government and Institution Measures in Response to COVID-19*. KPMG: <https://home.kpmg/xx/en/home/insights/2020/04/brazil-government-and-institution-measures-in-response-to-covid.html> adresinden alındı
- KPMG. (2020). *İlaç Sektörel Bakış*. KPMG: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/03/sektorel-bakis-2020-ilac.pdf> adresinden alındı
- KPMG. (2021). *KPMG Perspektifinden Otomotiv Sektörüne Bakış*. KPMG: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2021/08/kpmg-perspektifinden-otomotiv-sektorune-bakis-2021.pdf> adresinden alındı
- Küçükefe, B. (2020). Clustering Macroeconomic Impact of Covid-19 in OECD Countries and China. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), s. 280-291.

- Küçüköğlü, S. (2021). Covid-19 Pandemi Sürecinin Küresel Ekonomik Göstergeleri ve Türkiye'de Bankacılık ve Finans Sektörüne Etkileri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(42), s. 1284.
- Lanzafame, M. (2013). *Crime and regional growth in Italy*. Ağustos 9, 2022 tarihinde AISRe: https://www.aisre.it/images/old_papers/Lanzafame%20_AISRe13.pdf adresinden alındı
- Lee, J. ve McKibbin, W. (2004). Globalization and Disease: The Case of SARS. *Asian Economic Papers*, 3(1), s. 114-131. Globalization and Disease: The Case of SARS. adresinden alındı
- Levin, A., Lin, C. ve Chu, C. (2002). Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Nite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, s. 1-24.
- Loayza, N. ve Pennings, S. (2020). *Macroeconomic Policy in the Time of COVID-19: A Primer for Developing Countries*. Ekim 21, 2021 tarihinde World Bank: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/951811585836124198/pdf/Macroeconomic-Policy-in-the-Time-of-COVID-19-A-Primer-for-Developing-Countries.pdf> adresinden alındı
- Maddala, G. ve Wu, S. (1999). A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test. *Special Issue*, s. 631-652.
- Mahler, G., Lakner, C., Aguilar, C. ve Wu, H. (2020). *The impact of COVID-19 (Coronavirus) on global poverty: Why Sub-Saharan Africa might be the region hardest hit*. World Bank Blogs: <https://blogs.worldbank.org/opendata/impact-covid-19-coronavirus-global-poverty-why-sub-saharan-africa-might-be-region-hardest> adresinden alındı
- Martinho, V. J. (2021). Impact of Covid-19 on the Convergence of GDP per capita in OECD Countries. *Regional Science Policy & Practice*, 13(1), s. 55-72.
- McKibbin, W. ve Fernando. R. (2020). The economic impact of Covid-19. İçinde B. W. di Mauro ve R. Baldwin (Edt.), *Economics in the Time of COVID-19* (s. 45-51). London: CEPR Press.
- Mercycorps. (2019). *How does Ebola affect the economy?* Mercycorps: <https://www.mercycorps.org/blog/ebola-outbreaks-africa-guide/chapter-4> adresinden alındı

- Mikulic, M. (2021). *Global pharmaceutical industry*. Statista: <https://www.statista.com/topics/1764/global-pharmaceutical-industry/> adresinden alındı
- Moon, R. ve Perron, B. (2004). Testing for a Unit Root in Panels with Dynamic Factors. *Journal of Econometrics*, 122(1), s. 81-126.
- Moreira, A. ve Hick, R. (2021). COVID-19, the Great Recession and Social Policy: Is This Time Different? *Social Policy & Administration* , 55(11), s. 261-279.
- Narin, M. (2021). Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Tarım Sektörü Üzerine Etkileri. İçinde H. Ç. Bal (Edt.), *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 52-67). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Nicholas, L. (2020). *Visualizing the History of Pandemics*. Eylül 26, 2021 tarihinde Visual Capitalist: <https://www.visualcapitalist.com/history-of-pandemics-deadliest/> adresinden alındı
- OECD. (2020). *Tackling Coronavirus (Covid-19): Contributing to a Global Effort*. Mart 19, 2022 tarihinde OECD: <https://www.oecd.org/coronavirus/country-policy-tracker/> adresinden alındı
- OECD. (2020). *OECD Economic Outlook*. OECD: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0d1d1e2e-en/1/3/1/index.html?itemId=/content/publication/0d1d1e2e-en&_csp_=32ea29c545c12cb6ac4396120b29fff6&itemIGO=oecd&itemContentType=book
- OECD. (2021). *OECD Economic Outlook*. Şubat 15, 2021 tarihinde OECD: https://read.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-economic-outlook/volume-2021/issue-2_66c5ac2c-en#page1 adresinden alındı
- OECD. (2022). *OECD Stat*. Ağustos 22, 2022 tarihinde OECD: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=SNA_TABLE750
- OECD. (2022). *Industrial Production*. Temmuz 26, 2022 tarihinde <https://data.oecd.org/industry/industrial-production.htm> adresinden alındı
- OECD. (2022). *Unemployment Rates by Age and Gender*. Mart 12, 2022 tarihinde OECD: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DatasetCode=STLABOUR> adresinden alındı
- OICA. (2022). *International Organization of Motor Vehicle Manufacturers*. Nisan 5, 2022 tarihinde OICA: <https://www.oica.net/production-statistics/> adresinden alındı

- Our World in Data. (2022). *Coronavirus (COVID-19) Vaccinations*. Temmuz 24, 2022 tarihinde <https://ourworldindata.org/covid-vaccinations> adresinden alındı
- Ozili, P. ve Arun, T. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on the Global Economy. *MPRA Paper*, s. 2-29.
- Özcan, P. M. (2021). Covid-19 Sürecinde Alınan Vergisel Önlemler: Seçilmiş Ülkeler ve Türkiye Açısından Değerlendirilmesi. İçinde A. Arslan ve M. Yoruldu (Edt.), *Pandeminin Maliz Analizi* (s. 301-320). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özen, A. E. (2015). Seçilmiş Göstergelerle Türkiye İmalat Sanayiinin Analizi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 5(1), s. 140-162.
- Öztürk, H. (2016). Türk Bankacılık Sektörünü Etkileyen Makro Ekonomik Faktörlerin Ampirik Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 53(620), s. 11-29
- Pain, N. (2020). *The Impact of the COVID-19 Pandemic on Sectoral Output*. ECOSCOPE: <https://oecdecoscope.blog/2020/12/12/the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-sectoral-output/> adresinden alındı
- Pamuk, Ş. (2020). Tarihte Küresel Salgınlar ve İktisadi Etkileri. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 33-49). Ankara: Efil Yayınevi.
- Parker, G., Giles, C. ve Payne, S. (2020). *Sunak turns on financial firepower to help workers*. Financial Times: <https://www.ft.com/content/826d465a-6ac3-11ea-a3c9-1fe6fedcca75> adresinden alındı
- Pehlivan, M., Kaya, A. ve Keleş, S. (2021). Covid-19'un Makroekonomik Etkileri ve Seçilmiş Ülkelerde Covid-19 Döneminde Uygulanan Maliye ve Para Politikaları. *Akademik Hassasiyetler*, 8(17), s. 105-135.
- Pelit, İ. ve Irmak, E. (2022). COVID-19'un Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(1), s. 79-97.
- Pesaran, H. ve Smith, R. (1995). Estimating Long-Run Relationships From Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 68(1), s. 79-113.
- Pesaran, H., Shin, Y. ve Smith, R. (1999). Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), s. 621-634.
- Pesaran, H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A Bias-Adjusted LM Test of Error Crosssection Independence. *Econometrics Journal*, 11, s. 105-127.

- Pesaran, H. ve Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, s. 50-93.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. *Cambridge Working Papers in Economics 0435*.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, s. 265-312.
- Pirotte, A. (1999). Convergence of the Static Estimation Toward the Long Run Effects of Dynamic Panel Data Models. *Economics Letters*, 63(2), s. 151-158.
- Polat, M. A. (2020). Türk Otomobil Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Karşılaştırmalı Bir Ekonometrik Analiz. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(73), s. 505.
- Richards, A. (2020). How Low Can It Go? Asian Flu of 1957-58 Foretells “Recession” in 2020. *Alambic Investment Management*, s. 5-7.
- Rickards, J. (2021). Yeni Büyük Çöküş. *Büyük Çöküş Pandemi Sonrası Dünyanın Kazanan ve Kaybedenleri* (Çev: A. Perşembe). (s. 51-71). İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Rogers, K. (2020). 1968 Flu Pandemic. Britannica: <https://www.britannica.com/event/1968-flu-pandemic> adresinden alındı
- Saraçoğlu, I. K. (2021). Covid-19 Salgın Sürecinin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi. İçinde H. Ç. Bal (Edt.) *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 358). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Sarıkaya, F. ve, Çeviş, İ. (2020). Koronavirüs (Covid-19) ve Ekonomik Devinim. İçinde B. Pakdemirli, Z. Bayraktar, A. N. Ünalmiş ve S. Takmaz (Edt.), *Pandemi Ekseninde Küresel Değişim ve Yeni Ekonomik Düzen* (s. 17-32). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sarıncı, M. (2006). *Avian Influenza (Kuş Gribi) Hastalığının Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*. T.C. Dışişleri Bakanlığı : https://www.mfa.gov.tr/avian-influenza-_kus-gribi_-hastaliginin-turk-ekonomisi-uzerindeki-etkileri-.tr.mfa adresinden alındı
- Schmidhuber, J., Pound. J. ve Qiao, B. (2020). *COVID-19: Channels of Transmission to Food and Agriculture*. FAO: <https://www.fao.org/3/ca8430en/CA8430EN.pdf> adresinden alındı
- Schultz, T. (1964). Transforming Traditional Agriculture. *The Economic Journal*, 74(296), s. 996-999.

- Sertkaya, B. ve Baş, S. (2021). Covid-19 Salgınının Türkiye Ekonomisine Etkileri: Riskler ve Olası Senaryolar. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(21), s. 147-167.
- Sertkaya, B. ve Songur, M. (2021). *Küresel Ekonominin Bağışıklığı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Sertkaya, B. (2020). Türkiye Ekonomisinde Düşük Enflasyon-Yüksek Büyüme Açmazı. İçinde B. Sertkaya ve M. Songur (Edt.), *Türkiye Ekonomisinde Enflasyon Dinamikleri* (s. 51-74). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Snell, M. (2019). *How the Black Death Rattled Europe*. Ağustos 18, 2021 tarihinde ThoughtCo: <https://www.thoughtco.com/black-death-defined-1789444> adresinden alındı
- Songur, M. (2020). Faiz-Enflasyon İlişkisinde Neo-Fisherian Yaklaşım. İçinde B. Sertkaya ve M. Songur (Edt.), *Türkiye Ekonomisinde Enflasyon Dinamikleri* (s. 28-47). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Songur, M. (2021). Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Türkiye Finans Piyasalarına Etkileri. İçinde H. Ç. Bal (Edt.), *Covid-19 Genel Salgın Sürecinin Sosyoekonomik Etkileri* (s. 194-195). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Soyyığıt, S. ve Eren, E. (2021). Covid-19 Kapsamında Piyasa ve Devlet İlişkisine İlişkin Bir Değerlendirme: Yükselen Devlet Kapitalizmi mi? *Seventh International Conference on Economics*. Türkiye Ekonomi Kurumu.
- Stiglitz, J. (2020). *Priorities for the COVID-19 Economy*. Kasım 3, 2021 tarihinde Columbia Business School: <https://www8.gsb.columbia.edu/articles/chazen-global-insights/priorities-covid-19-economy> adresinden alındı
- Şahan, Ö. (2021). Pandemi Sürecinde Alınan Vergisel Tedbirlerin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 359-384). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Şahin, H. (2020). 2000'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu. *Türkiye Ekonomisi* (s. 266-267). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şahin, H. (2020). Dış Ekonomik İlişkiler: Mal ve Hizmet Ticareti. *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu* (s. 438-442). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şahin, H. (2020). Sanayi Sektörü. *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi- Bugünkü Durumu* (s. 345-399). Bursa: Ezgi Kitabevi.

- Şahin, H. (2020). Tarım Sektörü. *Türkiye Ekonomisi: Tarihsel Gelişimi-Bugünkü Durumu* (s. 291-293). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şenkardeşler, R. A. (2020). Covid-19 and Turkish Macroeconomy. İçinde D. Hıdıroğlu, S. S. Aktuğ ve O. Yılmaz (Edt.), *Covid-19 and New Business Ecosystem* (s. 19-34). Ankara: Gazi Kitabevi.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020a). *Ekonomik Gelişmeler*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/09/EkonomikGelismelerIkinciCeyrekRaporu-2020.pdf> adresinden alındı
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020b). *Dünya Ekonomisindeki Son Gelişmeler Bülteni*. Ekim 29, 2021 tarihinde T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/12/DEG_2020_Yili_3_Ceyrek-22122020.pdf adresinden alındı
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). *İstatistikler*. Temmuz 23, 2022 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/kamu-finansmani-istatistikleri> adresinden alındı
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). *Temel Ekonomik Göstergeler*. Nisan 13, 2022 tarihinde T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/04/temelekonomikgostergeler-3.pdf> adresinden alındı
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2022). *Temel Ekonomik Göstergeler*. Nisan 18, 2022 tarihinde T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2022/04/temelekonomikgostergeler-4.pdf> adresinden alındı
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Onuncu Kalkınma Planı, İmalat Sanayiinde Dönüşüm Özel İhtisas Komisyon Raporu*. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/10_ImalatSanayiindeDonusum.pdf adresinden alındı
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2022). *Turizm İstatistikleri*. Mayıs 4, 2022 tarihinde Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü: <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html> adresinden alındı
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2020). *Ebola*. Seyahat Sağlığı: <https://www.seyahatsagligi.gov.tr/site/HastalikDetay/Ebola> adresinden alındı

- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). *Elektronik Ticaret Bilgi Sistemi (ETBİS) 2021 Yılı Verileri*. Nisan 10, 2022 tarihinde E-Ticaret Bilgi Platformu: <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/FileManager/Dosyalar/2021%20Yılı%20E-Ticaret%20Bülteni.pdf> adresinden alındı
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). *İlaç ve Eczacılık Ürünleri Sektörü*. <https://ticaret.gov.tr/data/5b87000813b8761450e18d7b/İlaç%20ve%20Eczacılık%20Raporu%202022.pdf> adresinden alındı
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022). *İstatistikler*. Nisan 10, 2022 tarihinde E-Ticaret Bilgi Platformu: <https://www.eticaret.gov.tr/istatistikler> adresinden alındı
- Tabarrok, A. (2020). *The Forgotten 1957 Pandemic and Recession*. Ağustos 28, 2021 tarihinde Marginal Revolution: <https://marginalrevolution.com/marginalrevolution/2020/03/the-forgotten-1957-pandemic-and-recession.html> adresinden alındı
- Tarı, R. (2018). Panel Veri Regresyon Modelleri. *Ekonometri* (s. 475-495). İstanbul: Umuttepe Yayınları.
- Taşkın, E. ve Akıncı, S. (2021). Covid-19 Küresel Salgınının Uluslararası Ticarete Etkileri. *Alanya Akademik Bakış Dergisi*, 5(2), s. 749-771.
- Tatoğlu, F. Y. (2021). Panel Veri- Temel Kavramlar. *Panel Veri Ekonometrisi* (s. 1-19). İstanbul: Beta Yayınevi.
- TBB. (2022). *Faaliyet Raporu*. TBB: https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/8849/Faaliyer_Raporu_2021-2022.pdf adresinden alındı
- TCMB. (2020). *Koronavirüsün Ekonomik ve Finansal Etkilerine Karşı Alınan Tedbirler*. Nisan 24, 2022 tarihinde TCMB: <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Koronavirus> adresinden alındı
- TCMB. (2021). *Ekonomik Görünüm*. Şubat 14, 2022 tarihinde TCMB: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/a27b177c-e58b-4d73-9fe8-71da9cd610bd/2b_2021_i.pdf?MOD=AJPERES&CACHE=NONE&CONTENTCACHE=NONE adresinden alındı

- TCMB. (2022). *İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı*. Mayıs 7, 2022 tarihinde TCMB:
<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/portlet/ykXIFbwSx80%3D/tr>
adresinden alındı
- TCMB. (2022). *Rapor Sayfaları*. Temmuz 19, 2022 tarihinde
<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/searchEvdsValue/QEVjemFjxLFsxLFrQA==> adresinden alındı
- Tekeli, İ. (2020). Salgınlar ve Kentler Sarmalında Dünyanın Geldiği Nokta: Covid-19. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 64). 2020: Efil Yayınevi.
- TGDF. (2021). *2020 Yılı Dış Ticaret Verileri*. TGDF: <https://www.tgdf.org.tr/wp-content/uploads/2021/04/2020-Dis-Ticaret-Verileri-HD.pdf> adresinden alındı
- TOBB. (2021a). *2019 Ekonomik Rapor*. Ekim 11, 2021 tarihinde TOBB:
<https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2021/76ER.pdf> adresinden alındı
- TOBB. (2021b). *2020 Ekonomik Rapor*. TOBB:
<https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2021/77ER.pdf> adresinden alındı
- Trademap. (2022). *Trade statistics for international business development*. Temmuz 25, 2022 tarihinde
https://www.trademap.org/Country_SelProduct_TS.aspx?nvpm=1%7c%7c55422%7c%7c%7c%7c201502%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c3%7c4%7c1%7c1 adresinden alındı
- Trademap. (2022). *Trade Statistics for International Business Development*. Temmuz 25, 2022 tarihinde
https://www.trademap.org/Country_SelProduct_TS.aspx?nvpm=1%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c2%7c1%7c2%7c4%7c1%7c1 adresinden alındı
- Tugcu, C. T. (2018). Panel Data Analysis in the Energy-Growth Nexus (EGN). İçinde A. N. Menegaki (Edt.), *The Economics and Econometrics of the Energy-Growth Nexus (EGN)* (s. 255-271). Academic Press.
- Tuna, K. (2021). Covid-19 Pandemisinin Türkiye’de Bankacılık Sektörü İstihdamı Üzerine Etkileri. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(1), s. 191-230.
- Tunalı, H. ve Yalçınkaya, Y. (2016). Geleneksel Olmayan Para Politikası Uygulamasında Enflasyon ile Döviz Kuru Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Analizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66(2), s. 61-112.

- Turan, A. H. (2008). İnternet Alışverişi Tüketici Davranışını Belirleyen Etmenler: Geliştirilmiş Teknoloji Kabul Modeli (E-TAM) ile Bir Model Önerisi. *Akademik Bilişim* (s. 723-725). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Turgut, A. ve Ertay, H. (2016). Bankacılık Sektörünün Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Nedensellik Analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), s. 114-128.
- TURSAB. (2020). *Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi*. TURSAB: <https://tursab.org.tr/apps//Files/Content/6ad52b35-1dd2-41c2-9f1c-c24cc19e7a63.pdf> adresinden alındı
- TÜBA. (2020). *Covid-19: Küresel Salgın Değerlendirme Raporu*. TÜBA: <https://www.tuba.gov.tr/files/images/2020/kovidraporu/TÜBA%20Covid-19%20Raporu%206.%20Güncelleme.pdf> adresinden alındı
- TÜİK. (2021). *Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, IV. Çeyrek: Ekim - Aralık, 2020*. Nisan 15, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2020-37180> adresinden alındı
- TÜİK. (2021). *İstatistik Veri Portalı*. Nisan 15, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=gelir-yasam-tuketim-ve-yoksulluk-107&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2021). *İşgücü İstatistikleri, 2020*. Nisan 15, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2020-37484> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *Dönemsel Gayrisafi Yurt İçi Hasıla, IV. Çeyrek: Ekim-Aralık 2021*. TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Donemsel-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-IV.-Ceyrek:-Ekim-Aralik-2021-45548> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *İstatistik Veri Portalı*. Nisan 29, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *İstatistik Veri Portalı*. Nisan 15, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> adresinden alındı

- TÜİK. (2022). *İstatistik Veri Portalı*. Nisan 18, 2022 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> adresinden alındı
- TÜİK. (2022). *İstatistik Veri Portalı*. Mayıs 8, 2022 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=sanayi-114> adresinden alındı
- Türkiye İhracatçılar Meclisi. (2020). *14 Nisan 2020 İtibariyle COVID-19 İle Mücadele İçin Ülkemizde Alınan Tedbirler*. Nisan 22, 2022 tarihinde Türkiye İhracatçılar Meclisi: https://www.tim.org.tr/files/downloads/Koronavirus_Dosyasi/TIM_Ekonomik_Istikrar_Kalkanı_Tedbirleri_14.04.2020.pdf adresinden alındı
- Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu. (2018). *2018-2022 Stratejik Plan*. <https://titck.gov.tr/storage/Archive/2018/dynamicModulesAttachment/884b5ed7-8b2d-4646-b7a3-1c6914c3aa89.pdf> adresinden alındı
- Türkkan, E. (2016). Türkiye'de Ekonomik Dönemler İtibariyle Sürdürülebilir Ekonomi Arayışları. *Türkiye Ekonomisi: Geçiş Ekonomisi Yaklaşımı* (s. 96-97). Ankara: Orion Kitabevi.
- TÜRMOB. (2022). *Türkiye Ekonomisi 2021 Yılı Analizi ve 2022 Yılı Beklentileri*. <https://online.fliphtml5.com/nitus/jiiu/#p=1> adresinden alındı
- UNCTAD. (2021). *Estimates of Global E-Commerce 2019 and Preliminary Assessment of Covid-19 Impact on Online Retail 2020*. Nisan 9, 2020 tarihinde UNCTAD: https://unctad.org/system/files/official-document/tn_unctad_ict4d18_en.pdf adresinden alındı
- United Nations. (1959). World Economic Survey 1959. *World Economic and Social Survey*, s. 27.
- UNWTO. (2004). *Tourism Highlights Edition 2004*. UNWTO: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284407910> adresinden alındı
- UNWTO. (2021). *The Economic Contribution of Tourism and the Impact of Covid-19*. UNWTO: <https://www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284423200> adresinden alındı
- UNWTO. (2022). *Tourism Grows 4% in 2021 but Remains Far Below Pre-Pandemic Levels*. UNWTO: <https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels> adresinden alındı

- Uysal, Y. (2020). Covid-19 Salgınının Türkiye Ekonomisine Yansımaları/Etkileri. İçinde S. Takmaz ve A. Erdal (Edt.), *Covid-19 Ekseninde Ekonomik ve Sosyal Dönüşüm: Küresel Salgının Çok Boyutlu Analizi* (s. 100-101). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Ünsal, E. (2005). Makro İktisat: İktisadi Büyüme ve Dalgalanmalar. *Makro İktisat* (s. 5-38). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2020). Covid-19 Salgınının Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi. İçinde Ö. F. Çolak (Edt.), *Salgın Ekonomisi* (s. 187-229). Ankara: Efil Yayınevi.
- WHO. (2018). *Influenza (Avian and Other Zoonotic)*. WHO: [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/influenza-\(avian-and-other-zoonotic\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/influenza-(avian-and-other-zoonotic)) adresinden alındı
- WHO. (2019). *Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV)*. Eylül 25, 2021 tarihinde WHO: [https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-\(mers-cov\)](https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/middle-east-respiratory-syndrome-coronavirus-(mers-cov)) adresinden alındı
- Wildman, J. (2021). COVID-19 and Income Inequality in OECD Countries. *The European Journal of Health Economics*, 22(3), s. 455-462.
- Wolff, R. ve Yıldız, D. (2018). Türkiye’de Lojistik Yönetimindeki Gelişmeler: Stratejik Bir Bakış Açısı. *Social Sciences Research Journal*, 7(3), s. 187-198.
- World Bank. (2014). *The Economic Impact of the 2014 Ebola Epidemic: Short and Medium Term Estimates for West Africa*. Eylül 23, 2021 tarihinde World Bank: <https://www.worldbank.org/en/region/afr/publication/the-economic-impact-of-the-2014-ebola-epidemic-short-and-medium-term-estimates-for-west-africa> adresinden alındı
- World Bank. (2016). *2014-2015 West Africa Ebola Crisis: Impact Update*. World Bank: <https://www.worldbank.org/en/topic/macroeconomics/publication/2014-2015-west-africa-ebola-crisis-impact-update> adresinden alındı
- World Bank. (2021). *DataBank World Development Indicators*. World Bank: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=TUR> adresinden alındı

- World Bank. (2021). *International Debt Statistics 2022*. Ekim 13, 2021 tarihinde World Bank: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36289/9781464818004.pdf?sequence=2&isAllowed=y> adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Nisan 12, 2022 tarihinde World Bank: <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators> adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Nisan 12, 2022 tarihinde World Bank: https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#selectedDimension_WDI_Series adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Nisan 12, 2022 tarihinde World Bank: <https://databank.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators> adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Şubat 22, 2022 tarihinde World Bank: <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=HPC> adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Mart 10, 2022 tarihinde World Bank: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> adresinden alındı
- World Bank. (2022). *World Development Indicators*. Ağustos 22, 2022 tarihinde World Bank: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> adresinden alındı
- WTO. (2021). *World trade primed for strong but uneven recovery after COVID-19 pandemic shock*. WTO: https://www.wto.org/english/news_e/pres21_e/pr876_e.htm adresinden alındı
- WTTC. (2020). *Co-ordination between public and private sectors is key to tackling the coronavirus, says WTTC*. WTTC: <https://wtcc.org/News-Article/Co-ordination-between-public-and-private-sectors-is-key-to-tackling-the-coronavirus-says-WTTC> adresinden alındı
- Yalnız, Z. ve Akgül, Ö. (2020). Covid-19 Salgını İçin Aşı Çalışmaları İncelemesi. *Aydın Sağlık Dergisi*, 7(2), s. 97-104.

- Yeng, H. ve Deng, P. (2021). The impact of Covid-19 and Government Intervention on Stock Markets of OECD Countries. *Asian Economics Letters*, 1(4), s. 1-6.
- Yavan, S. (2021). Covid-19'un Türkiye'ye Yapılan Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi. İçinde T. Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 326-327). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yiğit, M. ve Kulualp, H. (2019). Tıbbi Satış Mümessillerinin Etik Davranış Algılarının Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(38), s. 261-278.
- Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2014). Makroekonominin Temelleri. *Makro Ekonomi* (s. 1-143). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A. E. (2021). *Tarım ve Gıdada 2022 Yılı Daha Zor Gececek*. Tarım Dünyası: <https://www.tarimdunyasi.net/2021/11/02/tarim-ve-gidada-2022-yili-daha-zor-gececek/> adresinden alındı
- Yıldırım, C. (2020). Covid-19 Salgınına Karşı Para Politikası Çerçevesinde Alınan Önlemler. İçinde H. Kılıçaslan (Edt.), *Covid-19: Küresel Pandeminin Ekonomik ve Mali Etkileri* (s. 16-18). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yılmaz, Ö. ve Akıncı, M. (2012). İktisadi Büyüme ve Temel Kavramlar. *İktisadi Büyüme ve Makroekonomik Belirleyicileri* (s. 1-17). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yılmaz, E. G. (2021). Covid-19'un Uluslararası Ticaret ve Diğer Temel Makro Göstergeler Üzerindeki Etkileri: G20 Ülkeleri Analizi. İçinde S. Boğa ve O. Özdemir (Edt.), *Yeni Milat: Covid-19* (s. 47-48). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yükseler, Z. (2016). *İmalat Sanayi Sektörü (Kısa Vadeli İş İstatistikleri, Sektörel Gelişmeler ve Teknoloji Düzeyi)*. ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/289534199_TURKIYE_IMALAT_SANAYI_SEKTORU_Kisa_Vadeli_Is_Istatistikleri_Sektorel_Gelismeler_ve_Teknoloji_Duzeyi adresinden alındı
- Yükseler, Z. (2020). *Türkiye Ekonomisinin Makroekonomik Performansı-15 (2020 Yılı Ocak-Eylül Dönemi)*. ResearchGate: https://www.researchgate.net/publication/346648224_TURKIYE_EKONOMISININ_MAKROEKONOMIK_PERFORMANSI-15-2020_Ocak-Eylul_Donemi adresinden alındı

Zidane, O. (2021). *Global E-Commerce and the Impact of COVID-19*. Infomineo:
<https://infomineo.com/global-e-commerce-and-the-impact-of-covid-19/>
adresinden alındı

Zünbül, T. (2021). Pandemi Sürecinde Makro Ekonomik Değişkenler Üzerinden
Para ve Maliye Politikaları Tepkilerine İlişkin Bir Değerlendirme. İçinde T.
Münyas (Edt.), *Verilerle Pandemi Sürecinde Türkiye* (s. 21-50). Ankara:
Nobel Yayıncılık.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Sabri Kaan HALICI

Yabancı Dil : İngilizce

Eğitim Bilgileri :

Lisans :

Yüksek Lisans :

